

Ferukhan, Barunak.

Մանաթոր հորձեղ իւրի
Babelon

305

ԲԱՐՈՒՆԱԿ ՊԵՅԻ

ՖԵՐՈՒՀԻԱՆ

Վ. Վ. Վ. Վ.

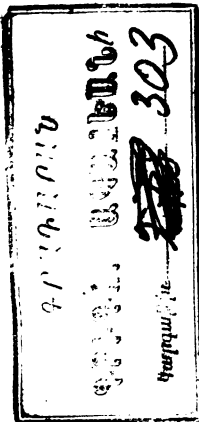
ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ի ԲԱԲԵԼՈՆ

260 p.

ԸՆԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1847.

ՅՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՎԱՆՍ Զ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՆԻ ՅԱՐՄԱԸ

1876

Grad ?

EREN

370

• Buhr

GRAD

EREN

370

11 01 98

ԱՐՁԱՆ ՅԱՒԵՐԺԱԿԱՆ

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ

ԱՆՄԱՀ ՀՈԳԻՈՅ ՍԻՐԵՑԵԼԻՈՅ ԻՐԻՆԱՆՑ

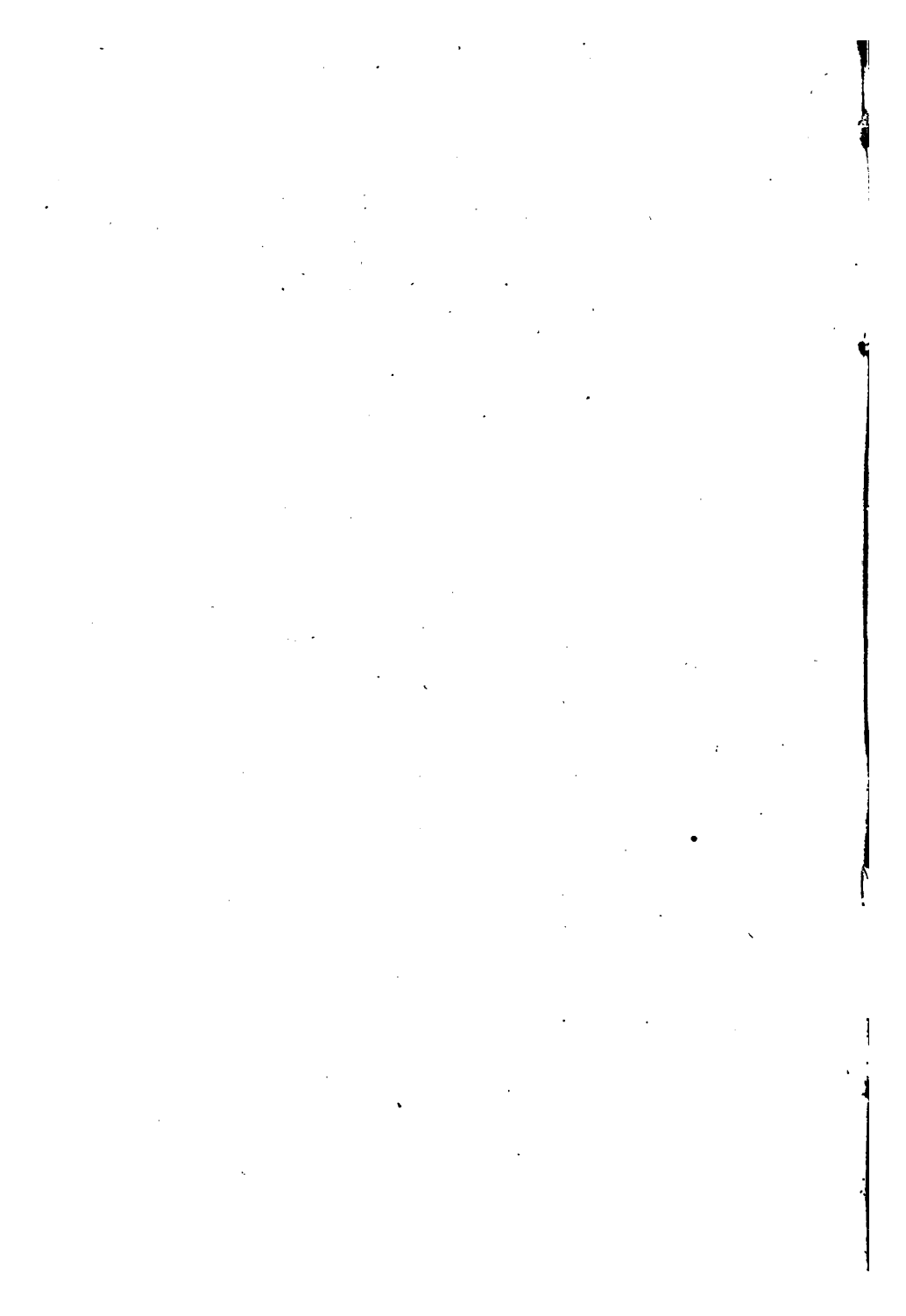
Վ Ս Ե Մ Ա Շ Ո Ւ Ք

ԲԱՐՈՒՆԱԿ ՊԷՅԻ

ՓԷՔՈՒՋԻՄԵՆ

ԿԱՆԳՆԵԱԼ

ՅԱՄՈՒԻՑՆ Ն. ԵՒ Ս. ԱՍԼԱՆԵԱՆ

Բարեյիշատակ Ապտիւ Մեճիտ կայսրը՝ 1847 բուսկանին կամք ըրաւ այցելութեան հանել իւր երրորդ սենեկապետ Բաղուայ Պէյն , Ասիոյ զանազան կուսակալութիւնները մինչեւ Պարսկաց ծոցը եւ միանգամայն Խըլէճ Խօֆրան մը դրկել Բարեյունի ընդհանուր կառավարիչ Ալի Նեճիպ փաշային յատուկ հրովարտակով մը ՚ի քաջալերութիւն եւ ՚ի շնորհակալութիւն իր աջալուրջ կառավարութեանը համար :

Այս առթիւ Բաղուայ Պէյին բժիշկ կարգեցայ , եւ միանգամայն Ասիոյ բոյոր մեր անցնելիք քաղաքներուն ու գիւղերուն հիւանդները դարմանելու եւ պատուաստելու պաշտօնն ալ ինձի յանձնուեցաւ :

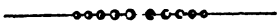
Այն ատենէն միտքս դրած էի օր մը այն ճամբորդութեան յիշատակագիրներէս քաղելով՝ շուրջ եկած քաղաքներուս վրայ ժողոված տեղեկութիւններս ՚ի լոյս ընծայել . բայց զանազան պատճառներով ետ մնաց : Ահա այսօր իմ դիտարորութիւնս կը կատարեմ ուղեւորութեանս նկարագրին միացնելով այն ամեն տեղեկութիւնները՝ որոնք ստոյգ աղբիւրներէ հետզհետէ ինձի հասած են եւ որով կը յուսամ թէ հետաքննին եւ բանասեր մարդկան փոքրիկ ծառայութիւն մը ըրած կ'ըլլամ :

1868 Մայիս 1
՚ի Կոստանդնուպօլիս

ԲԱՐՈՒՆԱԿ ՃԵՐՈՒՀԻՄԱՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

1847 Յունուարի 4^ր օրն էր՝ որ Կ-Պօլսէն մեկնեցանք դէպ 'ի Սինոպ Նէմցէի Լոյս ընկերութեան Սահմանուն շոգենաւով, եւ հասանք 'ի կէտ եղեալ նաւահանգիստը յունուարի 6^ր օրը ժամը 5 1/2 ին :

Ս Ի Ն Ո Պ

Փոքր-Ասիոյ ճանիկ գաւառին գլխաւոր քաղաքն է, որ շինուած է Սև ծովուն եզրը՝ Պալատի անուն ցամաքի բազուկի մը վրայ ձորի մէջ դէպ 'ի լեռն 'ի վեր : Ունի 8000 բնակիչ, 750 տուն . 200 տաճկի, մնացածը յունաց . կան նաեւ քանի մը Հայեր եւ օտարներ : Երկու մշկիթ, երկու եկեղեցի յունաց, քանի մը փայտաշէն պանդոկներ, բաղնիքներ ու սրճարաններ. մէկ ողջապահիկ բնակարան, մեծ նաւահանգիստ մը ծանծաղուտ, մէկ փոքրիկ նաւարան ու ծովեզրին վրայ գեղեցիկ տուն մը՝ որ Ռուսաց հիւպատոսարանն էր : Լինատենէն մնացած միջնաբերդ մը՝ որ վերջերը նորո-

բուած է, ուր 180ի չափ թնդանօթներ կային և 500
 դինուոր . տանկաց տուներն ալ ասոր մէջն են . լեռան
 վրայ մահարձան մը՝ Սէյր-Պելլանուն , ուրկէ յստակ
 ջուր մը կը բոխի . Տուները փայտաշէն , փոքրիկ ու
 ցիրուցան . բնակիչները հիւրասէր՝ բայց անկիրթ : Ու
 րիզոյ , փայտի , մրգաց , մորթոյ և այլն վաճառականու
 թիւն կ'ըլլայ : Զուրը գէշ , օդը ծանր և եղանակը բա
 րեխաուն . ընդհանրապէս արևմտեան հարաւային (ու
 Նէ Եսթոն) հովեր կը փչեն : Զերմային հիւանդութիւններ
 կը տիրեն , և բնակիչները վատառողջ են :

Սինոպ' ԺԳ. և ԺԴ. դարերուն մէջ թիւրք իշխա
 նութեան (Պէյո-Նիւն) մը մայրաքաղաքն եղաւ , վերջը
 մասնաւոր Լէվոն-Նիւն մը գլխաւոր քաղաքը , և հիմայ
 ճանիկի Փուլոն-Նիւն մէկ քաղաքն է :

Գիտնալ պէտք է որ այս նոր Սինոպէն քիչ մը հե
 ուի էր հին Սինոպը՝ որ Պափղագոնիայի մէջ Փոքր-Ա
 սիոյ քաղաքն ու ամրոցն էր , Սև Երովուն եզրը փոքրիկ
 գետակի մը բերնին վրայ շինուած , որ և Պոնտոսի թա
 դաւորներէն նուաճեալ՝ անոնց մայրաքաղաքն եղաւ :
 Լուկոլլոսի դէմ մէկ երեւելի պաշարման մը դիմացաւ ,
 և Քրիստոսի թուականէն 70 տարի յառաջ նուաճեցաւ :

Գիողինէս Յնականը հոս ծնած էր , և մեծն Մի
 հրդատ ալ հոս թաղուեցաւ հրամանաւ Պոմպէոսի :

Հոս 100 անձինք պատուաստեցի և 20 հիւանդ
 դարմանեցի :

6 1/2 ժամ միայն դադարեցանք 'ի Սինոպ ու գի
 շերուան Գին դարձեալ ճամբայ ինկանք ու յունուար 7
 երեքշաբթի ժամ 5 ին , այսինքն 8 ժամու մէջ հասանք
 Սամսուն քաղաքը :

Ս Ա Մ Ս Ո Ւ Ն

Մամուլն (Ափսոս) Երևել—Ջրհոտ գետին բերնէն 20 մղոնի չափ հեռի, 1200 տունով ծովեզերեայ քաղաք մ'է, որոնց 800ը տաճկաց, 240 յունաց, 60 հայոց և մէկ քանին ալ եւրոպացւոց են. բնակչաց թիւը 6000 ի կը հասնի :

Իւրաքանչիւր աղբ զատ զատ թաղերու մէջ բաժնուած են : Տաճկաց թաղը ծովեզրն է՝ որ ունի վաճառանոց, դեղօթի, պանդոկներ, բաղնիքներ և 7 մզկիթ, 4 թիւղի, Սեյիտ Իսրայիլի, Էստրաղի, Սոյրի դէ և Հիւսեյն Ղալանուն : Յունաց և հայոց թաղերը քաղաքէն քիչ մը հեռի դէպ ՚ի լեռան վրայ շինուած են, և մէյ մէկ եկեղեցի ու վարժարաններ ունին : Տուներն ընդհանրապէս շքեղ են, ոչ ներկեալ և ոչ բուածեփ . բնակիչները կոշտ :

Քաղաքն ունի Գառնիսի մը, ընդարձակ նաւահան գիստ մը ծանծաղուա, այնպէս որ նաւերը չը կրնայով եզերքին մերձենայ՝ բացը կը կենային, որով ճանապարհորդները մեծ գժուարութիւններ կը կրէին նաւէն քաղաքը և քաղաքէն նաւը մտնելու համար . նաւն երթալու համար նաւաստիներու կռնակ ելնելով ծովեզրէն կ'երթային կը մտնէին նաւակներու մէջ և անկէ ալ նաւը . նաւէն ալ քաղաք մտնելու համար նոյնը կը նէին : Ժամանակէ ետքը նաւահանգիստ մը շինուեցաւ :

160 թնդանօթաձիգ զինուոր կար : Գլխաւորաբար բերքերն են՝ Գորշի ծխախոտ և փայտ, վասն զի շատ անտառներ ունի :

Օգը բարեխառն է, ձմեռը հարաւային և ամառն արևելեան հով կը փչէ . ջուրն առատ՝ բայց քիչ մը լեղի է . ամառը ջերմային հիւանդութիւններ պակաս

չեն, ուստի բնակիչները վատաւողջ են : 21

Սամսուն հին ատենները Պոնտացուց թագաւորութեան քաղաքն էր, զոր Միհրդատ ամրացուց և ընդարձակեց, և 71 տարի Քրիստոսէ յառաջ Լուկուլլոս նուաճեց. բայց այն հին Սամսունը հիմայ աւրուած է և աւերակներն անգամ ծովուն մէջ անհետ եղած են :

Հոս 48 ժամ կեցանք. 500 ի չափ պատուաստ ըրի և շատ մ'ալ հիւանդներ դարմանեցի :

Յունուար 9 հինգշաբթի օր ճամբայ ելանք ձիերով՝ Գալաթի անուն գիւղն երթալու համար, 8 ժամ հեռի, և նոյն օրը ժամ 12 ին մտանք ու գիշեր կեցանք :

Գալաթ՝ լեռան մը վրայ 30 տունով տաճկի գիւղ մ'է. տուները փայտաշէն հիւղակներ են. ունի 200 բլանակիչ՝ որոց արհեստն էր հողագործութիւն :

Յունուար 10 ուրբաթ ժամ 5 ին ճամբայ ելանք Լառիքի երթալու համար, 6 ժամ հեռի, և նոյն օրը մտանք ու գիշեր կեցանք :

Լատիք՝ Լեռան ստորոտը դաշտավայրի մը վրայ շինուած քաղաք մ'է 260 տունով, 250 ը Տաճկի, 10 ընալ Հայու. բնակչաց թիւը 1500 ի կը հասնի : Ունի 4 մեծ մզկիթ, 10 մէսճիտ, 1 Հայու փոքր եկեղեցի, 2 բաղնիք, 1 հին պարիսպ մը, երկաթագործի շուկայ մը : Օդը լաւ, ջուրն անուշ ու պաղ :

Յունուար 11 շաբաթ առտու ժամ 2¹/₂ ին ճամբայ ելանք Ամասիա երթալու համար, 8 ժամ հեռի, և նոյն օրը ժամ 10 ին մտանք :

Լատիքէն 1 ժամ հեռի դէպ 'ի Ամասիա երթալու ճամբուն աջ կողմը Արտաշէս ըսուած լեռան ներքեւ կ'երևայ Արտաշէս գիւղը :

Դարձեալ լատիքէն 2 ժամ հեռի քարէ կամուրջի մը մօտ փոքրիկ խան մը կայ . այս տեղին Տէրէտէւ Կէրտէ կ'ըսեն .

4 ժամ հեռի աջ կողմը կերևայ Ափրէն ըսուած գիւղը :

5 ժամ հեռի աջ կողմը Աւու ըսուած գիւղը :

7 ժամ հեռի ճամբուն վրայ Թէրտէն Կէրտէ :

Քիչ մ'ալյառաջ դարձեալ ճամբուն վրայ դէպ 'ի աջ կողմը Թթենուոյ անտառաց մէջ Ըւճա խանը :

Այս վերջինէն 1 ժամ անդին է Ամասիա քաղաքը :

Ա Մ Ա Ս Ի Ա

Այս անուն գաւառին գլխաւոր քաղաքն է երկու լեռներու ստորոտը՝ ձորի մէջ շինուած , որուն մէջէն կանցնի Եփէսու (1) ըսուած գետը :

Աշխարհագրական լայնութիւնն է 40° 59' և երկայնութիւնը 33° 4' :

(1) Եփէսու ըրմաք կըսուի նաև Թօքաթ սույը , Ամասիա սույը , Չարչէնպիչ սույը . 'ի հնումն Երիս : Փոքր Ասիոյ մէկ գետն է՝ որ կը գոյանայ երկու մեծ վտակներէ . որոնց մեծագոյնը Սըվազի հիւսիսակողմի լեռներէն բղխելով կուգայ կ'անցնի Թօքաթէն , Թրիսլէն , Ամասիայէն , եւ Եփեսուսու կերթալ կը միանայ միւս վտակին հետ՝ որ Սըլադդ-տաղիէն կը բղխի . Եփէսու ըրմաք այսպէս իր երկու վտակներուն միաւորութենէն ետքը կերթայ կը թափի 'ի Սեւ ծով : Մեծ վտակը 'ի հնումն յունարէն Լիգոս կըսուէր՝ որ Գայլ ըսել է , եւ իոքոր՝ որ Սըլադդ-տաղիէն կը բղխի , կ'անուանէր Երիս՝ որ ծիածան ըսել է . այս վերջինը բուն գետը կը համարուէր . սկ Լիգոս՝ անոր մէկ վտակը :

Քանդաքին հիւսիսային կողմէն բարձրացած լեռը
Քուլտուրը կ'անուանի, և հարաւային կողմէն բարձրա-
ցածը Չուլուր-Կուրը ։

Ամասիա 48 թաղ ունի, ամենը 5,000 տուն . 25,000ի
չափ բնակիչ կայ, 18,000 մահմետական, 6,000 հայ և
1,000 ալյոյն ։

Ունի 12 մզկիթ մեծ և 25 ալ փոքր, որոնց գլխա-
ւորներն են Պայազ քաղաքի մզկիթը մարմարիոնէ սիւ-
ներով, և Կուլտուրի քաղաքի մզկիթը մարմարիոնէ
ստայանաւ մահարձանն ու ուրիշ շիրիմներ ։

Յիմարանոց մը թէպէտ հոյակապ շինուած է սիւ-
ներով, բայց հիմա լքեալ . 3 եկեղեցի հայոց, մէյմէկ
ալ դպրոց . 1 եկեղեցի յունաց . 12 բաղնիք, 12 պան-
դոն, իջևաններ, հոյակապ շուկաններ, 1 դիւրան մը,
և շատ մը հին շինուածոց մնացորդները . Քուլտուր լե-
ռան վրայ Միհրդատի շինած զարմանալի քարափոր շի-
նուածներուն մնացորդները կը տեսնուին . նոյնպէս և
գագաթին վրայ շինուած բերդը կիսաւեր ու լքեալ .
լեռանը երեսն 'ի վեր կուանակոփ անձաւներ քառա-
կուսի գուններով, փողոցներ և սանդուխներ ։

Բերդին մէկ սենեակին մէջ հին զրահներ, երկա-
թեայ գլխարկներ պահուած կը կենան, և բերդէն մին-
չև գետին եզրը գետնափոր սանդխածեւ ճամբայ մը
փորուած է հորի նման՝ որ հիմա ճլմուլ կըսուի ։
Այսպիսի կուանակոփ անձաւներ կը գտնուին նաև քա-
ղաքէն դուրս շրջակայ վայրերուն ապառաժներուն վը-
րայ, որ պոնտացւոց թագաւորաց գերեզմաններն ըլլալ
կը կարծուին . նոյնպէս հասարակաց ճանապարհին վրայ
կը գտնուի քարայր մը Անուր-Կուր քաղաքի . վասն զի
ապակիով բռեալ է . ասոր ձեղունին վրայ նկարեալ են

քրիստոնէութեան ժամանակ սրբոց պատկերներ և դռանը ճակատն ալ յունարէն գրեր . կը կարծուի թէ Միհրդատայ մէկ գանձատունն եղած ըլլայ : Ուրիշ ան թիւ հնութիւններ ալ կան՝ ու դեռ չեն քննուած :

Քաղաքին մէջ տեղէն անցող Լէւել-ըբ՝ գետին վըրայ տեղ տեղ կամուրջներ շինուած են , որոնք կը միացնեն քաղաքը . նոյնպէս գետին շատ տեղերուն վրայ ալ պիւրի ջաղացներ շինած են . գետին ջուրը ազուգաներու մէջէ կուգայ քաղաքին պարտէզները կ'ոռոգէ :

Քաղաքին դէպ 'ի Լատիքի կողմը՝ 6 ժամ շարունակ , և դէպ 'ի Թրխալի կողմը՝ 2 1/2 ժամ շարունակ թթենւոյ անտառներ կան : Ընտիր մետաքս կեննէ քար շը 120 ղուրուշ . ցորեն առատ ու պատուական . ամեն տեսակ միրգեր , մանաւանդ խաղող , խնձոր և գինի պատուական : Քաղաքիս մետաքսի առեւտուրը խիստ համբաւեալ է : Բնակիչներն ընդհանրապէս հողագործութեամբ կ'ապրին . կանայք հոշակեալ են իրենց գեղեցկութեամբ :

Օդը ծանր է , շատ մառախուղ կըլլայ , ջերմը շատ , ամառը շատ տաք և ձմեռն ալ շատ ցուրտ կընէ : Զուրերը պաղ , անուշ և յստակ են , և կը կոչուին Ռեթ-է-Թեթ-է-Եր , Սիկ-տ Բոն-տ , որ Չո-ու-տ ըսուած լեռնէն կուգան և Ք-է Բոն-տ առջ ըսուածը՝ որ Ք-է-տ-ու լեռնէն կուգայ :

Ամասիա Սուլթան Սէլիմ առաջնոյն հայրենիքն է և մինչև ցարդ թագուհւոյ (Սուլթան) մը կալուածն է :

Հոս 2 օր և 3 գիշեր կեցանք . 300 ի չափ հիւանդ դարմանեցի և պատուաստ ըրի :

Յունվար 14 երեքշաբթի ժամ 1 ին ճամբայ ելանք Թրխալա երթալու համար , 12 ժամ հեռի , և նոյն օրը

Ժամ 11 1/2 ին մտանք :

Քաղաքէն ժամ մը հեռի վիմարուղիս աղբիւր մը կայ . ասկէ ալ ժամ մը հեռի վէմը փորելով պատուելով շինուած ագուգաններ կան Միհրդատայ ժամանակէն մնացած , որ տաճկընները քերհար երեսը կը կոչեն :

Ամասիոյ հարաւային կողմը կիյնայ Ձիւ անուն հին քաղաքն՝ որ ՚ի հնունն Ձիւ կը կոչուէր . հռչակեալ է Անահտական գիւղ մեհենոյն և մանաւանդ այն պատերազմովը զոր հոս ըրաւ Միհրդատ Թուրքոսի (Լուկուլլոսի սպարապետ) դէմ՝ Քրիստոսէ 67 տարի յառաջ : Հոս տեսակ տեսակ հիւսուածներ և չուխաներ կը շինեն , 4000 տաճկի և 250 հայու տուն կայ : Քաղաքին ետեւը բլուր մը կայ՝ վրան ալ հին բերդ մը :

Ամասիայէն մինչև Թրխալա աջ և ահեակ և ճամբուն վրայ գտնուած գիւղերը հետեւեալներն են .

- 1 ժամ հեռի ձախ կողմը Մազա գիւղ .
- 3 " " " " Քալէ "
- 4 1/2 " " աջ " Ույկուր "
- 5 " " ձախ " Թաթար "
- 6 " " " " ճամբէն ալ 1 ժամ հեռի Էվթէ գիւղ .
- 6 " " աջ " ճամբէն ալ 1/2 ժամ հեռի Իյնէ պաղար կամ Ուղուն պողաղ գիւղը .

6 ժամ հեռի ճամբուն վրայ Սուլթան Մուրաթի շինած քարաշէն մեծ կարաւանատունը՝ իյնէ ուղի երեսն անուն , որ զոյգ զոյգ 8 մարմարինէ սիւներու վրայ հաստատուած է :

- 6 1/2 ժամ հեռի աջ կողմը Նէնիզճէ գիւղ .
- 9 ժամ հեռի ճամբուն վրայ Չէնկէլի տէվրէնտ, և լեռան ստորոտը սրճարան մը կայ՝ որ կըսուի Չէնկէլի Իսկէ :

Թ Ր Ա Խ Ա Լ Ա (Ս Ե Բ Ա Ս Տ Ո Ւ Գ Օ Լ Ի Ս)

Փոքր գիւղաքաղաք մ' է , որ կրսուի նաև ֆեյրան հիսարը կամ ֆեյրան քալէսի : Ունի 150 տուն և 500 բնակիչ մահմէտական . 3 մզկիթ , 2 բաղնիք , 4 իջևիվան , բերդ մը լեռան գագաթը :

Օդը ծանր է . ամառը սաստիկ տաք կընէ , մինչև անգամ ջուրը կեռայ . ջերմային հիւանդութիւններ կը տիրեն : Բնակչաց գործածած և խմած ջուրը թոյմալուրէն ըսուած վտակին ծանր ջուրն է , որ գիւղին վարի եղերքէն պարտէզներու բոլորտիքէ կ'անցնի .

Ունի շատ այգիներ , մրգեղէններ , ցորեն և քիւրէն առատ են : 144 հոխա ցորենը 30 ղուրուշ : Հոս գիւշեր մը կեցանք :

Յունուար 15 երեքշաբթի առտու ժամ 3 1/2 ին ճամբայ ելանք թօքաթ քաղաքն երթալու համար , 8 ժամ հեռի , և նոյն օրը ժամը 9 1/2 ին մտանք :

Թրխալէն մինչև թօքաթ՝ որ ընդհանրապէս հարթ գաշտավայր մ' է , ճամբուն վրայ և կողմնակի գլխունած գիւղերն իրենց հեռաւորութեան կարգովը հետեւեալներն են .

1 ժամ հեռի	Արա պէօրէ	ընդ աջ
1 " "	Բըրճը քէօյ	" ձախ
1 1/2 " "	Քալէ քէօյ	
4 " "	Նէճիպ քէօյ	ընդ ձախ և 1 ժամ ճամբէն հեռի
4 1/2 " "	Քատը քէօյ	ընդ ձախ և 1/2 ժամ ճամբէն հեռի
4 " "	Ռազար քէօյ	ընդ աջ
4 " "	Էրքէլէթ	

4	ժամ հեռի	Թավուքճա քէօյ	ընդ	աջ
5	" "	Քիւչիւկ էնտիզ		
5	" "	Պէօյիւք	" "	աջ
5	" "	Կիւրճիւ քէօյ	" "	ձախ
5 ¹ / ₂	" "	Պէրէպ քէօյ	" "	
5 ¹ / ₂	" "	" "	քիւչիւք	
6	" "	Էմիր սէյիտ	ընդ	ձախ
6	" "	Սէօնկութ քէօյ	" "	աջ
6 ¹ / ₂	" "	Չէրչի	" "	
6 ² / ₃	" "	Թաշլը չիֆտիկ	" "	
4 ¹ / ₂	" "	Տօղան օպասը	" "	
3	" "	Պէյ	" "	
4	" "	Քալաթան քէօփրիւսի	թօքաթ	ըրմա դին վրայ .
7 ¹ / ₂	" "	Հըտըրը քէօփրիւսի	թօքաթ	ըրմադին վրայ՝ թօքաթի մօտ :

Թ Օ Ք Ա Թ (Ե Ի Դ Ո Կ Ի Ա . Ե Ի Դ Ո Ք Ս Ի Ա)

Այս քաղաքն եօթը ապառաժուտ կարմրահող լեռներով պատած ձորի մը մէջ շինուած է : Ունի 75 թաղ 4000ի չափ տուն լեռանը զառ . ՚ի վայրին վրայ շինուած և ընդհանրապէս կաւակերտ , արտաքին երեւոյթնին տղեղ , բայց ներսի կողմերնին յարգարեալ . կան նաև շատ մը փայտաշէն գեղեցիկ տուներ . 20000ի չափ բընակիչ կայ՝ որ ըստ մեծի մասին տաճկներէ ու հայերէ կը բաղկանան . կան նաև յոյն , հրեայ և եւրոպացի :

Ունի 10 մզկիթ , որոնց մէջ Ալի փաշա և Սոլիմանի կամ Քոյուն Քոյունիէր գեղեցիկ շէնքեր են : 8 հայոց եկեղեցի կայ և իւրաքանչիւր ազգ մէյմէկ եկեղեցի ունին : կան նախակրթական դպրոցներ :

Ունի դէղփէն մը , 14 բաղնիք մեծ և փոքր , մեծ

շուկայ մը և Յ քարաշէն իջեցեալներ , ուր կը բնակին վաճառականք . մեծ հրապարակ մը վստիւս խանին առջեւ :

Քաղաքին նշանաւոր շէնքերն են իւրիւրիւրիւնէ ըստւած երեք շէնքերն , որոնց երկուքն ընդարձակ են և զարդարուն . մէկն իջեցեալն է . միւսին մէջ ալ գերեզմաններ կան , բայց երրորդը պարտեզի մէջ է և լէնկթիմուրի որդւոյն գերեզմանը մէջն է կ'ըսեն :

Նոյնպէս նշանաւոր է պղինձ հալեցընող (ղալխանէ) մեծ և եւրոպական ձեւով շինուած գործարանն , որ քաղաքէն քիչ մը դուրս է . հոս կը ղրկեն թօքաթի սահմանաց մէջ գտնուած բոլոր հանքերէն ելած պղինձն հալեցընելու համար :

Արեւմտեան կողմէն ապառաժուտ լեռան ծայրը կը բարձրանայ հին և կիսաւեր բերդ մը , որուն մէջ կայ մեծագործ գետնուղի ջրամբար . բայց իջնելու ճամբան աւեր է , և բերդին դռան վրայ քանի մը յունարէն գիրեր կան :

Այս քաղաքն իր այգիներով ու պարտեզներովն և Պէլլուս աղբիւրէն եկած իր պայծառ ու անուշ ջուրերովը շատ զուարճալի է բնակելու համար : Շրջականերն ալ շատ այգեստաններ կան :

Երկրին վաճառականութիւնն ու բերքերն են պրտուղներ , գինի , նկարատիպ կտաւներ , սեկ , պղինձէ ամաններ , ապակաբուռ և մանաւանդ ճէճէ հոխան 30 դուրուշ և այլն : Յորենին հոխան 12 կամ 16 փարա է : 75 տրամ հացն 3 փարա : Թօքաթի ցորենն իրեն չըբաւեր , վասն որոյ դուրսէն կը բերեն . բայց փայտն առատ է , և ընդարձակ դաշտ մ'ունի մինչև Թրթալա : Պարտեզներուն մէջ ամառնային տուններ կան :

Օդը բաւական առողջ է . ամառը ջերմ կը տիրէ , նոյնպէս աչքի ցաւ : Երրորդը բաւական կրթեալ է . Զուրն առատ է որ կուգայ բարձրաբերձ լեռներէն , և

աղբիւրներու ու հարուստներու տուններուն կը բաշխուի : Պէկզատ աղբիւրին ջուրը շատ գեղեցիկ է , որուն ա- նունը կը կրէ իր գտնուած թաղն ալ :

Թօսման ընթացքին կամ Բաղաբնի կամ Երեւելի ըսուած վտակն՝ որուն վրայ քարաշէն կամուրջ շինուած է , կ'անցնի քաղաքին քովէն և կ'երթայ կը խառնուի Եւ- ղիստիէի : Թօսման ընթացքին խոշոր ձուկեր կը հանեն :

Քաղաքին հիւսիսային կողմը ժամ մը հեռի Երեւելի լեռան տակը Ս. Աննայի անուան նուիրեալ փայտաշէն մենաստան մը կայ հայոց : Ասոր արեւելեան կողմն և քաղաքէն 1 ժամ հեռի կէտ անուն գիւղին մէջ վերա- փոխման եկեղեցի մը կայ յունաց , սինազարդ քարա- շէն , որ կըսուի Դրճի Կիւի . ասիկա Յուստիանոս կայ- սեր շինածն է կըսեն : Հոս 600ի չափ հիւանդ նայեցոյ և պատուաստ ըրի . Օր մ'և երկու գիշեր կեցանք :

Յունուար 17 ուրբաթ ժամ 5 ճամբայ ելանք Երեւելի երթալու համար , 12 ժամ հեռի , և նոյն օրը մը- տանք ու գիշեր կեցանք :

Թօքաթէն Երեւելի ճամբուն վրայ կը գտնուին .

1	ժամ հեռի	կէյրաղ	ճամբուն վրայ
5 1/2	"	Եարմըշ	" "
6	"	Չիֆլիկ քէօյ	" "
6	"	Կէտաղաղ	'ի ձախ
6	"	Քէրվան սէրայ	"
6	"	Պօլուս	"

Եէնի խան՝ 73 տունով տաճկի գիւղ մ'է դաշտի մէջ շինուած . ունի մէկ մզկիթ , մէկ բաղնիք , մէկ քա- ռաշէն իջեվան՝ զոր Սուլթան Մուրատ շինած է : Օգն ա- ուողջ . ջուրը բաւական աղէկ . ձմեռը սաստիկ : Բնակիչ- ները հողագործ են և ցորեն կը ցանեն :

Ասկէ մէկ քառորդ հեռի հայոց թաղ մը կոչ 48 տունով (Էրֆրէ Իհլլէ-ի), որ ունի մէկ եկեղեցի և մէկ ալ իջեվան :

Յունուար 18 շաբաթ օր ժամ 5 ճամբայ ելանք Սըվազ երթալու համար, 7 ժամ հեռի և նոյն օրը ժամը 10 ին մտանք :

Եէնի խանէն մինչև Սըվազ ճամբուն վրայ կը գըտնուին :

4 ժամ հեռի Երլտրզ տէրէսի ճամբուն վրայ .

5 " " Զիֆլիկ քէօյ " "

Այս Զիֆլիկ քէօյին վերի կողմը լեռ է . սոյն լեռան վրայ մէկ ժամ երկայնութեամբ ընդարձակ դաշտ մ'է . այս դաշտէն մէկ ժամ անդին է Սըվազ՝ որ դաշտին ծայրէն կըսկսի երեւնալ : Ճանապարհները շատ նեղութիւն կը կրեն ձմեռն այս դաշտն անցնելու համար . վասն զի շարունակ ձիւն գալով բոլոր դաշտին վրայ քանի մը կանդուն կը դիզուի և ճանապարհորդն անոր մէջ կը թաղուի կը մնայ՝ առանց գիտնալու թէ ո՛ւր է և ո՛ւր պիտի երթայ :

Ն Ա Հ Ա Ն Գ Ս Ը Վ Ա Ձ Ի .

Սըվազի նահանգն՝ Ասիական Թուրքաստանի մէկ փոշչու-ի-ն է, Բայսէրիի, Տիվրիկի, Չանդըրըլի ու Շապին — Քարահլասարի մէջ տեղը . մայրաքաղաքն է Սըվազ :

Այս նահանգին արեւմտեան կողմի մէկ մասն աւառաժուռ է և անբոյս . միւս մասն անտառուռ մայրի խաւերով . հիւսիսային կողմն՝ անտառախիտ լեռանց գօտիներ մինչև Սև ծով . հարաւային կողմը՝ դաշտաւայր :

Անտառներն են . Արարատումը 12 ժամ ընդարձակութեամբ , Սրվազ քաղաքէն 12 ժամ հեռի , արևմտեան կողմը կէրմուղատ գաւառին մէջ . Չոլը-դէլ-ումաձը 3 ժամ լայնութեամբ և 12 ժամ երկայնութեամբ , Սըվազէն 6 ժամ հեռի , հիւսիւսային կողմը . Տումա-եւլըւ-արը ըսուած կաղնիի անտառները , Չոլը-դէլ արևելեան կողմին կից . Սիւր-ը ըսուած կաղնիի անտառները , 6 ժամ երկայնութեամբ ու 6 ժամ խորութեամբ , Սըվազէն 4 ժամ հեռի , արևելեան հիւսիսային կողմը . Հոլը կամ Ադը ըսուած մայրախիտ անտառները 6 ժամ շրջապատով , Սըվազէն 12 ժամ հեռի , արևելեան կողմը . Գիւն-արարատումը , Հոլը անտառներուն կից . Կիւն-է-է , եւլը և Թէ-է ըսուած ընդարձակ անտառները , Սըվազէն 12 ժամ հեռի , արևելեան հիւսիւսային կողմը , այս անտառներուն լայնութիւնը 4 ժամ կը տևէ և երկայնութիւնը 12 . Պիւն կամ Ադը-արարատումը 12 ժամ լայնութեամբ և նոյնչափ ալ երկայնութեամբ , Սըվազէն 18 ժամ հեռի , հիւսիսային կողմը . այս անտառն Ադը անուն նորաչէն քաղաքին սահմանակից է :

Հողը շատ բարեբեր է դաշտերուն ու ձորերուն մէջ , օգն առողջ , ձմեռը շատ ցուրտ , բերքերն են՝ ցորեն , արօտ , բամպակ , մետաքս , կտաւատ , ճէն , իւր , ճակնդեղ , կորեակ , հաճար :

Ունի հանքեր , քարահատք , աղի լիճեր՝ ուրկէ կը հանեն աղ . աղի ծովակներ՝ ուրկէ կը հանեն տարեխ ձուկը : Հանքային ջուրերու ջերմուկներ , որոնց մէջ երևելի են Բրդնիկու մօտ գտնուած պաղ ջերմուկն ու եւլը ջերմուկը : Մէկ քանի վտակ . Ալիս ու Իրիս գետերը . 300 ի չափ գիւղ :

Այս նահանգը բաժնուած է 7 գաւառներու , որ են . Սըվազ , Ամասիա , Չօրում , Ճանիկ , Տիլլիկ , Ա

րապկեր, Եօզկաթ :

Այս նահանգք կը պատասխանէ կալասի և Պոնտոսի մեծ մասերուն, նաև Հայաստանի մէկ փոքրիկ մասին (Փոքր Հայք) :

Ս Ը Վ Ա Ձ Գ Ա Ղ Ա Ք :

Սըվազ Մարագոմ լեռան տակ՝ դաշտավայրի վրայ շինուած բերդաքաղաք մ'է ԲԵՂԵՆԵՐԻՆԻ (1) կէս ժամ հեռի հիւսիսային կողմը :

Քաղաքին հիւսիսային կողմն է Մայրագոմ կամ Մէրէքիւմ լեռը, արևելեան հիւսիսային կողմը Աստղիկ կամ Երլտրդ լեռը, և արևելեան կողմն ալ Եիւռլէվիկ լեռը :

Սըվազ պարսպապատ չէ, բայց տեղ տեղ կը տեսնուին հին պարսպի մ' ինկած կտորները, վասն զի 'ի հնումն պարսպապատ էր : 1756 թիւնուր 1400 ին առաքաղաքն ու կործանեց պարսպը : Քաղաքին արևմտեան ծայրն՝ ուրկէ Կեսարիա կերթան, Ղայսերու դուռ կը կոչուի, պահելով մինչև ցարդ հին դռան անունը, զի երբ պարսպապատ էր, հոն ունէր նոյն անունով դուռ մը :

Քաղաքին հարաւային կողմէն և կէս ժամու չափ հեռիէն կ'անցնի Բըզըլ-ըրմաք, որ կ'ընթանայ դէպ 'ի արևմուտ և որուն վրայ ձգուած են երեք կամուրջներ, 1°. Եյրէ-Էթթէ- կամ Մուռ կամուրջ, քարաշէն հոյակապ 18 կամարներով, որ Սենեքերիմ Թադաւորին աղջկան

(1) Բըզըլ-ըրմաք, 'ի հնումն Սլիւս, Քոքր Ատոյ ամենէն ինծ գետն է որ երկու մեծամեծ վտակներով սկիզբ կ'առնէ ու երթայ կը թափի Սեւ ծովի մէջ :

չինել տուածն է կրսեն : 2°. Քիւն-իւթրիւ , Խրի-իւթրիւ-ն արեմտեան կողմը և անկէ 1 ժամ հեռի . այս կամուրջը կիսաւեր է , բայց 18 կամարներով իր հոյակապ շէնքը ցոյց կուտայ՝ որ նշանաւոր անձ մը շինել տուած է զանի . ասոր հիւսիսային կողմը կ'իյնայ Շահնայ դմբեթ ըսուած ամուր շէնքն , որ ամենակուլ ժամանակին հարուածներուն դէմ դնելով մինչև հիմա կանգուն կեցած է . այս շէնքը ձմեռ ատեն ճանապարհորդաց ապաստանարանն է . իր ականակիտ աղբիւրներուն ջուրերն անցորդաց ծարաւը կը յագեցնեն : 3°. Դըրու-իւթրիւ , Քիւն-իւթրիւ-ն արեւելեան կողմը . կոխածոյ մեծահաստոր քարերով կառուցեալ է վեց կամարներու վրայ :

Այս քաղաքն ունի 32,761 բնակիչ Տաճիկ , Հայ և Յոյն . Դաւրա , Հողթար արուարձաններուն բնակիչներն ալ հետ հաշուելով .

Տաճիկաց թիւն	9,279	արու .	9,837	էգ .	49,416
Տաճիկ մաղադործաց	411	"	400	"	211
Հայոց	6,539	"	6,479	"	13,017
Հո . և Բող . Հայոց	35	"	37	"	72
Հայ մաղադործաց	9	"	6	"	45
Յունաց	463	"	467	"	330
					32,761

4976 ի չափ տուն . 2176 ը Տաճիկաց , 1750 ը Հայոց և 50 ալ Յունաց . Տուներն աղքատ շէնքեր են իրարմէ հեռի շինուած . կան մէկ քանի փայտաշէն մեծ տուներ ալ . փողոցները նեղ ու անկանոն : Ունի 43 աղօթատեղի տաճկաց , 3-ի և 4-ի , որոնց երեկելիներն են .

Ա . Ուլու-իւթ . ասոր ընդարձակատարած շինութիւնը 50 մեծամեծ քառանկիւնի սիւներու վրայ հաստատուած է և 15,000 էն աւելի մարդ կ'առնէ մէջը . նուիրական աշտարակին (Քիւն-իւթ) բարձրութիւնը կը գե-

բազանցէ միւս ամեն հօգնութեան աշտարակները . վայրագաւ զաւիթը կամ արտաքին սրահին մէջ շարունակ մը կայ բոլորտիքը ծառատունկերով զարդարեալ , արտաքին դրան կից ալ աղբիւր մը 30 խողովակներու բաժնուած :

Բ. Փոյս — հօգն . ասոր աղօթատեղին վայտաչէն է և առաջինէն փոքր , բայց գեղեցկագոյն . նուիրական աշտարակը 150 ոտք բարձրութիւն ունի , սրահը (հօգն) ծառազարդ է և մէջն ալ շարունակ մը կայ :

Գ. ՄՅոյս — հօգն . քաղաքին հրապարակին մէջ շինուած :

Դ. Օսան-խաչ-հօգն , կամ Քլէս-հօգն . շէնքը հին , քարաչէն , դմբէթը գեղեցիկ , աշտարակին բարձրութիւնը 60 ոտք : Այս ճամին 1584 տարի յառաջ Հայոց եկեղեցի էր՝ կառուցեալ յանուն Ս. Լուսաւորչի :

Միւսներուն անուններն են .

1 Ապտ-իւլ-վահապ	ճամիսի
2 Գլավուզ	"
3 Շէհիտէր	"
4 Ալի պապա	"
5 Արիֆ էֆէնտի	"
6 Հիւսէին էֆէնտի	"
7 Ֆերթէլի զատէ	"
8 Աղանուք զատէ	"
9 Շահ-Հիւսէին թաղի	"
10 Թէքքէլի	"
11 Քիւչիւկ մինարէ	"
12 Տիքիլի թաչ	"
13 Քիւրքճիլէր	"
14 Գարա հաֆիզ	"
15 Չաթալ-փունար թաղի	"
16 Մէքթէպի ըիւշտիէ	"
17 Գազէզլէր	"

18	Իմարէթ	ճամբսի
19	Թարխանայ	"
20	Շաքիր պէյ	"
21	Մավուշ օղլու	"
22	Րէճէպ փաշայ	"
23	Օսման փաշայ	"
24	Ալի աղայ	"
25	Գալէ	"
26	Գազի զատէ	"
27	Սէրչէլի	"
28	Զուքուր բունար	"
29	Զավուշ պաշր թաղի	"
30	Աճէմ մահլէսի	"
31	Պատթալ զազի	"
32	Ուզուն օղլու	"
33	Իւրեանը-զիմնի թաղի	"
34	" Միսլիմ	"
35	Քէօսէ-տէրէի-զիմնի	"
36	Կիւլիւտ աղասը	"
37	Օղլան չավուշ	"
38	Պաթալ զազի մէսճիթի	
39	Շահ Հիւսէին թաղի մէսճիթի	

Հինգ զլիսաւոր թէթեր, այսինքն, մենաստաններն են .

1 Իպրահիմ թէքքէսի . լայնանիտ աշտարակ մ'ուսի կիսակործան , որուն շրջապատը 100 ոտքէն աւելի է :

2 Շէյխ-չօպան թէքքէսի .

3 Ալի պապայ "

4 Սորխուլու "

5 Էվլիայ էֆէնտի "

Ասոնց Շէյթերը հիւրամեծար մարդիկներ են . ամեն մէկ Շէյթի կրօնական կարգին համաձայն արարողու-

Թիւն կ'ընէ ուրբաթ օրերը միայն .

Ց եկեղեցի մեծ ու փոքր . Դը Հայոց (վեցը ուղղափառաց և մէկը հռոմէականաց) , 1 յունաց . 1 Ժողովարան բողոքականաց .

Ուղղափառ Հայոց եկեղեցիներն են .

Ա. Մայր եկեղեցի . Ց հաստահեղոյս երկաթապատ սիւներու վրայ հաստատեալ , լայնանիստ , քարաշէն , գմբեթաւոր եկեղեցի մ'է հինգ դուռով , կառուցեալ 1808ին յանուն Ս . Աստուածածնի և նորոգեալ 1840ին . գմբեթին բարձրութիւնը կը գերազանցէ քաղաքին ամեն շէնքերը , շքեղութեամբն ու ընդարձակութեամբը հրաշայլիք մը համարուած է Սեբաստիոյ և շիջակայ քաղաքաց մէջ . ունի երեք մարմարիոնեայ ընդարձակ խորաններ , ամպիոններ և սալայատակ ընդարձակ գաւթին մէջ կրկնափեղկ վանդակագործ երկաթի հազուատես դուռ մը . ինդարձակ սրահ մը , որուն մէջ է կրկնայարկ առաջնորդարանը , սրահին երկու ծայրերն ալ երկու ասլիւններ կան յորդահոս և կրկնախողովակ :

Բ. Ս . Սարգիս . քարաշէն և չորս սիւներու վրայ կառուցեալ :

Գ. Ս . Փրկիչ . կոփածոյ քարերով շինուած .

Դ. Ս . Մինաս .

Ե. Ս . Բակոր . փայտաշէն , մայր եկեղեցիին կից :

Զ. Ս . Վլասայ մատուռն փոքր և քարաշէն , հարկէ շուրջ ըսուած թաղը տաճկի պարտէզի մը մէջ . ասոր մէջն է Ս . Վլասիոսի գերեզմանն . այս մատուռը թէև տաճիկ ընտանեաց մը ձեռքին տակն է , բայց ամեն քրիստոնեայներ ինչպէս նաև տաճիկներն ուխտի համար կրնան յաճախել համարձակ :

Հռոմէական հայոց եկեղեցին է Ս . Վլասիոս , քաղաշէն , յունաց եկեղեցւոյն արևելեան կողմը :

Յունաց եկեղեցիին է Ս . Գէորգ , Հայոց գերեզման

նասան մէջ . Յոյները ճանիկու կողմերէն հոս գաղ-
թած ժամանակ՝ Հայերէն վարձու առած են այս ե-
կեղեցին և վերջը ժամանակ անցնելով իւրացուցած են .
կայ չորս մէտրէսէ (ուսումնարան) . Ս. կէտ-Ռարէտ ,
ճարտար ու հոյակապ շէնք . պատերը քրտաքին կող-
մէն զարմանալի արուեստով , մարմարիտն քարերով և
քէրուք քանդակներով զարդարուած են , որոնց վրայի
սքանչելարուեստ փորագրութիւնները խմորի վրայ դե-
ղաձոյլ կաղապարներով տպուածի պէս կ'երևան . դու-
ռը փոքրիկ և երկու կողմէն կճեայ ու քանդակագործ .
բարաւորին վրայ ուղղանկիւն եռանկիւնի ձեւով դէպ
'ի ներս փապարած եւ ամենաչքեղ քանդակներով զար-
դարուած շէնք մը կայ , որ իւր բրդաձեւ և դէպ 'ի դուրս
առ 'ի շեղ բարձրացած սպառուածովն որմերուն եղեր-
քը կը շօշափէ . դռան երկու կողմերն երկու նուիրա-
կան աշտարակներ կան , որոնք թէպէտ բաւական դե-
ղեցիկ և երկնագոյն ապակիներով վայելչացած են ,
բայց բուն Ռարէտէն շինութեանը հետ բաղդատելով՝
կերեայ որ վերջը շինուած են , վասն զի անոր ճար-
տարութեանն ամենեւին չեն հաւասարիր . ունի բաւա-
կան մեծ սրահ մը՝ որուն երկու կողմերը սիւնազարդ-
կամարներու տակ ութական սենեակներ կան և մէջ
տեղը ընդարձակ պարտէզ մը : Մէտրէտէն ներսի որմե-
րուն փորագրութեանց վրայ ալ պակաս ճարտարութիւն
չըկայ . բայց այսու ամենայնիւ թէ՛ ժամանակին սպա-
ռիչ ճիւղաններն , և թէ՛ մէջը յաճախող տաճկաց անհո-
դութիւնը գրեթէ ոչնչացուցած են՝ անոր դեղեցիկու-
թիւնը : Կը կարծուի որ այս շէնքը Սենեքերիմ թագա-
ւորին ապարանն էր :

Բ. Գուլ-Ռարէտէտ . ասոր ալ ճարտարութիւնն առա-
ջինին հետ կը մրցի . քանդակները ցոյց կուտան որ եր-
կուքն ալ մի և նոյն վարպետի ձեռագործ են . ասոր •

դիմացը՝ նոյն օրինակ փորագրութիւններով զարդարած պարիսպ մ' և դուռ մը կայ, որուն ներքին կողմը բոլորովին աւերակ եղած է և միայն երկու կիսակործան աշտարակները մնացեր են դռանը ձախ կողմը. կերևայ որ այս շէնքն երբեմն մշկիթ էր .

Գ. Շէֆայ-Վարէտի :

Դ. Սոյն-Վարէտի :

Սյս չորս մէտրէտէներուն մէջ տարին 3 ամիս միայն ձմեռը դասախօսութիւն կըլլայ չափահաս երիտասարդաց (1) :

Տաճկաց դպրոցներուն թիւը շատ է, ճամիներուն թուոյն հաւասար, բայց և ո՛չ իսկ մէկ կանոնաւոր դպրոց մը կը գտնուի. վասն զի ամենուն մէջն ալ հասարակ ընթերցանութենէ ու գրելէ և քիչ մ'ալ կրօնական դաստիարակութենէ զատ բան մը չըլլալուն՝ տըղայք կարևոր ուսմունքներէ ու արհեստներէ զրկուած են :

4 նախակրթական դպրոց ունին հայք, աղջկանց և տղայոց : Քիչ ժամանակ առաջ աղջիկներուն կարգաւ սորվիլը մեծ ամօթ ու անպատկառութիւն կը հաճաբուէր և մինչև հիմայ ալ այս տարօրինակ դաղափարին հետքը մնացած է քանի մը անկիրթ ծնողաց քով. Հայք ունին ուսումնարան մ'ալ կրկնայարկ, կառուցեալ 1851 Քրիստոսի թուականին՝ յանուն Ս. Թարգմանչաց արդեամբ Օտտապաշեանց գերդաստանին. ասոր մէջ կը կրթուին 300ի չափ տղայք, և կը սորվին զանազան ուսմունքներ, ազատական արհեստներ ու օտար լեզու.

(1) Իսկ 1862ին հաստատեցաւ մէքթէպի ըրւշտիէ, այսինքն արքունի դպրոց ՚ը, որուն մէջ հիմա 120ի չափ աշակերտներ կը գտնուին միայն հասարակ ընթերցանութեան համար :

ներ : Դպրոցին ծախքին մատակարարութեան համար ընկերութիւն մը կազմուած է Սենեքերիմեան անուն , որուն անդուլ աշխատութեան շնորհիւն է որ մինչև Գիմայ այս դպրոցը կը յարատևէ : Մէյ մէկ ծաղկոցներ ալ հոռովէական և բողոքական հայք և յոյնք ունին :

10) Բաղնիք . որոնց գլխաւորներն են երկու վազեան բաղնիքները կամ համա-համա՛ ըսուած բաղնիքները , մանաւանդ արանց յատկացածը , որուն մեծութիւնը 80 քառակուսի կանգուն է կամարակապ քարաշէն : Գորշ-շունչ-համա՛ն . Սեդ-է-հայն բաղնիքը նորաշէն և հոյակապ միւսներուն անուններն են շէնիկ , Բէն , Էնի-է-հայն , Էյ-հայն , Էնի-է-հայն , Էյ-համա՛ն :

Իջևաններն են .

1 Թ-է-հան , զօրաց մթերանոց եղած էր :

2 Փ-է-հան , փայտաշէն և ամենէն ընդարձակ :

3 Միւլէն-հան կամ Ար-հան , փայտաշէն եւ ընդարձակ ունի 38 գեղեցկաշէն սենեակներ , արտաքին կողմն ալ 11 խանութ . սրահին մէջ ականակիտ ջուրի աւազան մը : Այս խանը քաղաքին համարէն Հայոց արդեամբն ու Սենեքերիմեան անձնուէր ընկերութեան ջանիւքը շինուած է ի նպատակ մայր դպրոցին :

4 Շէյ-հան , փայտաշէն ընդարձակ 60 սենեակներով :

5 Քի-է-հան , Շէյ-հանին կից :

6 Պէ-է-հան , քարաշէն 30 սենեակներով :

7 Փ-է-հան — Էնի , վերինին կից և կիսուեր :

8 Ահ-է-հան — Էնի երեք դռնեայ խանը վերինին ալ կողմը 30 սենեակ և 30 ալ խանութներով . վաճառականաց իջեվան է :

9 Գորշ-շունչ-համա՛ն . խիստ փոքրիկ :

10 Նար-է-հան , խիստ փոքրիկ :

Սարահան-հան , Խ-հան-հան և Ս-է-հան-հան անուն երեք իջևաններն ալ կային որ հիմա բողոքովին աւերակ

երգած են :

Կան զինուորանոցներ , ինչպէս մը , մեծ հրապարակ մը՝ ուր առեւտուր կը լըլայ և բնակչաց տարեկան սլարէնը կը ծախուի : Վաճառանոցներ կամ շուկայներ , որ են .

1 Բեւեռադործաց փողոց , Եւսէրէ-Էրշու :

2 Համետագործաց »

3 Սառած-խանէ , »

4 Կալպանալար

5 Չէօրէ կճիլէր

6 Պիթ պազար . անուրդով ծախուելիք բաներուն .

7 Գերձակնոց , Բէրնիէր :

8 Պէզազար .

9 Չէզմէճիլէր .

10 Բապուճճըլար .

11 Մէսճիլէր .

12 Փէմպէճիլէր .

13 Պադայլար .

14 Ագտէրլէր , որուն առջեւն է մեծ հրապարակը .

15 Գլըճըլար , պըչաքըլար , թիւթիւնճիլէր , չըպըքըլար և քալայըլար , չարչար :

16 Չըխըրլըճըլար , և դարբնաց շուկայներ մեծ հրապարակին մէջ :

Այս շուկայներուն անուններէն կ'իմացուի որ քաղաքացւոց սովորական արհեստները վերոյիշեալներն են : Առաջները կտաւի վաճառականութիւնը շատ բանուկ էր , տարին մէկ միլիոն զուրուչն աւելի կտաւեղէն կը ծախուէր ուրիշ քաղաքներու վրայ , բայց հիմա քաղաքէն ելած վաճառներն են դուլայս և ծխալամուրճ միայն . աղի լիճերն ու հանքերն ալ արդիւնաւոր են . այս մօտերս քաղաքին վաճառականութիւնն առաջ երթալ սկսաւ Հայոց նորահաստատ երկու ընկերութեանց շնորհիւ :

Հացին հոխան 20 փարայ է, միսը 60 փարայ, իւզը 7 զուրուշ, գարիին գրիւը (Պօլսոյ 7 գրիւը) 40 զուրուշ :

Քաղաքին շինուածոց տախտակներն ու աստղձը Աֆրաքանտառէն կը բերեն. վառելու փայտերն ու մախրը (չըրա) Չալուպէ անտառէն. կաղնիի փայտերը Սիւսի ըսուած անտառէն. շինուածոց գերաններն Արտիսի անտառներէն Ալիս գետին հոսանայ միջոցաւ. իսկ սիւնացու գերանները՝ Քալուքէ ըսուած անտառէն :

Սըվազ ունի 2 բերդ. որ են վերին և ստորին :

Վերին բերդը քաղաքին հարաւային կողմը բլրոյ մը վրայ է, որ երեսի վրայ մնացած ըլլալով քայքայուեր և հիմա կիսաւեր եղած է, որուն մէջ 150 ի չափ տաճկի տուներ կան. Ասոր մէջ դրուած է մեծ ժամացոյց մը՝ որուն հարուածոց ձայնը քաղաքէն երկու ժամու չափ հեռի կը տարածուի : Այս բերդէն կ'արձակուին թնդանօթք :

Ստորին բերդը քարաշէն է և նոյն բլրոյն ստորտը. իր կիսակործան պարիսպները կը ցուցնեն որ 'ի հնումն այս բերդը հոյակապ շինուած մ'էր : Ասոր մէջ 100 էն աւելի տաճկի տուներ կան : Հոս է վերոյիշեալ Գալէ Բարեհիւն ըսուած ճարտարագործ շէնքը. մէջը շիրիմներ կան և կը կարծուի թէ Սենեքերիմեանց գերեզմաններն ըլլան անոնք :

Հոս կը գտնուի նախնեայ շատ մը զէնքեր. նետ, աղեղն, թուր, նիզակ, վահան և թնդանօթի երկաթեայ մեծամեծ ուռմբեր :

Քաղաքացիք 1808 ին այս բերդին մէջ պաշարեցին Չալուքէ Աւէ Էլ-Էն, իր բոլոր ուտելիքները կտրեցին, և 40 օր շարունակ արիւնահեղութիւններ եղան. փաշան ներսէն իր մարդոցմով քաղաքին վրայ ուռմբեր կը տե-

դացընէր և քաղաքացիք դրոէն փոխադարձաբար փաշային վրայ , մինչեւ որ Մութուլահ փաշան գալով՝ Ալի փաշան Կ—Պօլիս կանչուեցաւ , և զոր թունաւորեցին :

Բերդէն դուրս և անոր մօտն է վերոյիշեալ հոյակապ շէնքը, կէտ—կէտէ ըսուած ուսումնարանը Նոյնպէս բերդին դէմը կիյնայ քաղաքին կառավարուն դուռը :

Բերդին դռան առջև տաճկաց գերեզմանատունը կայ, որուն մէջ կը գտնուին Ս. Եւստուատիոսեանց հինգ վկայից գերեզմանը :

Քաղաքին հարաւային կողմը Հայոց ընդարձակ գերեզմանատունը կայ , որուն անուն կուտան Սև հօշեր , զի հոն ժողովել տալով Ղէնկթիմուր Հայոց մանկտին , ռանակոխ , ջարդուբուրդ ըրած է զանոնք : Կ'անուանեն նաև Գառաւան—ճանկան , քառասուն մանկունք ըսուած տեղին կամ Ս. քառասնից ընդ 10 վայրկենի չափ մօտ ըլլալուն :

Քառասուն մանկունք ըսուած տեղը կամ սրբոց քառասնից լիճը , ուր քառասուն մանկունք նահատակուեցան , բոլորովին ցամքած է , և նահատակաց գերեզմանները ցիր ու ցան գերեզմանատան մը մէջ են :

Ասկէ հինգ վայրկեան հեռի եկեղեցի մը կարյանուն Ս. քառասնից , զոր Ղ—Ղե—Պո—բհան հիմնայտաակրած է :

Կուսակալին ապարանն ալ քաղաքին հիւսիսային կողմն է :

3-վտակներ կողողեն քաղաքը :

1 Մութուլահ (պղծեալ ջուր) . քաղաքին ականներն ու աղտեղութիւններն այս ջուրին մէջ կը թափին . մշտահոս է , ամառ ձմեռ կը վաղէ . այս վտակին Աստղիկ գետ ալ կըսեն , վասն զի Սեբաստիոյ Ռեշուրէի

այսինքն Ասող գաւառին լեռներէն կը բղխէ . ճամբան շատ մը ջրաղացներ դարձընելով կուգայ Սրվազ և Սեփեհի գետեղմանատանը քովէն անցնելով կերթայ Բաշուրի կը խառնուի :

2 Մեծիկ . Բոգնիկու ջուր ալ կըսուի . կը հոսի քաղաքին եզերքէն , ասոր ջուրը մաքուր է , հարգանքով մեծ է , և ամառը կը ցամքի :

3 Բնկորատ կամ կապուտիկ վտակ . փոքր առումով է , որ կ'անցնի քաղաքին քովէն և շատ անգամ ջուրին առատանստովն եզերքներուն վրայ բնակիչներուն ֆլաս կը հասցընէ :

Այս վտակներէն ձուկ կեղնէ : Քաղաքին խոշոր փայտերը այս վտակներով կ'իջեցունեն : Քաղաքին ջուրը անուշ է , մանաւանդ Բեփեհի և Պարսի-Քարայ ըստած ջուրերը . շատ մը ինքնաբուղի աղբիւրներ կան . Պարսի-Քարայ զովացուցիչ ջուրը 62 դիւսաւոր մասերու բաժնուած է քաղաքին զանազան կողմերուն ու թաղերուն մէջ :

Բեփեհի ջուրն ալ զանազան թաղերու բաշխուելով 32 աղբիւրներէ կը վազէ , որոնց մէջ երեւելի են կառավարութեան պաշտօնատան դռան ձախ կողմը գտնուած գեղեցկաչէն աղբիւրն ու կուսակալին ամբարանցին շքեղ աղբիւրը . այս աղբիւրներուն երկուքն ալ մարմարիոնեայ շէնքերով ու ոսկեզօծ նկարներով զարդարուած են :

Օդն առողջ է , եղանակը բարեխառն , ձմեռը սաստիկ ցուրտ կընէ , ընդհանրապէս հիւսիսային հովեր կը փչեն . ծառերը չեն դիմանար , բայց առատ ցորեն , գարի , հաճար , կորեակ , կտաւատ , ձիւղի , ճակնդեղ կըլլան :

Բնակիչները պարկեշտ , խաղաղասէր , մարդասէր , աշխատասէր և քաղաքակրթութեան ընդունակ են , բնաւ

չուայլութիւն չունին :

Տէրութեան զօրքերը շատ ժամանակ այս քաղաքիդ մէջ կը ձմերեն :

Սըվաղ նախ Պոնտոսի վիճակն էր . ետքը կապադովկայեցի վիճակն եղաւ և վերջն ալ Հայոց մայրաքաղաք :

'ի սկզբան Սըվաղ կողմէն կը կոչուէր , ուր Միհրդատ եօթներորդ (Պոնտոսի թագաւոր) բերդ կառուցց, և ասոր շրջակայ վայրերուն վրայ 7/4 տարի յաւառջ քան զՔրիստոս՝ հռովմայեցւոց դէմ Լուկուլլոսի (հռովմայեցի պարապետ) հետ պատերազմ ընելով յաղթուեցաւ . քաղաքը հռովմայեցւոց անցաւ . անկէ 'ի վեր երկու անգամ իրարու ձեռքէ առնելէ ետքը՝ վերջապէս մնաց հռովմայեցւոց ձեռքը , երբ Պոմպէոս վերջին յաղթութիւն մը կանգնելով Միհրդատայ վրայ՝ նուաճեց թէ՛ այս քաղաքն և թէ՛ բոլոր շրջակայ վայրերը : Պոմպէոսի շնորհիւր բարգաւաճեցաւ քաղաքն ու անուն ստացաւ Թէոստապօլիս : Վերջը Պոնտոսի Բուլէմոն 1, թագաւորին մահուանէն ետքն՝ իւր այրի կիներ Բիթհոստոլիս՝ ֆրիստոսի ժամանակներն այս քաղաքին անունը դարձեալ փոխելով դրաւ Սերաստիա , այսինքն, Օգոստոս , 'ի պատիւ Հռովմայ կայսերաց՝ որ կը կոչուէին Օգոստոս :

ԺՅ դարուն՝ Հայոց Սենեքերիմ թագաւորը փոխանակաւ առաւ յունաց կայսրէն զՍերաստիա իւր ութ քաղաքներովն ու 4000 ի չափ դիւղերովը :

699 տաճկաց թուականին՝ Սուլթան Օսմանի օրովը՝ տաճիկները գրաւեցին Սըվազ և 103 տարի ետքը Սուլթան Պայազիտ երլարըրիին օրովն՝ որ Պրուսա կը նրատէր , և որուն որդին էմիր Սիւլէյմանն իբրև իշխան և կուսակալ կը գտնուէր՝ 'ի Սերաստիա , Լէսկիթիմուր 18 օր քաղաքը պաշարելէն ետքը սուտ երդմամբ տիրեց բերդին . իր աշխարհաւեր ձեռքը ազատ չը թողուց այս

քաղաքն ալ և մերկացուց զանի թե դարուն սկիզբները իր գեղեցկութիւններէն ու այն հոյակապ շէնքերէն՝ որոնք Սենեքերիմայ ձեռակերտներն էին : Էմիր Սուլէյման դահը բարձրանալէն՝ 14 տարի ետքը դերի ինկաւ Լէնկլիմուրի ձեռքն ու մեռաւ . իսկ իր յաջորդը Չէլէպի սուլթան Մէհմէտ կրկին ձեռք բերաւ Լէնկլիմուրէն դրաւեալ ամեն քաղաքներն՝ ինչպէս նաև Սըլվա 816 թուականին տաճկաց , յորմէ հետէ մինչև յայսօր Օսմանեան տէրութեան ձեռքն է :

Քաղաքէն կէս ժամու չափ հեռի հիւսիսային կողմը դաշտին բարձր տեղը Հայոց Ս. Նշանի վանքը կայ 40 սենեակով . այս վանքն աղիւսակերտ պատերով շրջապատեալ ծառազարդ ընդարձակ պարտէզի մը վէջ է . ունի 4 աղբիւր աւատ ու պատուական ջուրերու . 3 քարաշէն փոքրիկ տաճար . Ա. Ս. Նշան , քառակուսի սրբատաշ քարերով կամարակապ և դմբէթաւոր : տաճարին որմերուն մինչև կէսը գեղեցիկ յախճապակիներով զարդարած : Բ. Ս. Կարապետ , բարձրաբերձ դմբէթաւոր , շինուած Լուսաւորչի Կեսարիայէն դարձած ատենը : Գ. Ս. Աստուածածին , Ս. Կարապետի տաճարին աջ կողմը . որմերն ու յատակը յախճապակիներով զարդարած . ասոր խորանին աջ կողմը կը դրուուի Պետրոս դետադարձին գերեզմանն , և ձախ կողմին ալ՝ Գոհարինեաց Թէոդորոս Ոբեղայ վկայինը :

Ույս մենաստանը, զոր նախ Սենեքերիմ թագաւորը շինած էր և որ երբեմն ալ Կաթողիկոսարան եղած է է Պետրոս դետադարձի ժամանակ , ինչպէս ՚կը վկայեն Մագիստրոսի թուղթերն ու այլք , հոյակապ շէնք մ' ունէր և շատ հարուստ էր . բայց Լէնկլիմուր հիմնաւ յատակ կործանած ըլլալով , ժամանակէ մ' ետքը այս արդի վանքը շինուեցաւ , և երբեմն երբեմն ալ նորոգութիւններ կրեց . իսկ ՚ի վերջոյ վիճակին աւաջնորդ

Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի աշխատութեամբ 'ի հիմնանէ նորոգեցաւ :

Այս վանքէն ելած է Մխիթար վարդապետը , որ հիմնադիրն եղաւ Մխիթարեան միաբանութեան :

Հիմա շատ ճանապարհորդներ հաս կու գան կը կերակրին :

Վանքին արևմտեան կողմը կը գտնուի Անպարտ ըսուած 20 սենեակներով մենաստանն՝ որ ունի քարաշէն հին եկեղեցի մը յանուն Ս. Աստուածածնի , ջրարբի պարտէզ և ականակիտ անուշ ջուրի աղբիւր մը գեղեցկաշէն աւտղանով :

Անպարտ վանքին հիւսիսային կողմն է Դավրա անուն Հայոց դիւղն , որուն բնակիչներուն ամենն ալաղօրապաճ են : Այս գիւղին գիմաց բարձրաւանդակի մը վրայ կը գտնուին Ս. Յակոբ և Ս. Վարվառ ուխտատեղիներն իրարմէ քիչ հեռի . Ս. Վարվառի առջև ականակիտ աղբիւր մը կայ ճիշտ անունն :

Արվազէն 22 ժամ հեռի հարաւային կողմը Խճր-Կըրտի ըսուած ուխտատեղի մը կայ , նուիրեալ յանուն Խճր-Կըրտի Ս. Աստուածածնի . ասոր համար կըսեն որ առաջուց բաւական ընդարձակ մենաստան մ'է եղեր , որուն հիմա տաճարին բեմը միայն մնացեր է : Տաճիկներէն հոս շատ կը յաճախեն երբ հիւանդի մը բժիշկներէն բժշկուելու յոյսերնին կը կտրեն , և կանուանեն Խոյ-Կէ-Կէ :

Արվազէն 2 ժամ հեռի արևելեան կողմը Ս. Սևերիանոս սեբաստացիին ուխտատեղին կայ , որուն եկեղեցիին հետքն անգամ հիմա չը նշմարուիր , միայն ծառերով շրջապատած բոլորակաձև տեղ մ'է , ուր ջուրի ակ մ'ալ կայ . հո՛ս ամառը շատ ուխտաւոր կերթայ : 6 ժամ հեռի արևելեան կողմը լայնանիտ բարձրաւանդակի մը վրայ կառուցեալ է Ս. Հրեշտակապետաց մե-

նաստանը 40 սենեակով ընդարձակ բակի մը մէջ, որուն միջավայրին վրայ մեծ աւազան մը կայ. Ասոր ջուրը մերձակայ կրահանքի մը մէջ բոխելուն համար ակտոր-ժահամ չէ: Ունի քարաշէն եկեղեցի մ' և երկու մա-տուռ:

Բաղաքին շուրջը 300 էն աւելի դիւղեր կան, որոնց դիւղաւորները հայաբնակներն են: Բռնիկ կամ Բագրատունիք դիւղ, քաղաքէն 1 ժամ հեռի արևելեան կողմը. ունի 200 տուն հռովմէական հայոց, մէկ եկեղեցի քարաշէն յանուն Ս. Սարգսի, մէկ դպրոց. Մի-Ֆի վտակն ասոր առջևէն անցնելով կուգայ 'ի Սեբաստիա:

Հոյթար (հոյր-հոյր) տաճկ. Հեյլ-հեյլ-հեյլ անուն հայոց դիւղը կամ արուարձանը. Սըվազէն $\frac{1}{4}$ ժամ հեռի հիւսիսային կողմն, ունի 20 տուն բնակիչ, փայտաշէն եկեղեցի մը Ս. Ենոք անուն:

Կալոր դիւղ 1 ժամ հեռի արևելեան հարաւային կողմն Ալիս դետին եղերքին վրայ. ունի 12 տուն հայոց, մէկ փայտաշէն եկեղեցի, երկու ջրհոր, ուրկէ դիւղացիք կը խմեն:

Իշխանիկ դիւղ 1 ժամ հեռի արևելեան հարաւային կողմն. ունի 25 տուն հայոց, քարաշէն նոր եկեղեցի մը յանուն Ս. Երրորդութեան, 1 դպրոց հասարակ ընթերցանութեան, 6 աղբիւր, 1 ջրհոր աղի, ուրկէ 150,000 հոխայի չափ աղ կը հանեն:

Պինկէօլ դիւղ 2 ժամ հեռի արևելեան հարաւային կողմը. ունի 35 տուն հայոց, մէկ քարաշէն եկեղեցի չորս կամարով Ս. Յակոբ անուն. մէկ ջրհոր մը աղի, ուրուն տեսակը ստորին է: Պինկէօլէն 1 ժամ հեռի Մի-Ֆի-Վ ըստած աղի ջրհորը կայ, որուն աղը շատ առատ է և անուշահոտ, զոր կը զտեն 800 փոսերու մէջ:

Ղալբազ դիւղ 3 ժամ հեռի արևելեան կողմն. ու-

նի 16 տուն հայոց , հին եկեղեցի մը յանուն Ս. Սարգըսի :

Խանձառ գիւղ 3 ժամ հեռի հիւսիսային կողմն . ունի 18 տուն Հայոց , Ս. Սարգիս անուն փայտաշէն եկեղեցի մը , դպրոց մը . այս գիւղին մօտն է Սուրբ Աթանաղինէ հայրապետին գերեզմանը :

Կոյտուն գիւղ 3 ժամ հեռի արեւելեան կողմն . ունի 110 տուն Հայոց , փայտաշէն եկեղեցի մը Ս. Աստուածածին , մէկ դպրոց : Ասոր հիւսիսային կողմը Ս. Նշան անուն ուխտատեղի մը կայ , ուր կը գտնուի աղի ջուրի լճակ մը :

Եէնիճէ գիւղ 4 ժամ հեռի արեւելեան կողմն . ունի 10 տուն հայ բնակիչ , աղի ջրհոր՝ ուրկէ տարին 100 քու աղ կը հանեն :

Խորսանայ գիւղ 4 ժամ հեռի արեւելեան կողմն . ունի 28 տուն Հայոց , 2 փայտաշէն եկեղեցի , Ս. Աստուածածին որ գիւղէն գուրս է , և Ս. Թորոս : Սյս գիւղէն ընտիր ցորեն կ'ելնէ :

Կալուայ գիւղ 5 ժամ հեռի արեւելեան կողմն . ունի 18 տուն Հայոց , մէկ քարաշէն եկեղեցի գմբեթաւոր Ս. Սարգիս անուն . դպրոց մը :

Դդմաճ գիւղ 6 ժամ հեռի արեւելեան կողմն . ունի 24 տուն Հայոց , կէս քարաշէն եկեղեցի մը Ս. Սարգիս անուն . ասկէ կէս ժամ հեռի բլրակի մը վրայ կը գտնուի Հ-Ֆի-գու-լ ըստած ամրոցն , որուն վրայ կանքարայրներ և քարաշէն տուններ :

Խորոխոն գիւղ 6 ժամ հեռի արեւելեան հիւսիսային կողմն . ունի 22 տուն տաճկաց , 8 Հայոց . 1 քարաշէն եկեղեցի յանուն Ս. Հրեշտակապետաց , զոր Սենեքերիմ թագաւորը կառուցած է ըստ աւանդութեան :

Պետրոսի կամ գոչ-հիսար գիւղ 6 ժամ հեռի արեւելեան հիւսիսակողմն . ունի 32 տուն տաճկաց , 28

Հայոց . 1 փայտաշէն եկեղեցի Ս. Յակոբ , 1 դպրոց :
Կամիս գիւղ 6 ժամ հեռի արեւելեան կողմն . ունի 39 տուն Հայոց , 20 տաճկաց . մէկ քարաշէն եկեղեցի Ս. Թորոս , մէկ դպրոց . գիւղին մօտ է Գորոս-Շաբուր ըսուած արօտը :

Աղտը կամ Թուղ-հիսար գիւղ 6 ժամ հեռի . ունի 120 տուն Հայոց , մէկ քարաշէն եկեղեցի Ս. Կարապետ , մէկ դպրոց :

Թալշանլու գիւղ 7 ժամ հեռի . ունի 20 տուն տաճկայ , 7 տուն Հայոց .

Շժղընի կամ Եար-հիսար գիւղ 8 ժամ հեռի , ժայռի մը վրայ շինուած և պարսպապատ . ունի 40 տուն Հայոց , 30 տաճկաց , մէկ փայտաշէն եկեղեցի , մէկ դպրոց : Ատր մօտ է Դրունք կամ Թիւրնիք ըսուած բարերեր դաշտալայրը՝ հարուստ սուստ ու պատուական ցորենով :

Ստանօղ գիւղ 8 ժամ հեռի . ունի 30 տուն տաճկի , 30 տուն Հայ , մէկ փայտաշէն եկեղեցի , մէկ դպրոց :

Ասկէ շատ հեռի է փասիլնոյ անուն աւերակ գիւղըն , որուն մէջ կը գտնուի Սեւ խաչ անուն ուխտասեղի մը :

Թէոդորայ կամ Թոտորկայ գիւղ 10 ժամ հեռի . ունի 20 տուն տաճկաց , 8 տուն Հայոց , մէկ քարաշէն եկեղեցի , մէկ դպրոց : Այս գիւղին մօտ է Թէօտերկէ-կէօլիւ անուն հռչակաւոր լիճն , որուն շրջապատը 3 ժամէն աւելի է , այս լճէն կելնէ առատ տարելի ձուկ :

Զառայ գիւղաքաղաք 12 ժամ հեռի . ունի 200 տուն տաճիկ , 120 տուն Հայ բնակիչ , մէկ քարաշէն մզկիթ չորս սիւներու վրայ կառուցած . 1 քարաշէն գմբեթաւոր եկեղեցի 6 սիւներու վրայ հաստատած , մէյմէկ դպրոց Հայոց ու տաճկաց . շուկայ մը 60 ի չափ .

խանութներով :

Զառայի արեւելեան կողմն երկու ձոր կայ, որոնց մէջէն երկու մեծ գետեր հոսելով կուգան գիւղին առջեւ իրարու կը խառնուին :

Սյս գիւղէն կէս ժամ հեռի արեւելեան կողմը լեռան մը մէջ կը գտնուի Քարհատ կամ Թայլըք գիւղը 30 տուն Հայ բնակիչներով. ունի մէկ քարաշէն եկեղեցի, յանուն Ս. Յակոբայ :

Քարհատէն 1 ժամ հեռի դէպ 'ի արեւելք ձորի մէջ Ուխտ գետին եզերքին վրայ կը գտնուի Թէքէրլի անուն 6 տունով Հայոց գիւղը :

Թէքէրլիէն 1 ժամ առաջ երթալով բլրի մը վրայ կը գտնուի Սլէ—քիլիսա գիւղն, որ ունի 58 Հայոց տուն. 6 տաճիկ. մէկ քարաշէն եկեղեցի Ս. Սարգիս :

Ասկէ անդին անգործ մնացած արծաթի հանք մը կայ, ուրկէ 2 ժամ հեռի դէպ 'ի արեւելք կը գտնուի Գարա—պօղաղ անուն գիւղը 20 տուն Հայ և տաճիկ բնակիչներով. այս գիւղին ձորին մէջէն սկիզբ կ'առնէ Ուխտ գետը. դետին քով կը գտնուի հոյակապ պանդոկ մը, բայց աւերակ, զոր Սուլթան Մուրատ շինած է ըստ աւանդութեան :

Զառայի արեւմտեան, այսինքն, դէպ 'ի Սըվաղի կողմը կէս ժամ հեռի կը գտնուի Դեւօձական կամ 'Իեւօձ (տաճիկ. Տէվէյէ կամ Տէվէքսէ) գիւղն ' Ուխտ գետին եզերքին վրայ 10 տուն տաճիկ և Հայ բնակիչներով. ստոր մաս կը գտնուի Դեւօձու Ս. Գէորգ անունով աւերակ վանք մը, նաեւ կրոյ հանք՝ ուր այրեր փորուած են :

Դեւօձէն 2 ժամ հեռի կը գտնուի Ճանճիկ կամ Ճէնճիկ գիւղը 30 տուն տաճիկ, 10 տուն Հայ բնակիչներով :

Այս գիւղին շուրջն 3 լիճ կայ, որոց երկուքը

կապոյ տաղոցն են եւ միւսը սեւ , ամեն մէկին տարածութիւնը գրեթէ 140 մէթրի չափ է , ուրկէ ձկնորսները աշնան ատեն առատ ձուկեր որսալով կ'աղին ու հեռաւոր քաղաքներու կը վաճառեն :

Չառայէն 2 ժամ հեռի դէպ 'ի հիւսիս կը գտնուի Օղնովուտ գիւղը 45 տուն տաճիկ եւ 5 տուն հայ բնակիչներով . գիւղին առջեւէն քաղցրահամ առուակ մը կ'անցնի :

Ոսկէ 1 ժամ հեռի Բուսերդ գիւղն , որ ունի 32 տուն տաճիկ եւ 18 տուն հայոյ , 1 քարաշէն եկեղեցիցի Ս. Թորոս , փոքրիկ դպրոց մը , 5 աղբիւր , որոցմէ միայն մէկին ջուրը քաղցրահամ է եւ միւսներունը լեղիւ :

Ոսկէ ալ 1 1/2 ժամ հեռի կը գտնուի Չաքիւրտ առու գիւղը 25 տուն տաճիկ , 5 տուն հայ բնակիչներով :

Սակէ ալ 2 ժամ անդին կը գտնուի Պահճէ գիւղը 22 տուն հայ եւ 6 տուն տաճիկ բնակիչներով : Գիւղին առջեւէն անուշ ջուրով գետակ մը կ'անցնի , ուրկէ կը հանեն քաղցրահամ ձուկեր . Պահճէ գիւղէն կէս ժամ հեռի ուխտատեղի մը կայ խնդրակատար Ս. Աստուածածին անունով , ուր վերափոխման տօնին օրն անթիւ ուխտաւորներ կ'երթան մատաղ կտրելու :

Չառայէն 4 1/2 ժամ հեռի կը գտնուի Ոդ-մաչատ ըսուած արծաթի հանքն , ուրկէ կէս ժամ հեռի հիւսիսային կողմն անտառ մը կայ , որուն քովն ալ Տէրէտամը անուն գիւղ մը : Դարձեալ 4 1/2 ժամ հեռի կը գտնուի Նիւլլ-փունար արծաթի հանքն , որուն մօտն անտառ մը կայ : Դոյնպէս 4 1/2 ժամ հեռի եւ արեւելեան հիւսիսային կողմը կայ փունար—տէրէսիի արծաթի հանքն , որ ունի անտառ մը մէկ քառակուսի ժամ բնագարձակութեամբ , ուրկէ 1 ժամ հեռի է Պօնճուքուսէքի ըսուած գիւղը : 3 ժամ հեռի ալ Սլադ-պէլ ը-

սուած արծաթի հանքն , որուն քով կամ Զառայի ա-
րեւելեան կողմը կը գտնուի Պաշ իւրտ ըսուած գիւղն,
ուրկէ 1 1/2 ժամ հեռի անտառ մը կայ :

Այս գիւղերուն գրեթէ ամենն ալ Ուլիս գետին սջ
ու ձախ եզիւքներուն վրայ կամ անոր մօտերը դաւա-
վայրի վրայ շինուած են :

Կլիման ցուրտ ըլլալուն հողը յարմարութիւն չունի
պտուղ ու սյդի հասցունելու . բայց դարի ու ցորեն ա-
ռատ կը բերէ՝ որով այս գիւղերն՝ Ակնայ, Տիւրիկի, Սրապ-
կերի, Կիւրինի, Մալաթիայի և ուրիշ շատ մը հեռա-
ւոր ու մերձաւոր քաղաքներու շտեմարան եղած են :

Սըլաղէն մէկ, երկու, երեք ժամ հեռաւորութեամբ
կը գտնուին մէկ քանի ագարակներ, որ են Շուն-քու-
ռակ կամ ըստ հնոց Սիմ-քիւրէկ, որ ունի անուշահամ
սլատուական աղբիւր մը : Պալախօր, Ասաղիկ գետին
երկայնութեամբ Զազանլու, Սարը-հասան, Էմին-աղա
-չիֆիթլիկի, Պօրօզուա, Այրանլը, Քիւրտլէր - քէօյի,
Չէլէպիլէր և Սէրբէնճիկ :

Սըլաղէն 6 ժամ հեռի հարաւային կողմն երթալով
կը հասնիս Ուլաշ, որ թօնուս դազայի գիւղերէն մէկն է
դաշտավայրի վրայ շինուած . ունի 100 տուն Հայոց, և
850 ի չափ բնակիչ, որոնց ամենն ալ երկրագործ են .
մէկ քարաշէն եկեղեցի, դպրոց չը կայ . ասոր մօտ է
թէճիր-տաղը ըսուած անտառապատ լեռը՝ որուն ստու-
րտոր զետեղուած են Գոչքիրլի և Զալսայ ցեղի քիւր-
տերը : Այս գիւղէն երեք ժամ առաջ երթալով կը
մանես Գաղի-մաղարայ ըսուած հայաբնակ գիւղն, որ
ունի 30 տուն և 110 բնակիչ . մէկ քարաշէն եկեղեցի,
մէկ դպրոց : Ասկէ անդին մէկ ժամ երթալով և մէկ
քանի մանր գիւղեր անցնելէն վերջը կը հասնիս Գարայ
-հաճուլու կամ Մաղարայ հայաբնակ գիւղն, ուրկէ անց-
նելով կ'երթաս Եաղ-տօնտուրան ըսուած լեռն, որուն

դագաթն ամենաքաղցր ջուր մը կայ :

ժամ մ'ալ յառաջ երթալով կը մտնես Մանճրըք ըսուած հայաբնակ դիւղը 30 տունով, որ ունի 200 բընակիչ, ամհնն ալ երկրագործ, դինալաթ և քաջասիրտ, բայց անկիրթ . մէկ վանք մը Ս. Թորոս անուն՝ ուր կը նստի վիճակին առաջնորդը . դպրոցն ու կեղեցիին ալ վանքին մէջ են : Գիւղին դիրքը լեռնային է, օդը բարեխառն, հիւսիսային արեւելեան հովերը կը փչեն :

Այս գիւղէն 9 ժամու չափ հեռի ապառաժուս ու լեռնային ճամբաներէ յառաջ երթալով կը հասնիս Կիւրին գիւղաքաղաքն, որ Սրվաղի նահանգին կցորդ է և ունի 20 գիւղ, որոնց բնակիչները տաճիկ են և երկրագործ :

Կիւրին գիւղաքաղաքն ունի 2000 ի չափ տուն, որոնց 1230 ը ուղղափառ Հայ, 90 ը հռովմէական և 10ը բողոքական Հայոց է և 630 ալ տաճկաց : Բնակիչներն ընդհանրապէս աղքատիկ են՝ բայց հիւրասէր . 4 եկեղեցի Հայոց, որոնց մէկը քարաշէն է 14 սիւներու վըրայ կառուցեալ յանուն Ս. Աստուածածնի . միւս երեքը փայտակերտ են, Ս. Գէորդ, Ս. Փրկիչ, Ս. Սարգիս : 1 քարաշէն փոքրիկ եկեղեցի հռովմէական Հայոց . 1 ժողովարան բողոքականաց : 1 մեծ մզկիթ աշտարակաւոր, և մէկ քանի փոքրիկ աղօթարաններ (*Ձահլի*) : 3 դպրոց Հայոց . 1 հռովմէականաց . տաճկաց դպրոց չը գտնուելուն համար անկիրթ մնացեր են : 1 բաղնիք, չուկայ մը, պարտէզներ : Հայերն ըստ մեծի մասին վաճառական են և միշտ Բերիոյ ու Տրապիզոնի հետ յարաբերութիւն ունին : Տաճիկները հիւսնութիւն և քանի մը ուրիշ արհեստներ կը գործեն :

Կիւրնոյ դիրքը լեռնային է, օդը բարեխառն, հիւսիսային հովերը պակաս չեն : Ունի երկու դետ . մէկը մէկ ժամու չափ հեռի տեղէ մը բղխելով կուգայ կ'անց-

նի գիւղին մէջէն, ուողելով պարտէզներուն մէկ մասը կ'երթա, դէպ 'ի Տարէնտէ, և միւսը քաղաքին հարաւային կողմէն կէս ժամու շարի հեռի տեղէ բլրեւով կուղայ գիւղին պարտէզներուն մնացած մասը ուողելէ ետքը՝ կը միանայ առջինին հետ :

Թօքաթէն Սըվազ դալու համար՝ սովորաբար հետեւեալ ճամբան կը բռնեն. Թօքաթէն 9 ժամ հեռի Թուրխալ գիւղը Ա. իջեւան : Ասկէ 3 ժամ հեռի Զէն կէլիւ — սէղ ըսուած ձորն, ուրկէ 3 ժամ հեռի Խյնէ — բազար ըսուած խանը Բ. իջեւան : Ասկէ ալ 6 ժամէն Լըվազ :

Իսկ Սըվազէն Թօքաթ երթալու համար երեք տարբեր ճամբաներ կան. — Ա. ամառնային ճանապարհ՝ որ Սըվազէն 12 ժամ երթալով կ'ընան Ղարխըն գիւղը, ուրկէ ալ 9 ժամէն կը մտնան Թօքաթ : Այս ճանապարհին մէջ Սըվազէն 3 ժամ հեռի՝ Թէ որ ճամբէն խոտորելով 3 կամ 4 ժամ աջ կողմն երթաս, Աստղիկ կամ Լըբարզ ըսուած լեռը գեմը կ'եղնէ՝ որ հուշակաւոր եղած է իր քաղցրահամ և արծաթավտակ ջրերու հարուստ ակերովը. (Կըսուի որ հին կուսպաշտ թագաւորներն իրենց ապարաններն երբեմն այս լեռանը վրայ հաստատած էին. արդարև ալ 1866 ին ամերիկացի ճանապարհորդներ հնութեան շատ մը նշաններ գտան ասոր վրայ) : Բ. միջին ճանապարհ՝ որ Սըվազէն 5 ժամ հեռի դէպ 'ի Ղարայ — ճէօրէն գիւղը 3 1/2 ժամու շարի հեռի իջեւան կընեն. անկէ 2ամբը — Պէլ ըսուած անտառն՝ որուն մէջ պատուական ջուրերու շատ մը ալիք կան, ուրկէ օձապտոյտ ու նեղ ճամբաներու մէջէ երթալով կ'ընան Պօլիս ըսուած գիւղը Բ. իջեւան. ասկէ ալ 6 ժամէն կը մտնան 'ի Թօքաթ : Գ. ձմեռնային ճանապարհ, 4 1/2 ժամու մէջ կ'երթան Երլտըզ — խանը կոչուած փոյտաչէն պանդոկն՝ որ շինուեցաւ 1854 ին :

Աստղիկ գետին ութ կամարեայ հաստահեղոյս և կոխածոյ քարերով շինուած կամրին մէկ կողմը, ուրկէ՝ 1/3 ժամ հեռի ժայռի մը տակ կը գտնուի ահաւոր խորութեամբ փապար կամ վիհ մը լի բորակային ու ծծմբային ջուրերէ բիւրեղացած և վերէն ՚ի վայր կախուած սիւներով, ուրկէ երբեմն երբեմն որոսման ահագին ձայներ կը լուին, և որուն սաստիկ խորութեան ու մթութեան պատճառաւ ճէհէնէհէ՛ անունը տուած են : Այս վիհէն 100 քաչ հեռի կը գտնուին հանքային և առողջարար ջուրերու տաք ջերմուկներ, որոնց մէջ ամենէն մաքուրն ու օգտակարը Տէփէ — ջերմուկը տուած ջերմուկներն են՝ որ կը գտնուին ճէհէնէհէ՛ քառորդ մը հեռի բարձրաւանդակի մը վրայ : Երլարդ խանէն ալ 5 ժամ հեռի գտնուած Չիֆլիկ — քէոյ ըսուած հայաբնակ գիւղն իջեվան կընեն, ուրկէ 6 ժամէն կը հասնին ՚ի Թօքաթ :

Յունուարի 21 ուրբաթ առտու ժամ 1/2 ին ճամբայ ելանք Տէլիք — թաշ երթալու համար 10 ժամ հեռի, և նոյն օրը ժամը 12 ին մտանք ու գիշեր կեցանք : Տէլիք — թաշ՝ 110 տունով տաճկի գիւղ մ'է : ունի մէկ մկիթ Գէ-չէ- — «եւէր անունով : բնակիչներն երկրագործ են : բոլոր տանեաց վրայ յարդի կոյտեր կան :

Յունուար 25 չարաթ առտու ժամ 3 1/2 ճամբայ ելանք Ալաճա խան երթալու համար 10 ժամ հեռի, և նոյն օրը ժամ 10 ին հասանք ու գիշեր կեցանք : Այս գիւղը շինուած է ձորի մէջ 33 տունով : աղբիւսի պէս տեղ մը, ուր մէկ հարեհէ, մէկ իջեվան, որ կ'ըսուի Աւա-ի-իւ, վանս զի «-ի» քարերով շինուած է : ասի ամրակառոյց մեծ շէնք մ'է Մուլթան Մուրատէն նորոգած և կրնայ քանի

մը հարիւր ձի պարունակել : Զուրը լաւ , օդը բնակչադ
անհոգութեամբը գէշցած , վասն զի փողոցները լի են
ապականութեամբ , բնակիչները երկաթադործ են և
վայրենի . կանայք գլուխնին խոշոր կը կապեն , մեծ ու
կրկնածալ ֆէշէ կը դնեն և ընդհանրապէս ոտքերնին
բոսկի :

Յունուար 26 կիրակի առտու ժամ 3 1/2 ճամբայ ե-
լանք Հասան — չէլէպի երթալու համար 7 ժամ հեռի ,
և նոյն օրը ժամ 8 1/2 ին մտանք ու գիշեր կեդանք :
Զորի մէջ երկու լեռներու զառիվայրին վրայ շինուած
Գ. շ. Ն. Գ. Ն. գիւղ մ' է 45 տունով . որոնց մէջ 3 ալ հա-
յու տուն կայ . տուներն ընդհանրապէս դեանափոր
շինուած են , տանիաներնին հողու . հաւասար : Ունի 100
բնակիչ՝ որ ամառը դաշտը կ'եննեն , կանայք չեն
փախչիր . Զ. Գ. Ն. շ. Ն. ին , միկիթ չըկայ , երեք աղբիւր
կայ , մէկ կամուրջ գիւղին մէջ , մէկ կամուրջ ալ Հի-ի-ի-
— Գ. Ն. Ն. լուած տեղը՝ կըլէ — Գ. Ն. Ն. — Գ. Ն. Ն. լուած
գետակին վրայ շինուած . այս ջուրը գիւղին մէջէն
կ'անցնի և բաւական լաւ է , զոր գիւղացիք կը գործա-
ծեն . Ո. ղը աղէի է : Ո. յս գիւղը յառաջագոյն Լ. Ն. Ն. — Գ. Ն. Ն.
կ'անուանէր . իսկ Սուլթան Մուրատ հոս մտնելէն ետ-
քը Հ. Ն. Ն. — Գ. Ն. Ն. անունն առաւ : Հոս քանի մը հի-
ւանդ նայեցայ .

Յունուար 27 երկուշաբթի առտու ժամ 4 ճամբայ
ելանք Հէքիմ — խան երթալու . համար 4 ժամ հեռի .
նոյն օրը ժամ 8 ին մտանք ու գիշեր կեցանք :

Ճամբուն վրայ ալ կողմը կիյնար Չէրի — Գ. Ն. Ն. լ-
սուած գետակն՝ որուն եզերքէն անցանք .

Հէքիմ խան բարձր լեռան մը ստորոտը բլրակներու
վրայ շինուած է , օդն առողջ , ջուրը գէշ : Ունի 200

տուն քողաց , 20 տուն հայոց , փոքր շուկայ մը , մէկ քարաշէն ամբակաւոյց մ'կի'՞ , իջեվան մը՝ Հէօֆ — Ինը անուն , որ լքեալ ամայի էր արտաքնոց կը գործածուէր :

Յունուար 28 երեքշաբթի առտու ժամ 2 ճամբայ ելանք Էջի — քէօյ երթալու համար 8 ժամ հեռի , և նոյն օրը ժամ 10 ին մտանք ու գիշեր կեցանք :

Հէքիմ — խանէն մինչև Էջի — քէօյ թէ՛ ճամբուն վրայ և թէ՛ կողմակի տեմուած գիւղերն իրենց հեռաւորութեան չափովը հետեւեալներն են .

4 ժամ հեռի աջ կողմը Մօլլա-Ենուս֊օղլու քէօյ , $\frac{1}{4}$ ժամ հեռի ճամբայէն .

4 $\frac{1}{2}$ " " ձախ " Բընշխ — քէօյ , $\frac{1}{2}$ ժամ հեռի ճամբայէն .

5 " " " " Գըշլա — քէօյ , $\frac{1}{2}$ ժամ հեռի ճամբայէն .

6 $\frac{1}{2}$ " " ճամբուն վրայ Եօքարը — Սիւլէնլի .

7 " " " " Աչաղը " "

Հէքիմ — խանէն մինչև Էջի-քէօյ ճամբաները միշտ ել և էջ են , անանկ որ շարունակ լեռնէր դառնալու է :

Էջի — քէօյ կամ Բւղուրլու — օղի — քէօյի լեռան վրայ շինուած 120 տունով Գըշլ գիւղ մ'է , մէկ հայու տուն միայն կայ . ունի մէկ մղկիթ , մէկ աղբիւր , շուրը լեռնէն կուղայ և բաւական աղէկ է . օգը աղէկ , բայց ամառը շատ տաք կ'ըլլայ և ջերմալին հիւանդութիւն պակաս չէ : Բերքերն են . ցորեն , դարի , բամբակ : Գիւղէն քառորդ մը հեռի Եէյկէրլի ըստուած տեղին վրայ է գերեզմանատունը : Գիւղէն կէս ժամ հեռի դետակ մը կայ Ինչէ անուն , որ եփրատ կը վազէ , այս դետակին եզերքը բոլոր արտեր են , ուր ոչխարներ և ուրիշ կենդանիներ կարածին :

Յունուար 29 չորեքշաբթի առտու ժամ 3 ճամբայ ելանք Կիւմիւշ — մատէն երթալու համար 9 ժամ հեռի. և նոյն օրը ժամ 11 ին մտանք ու գիշեր կեցանք : էջի — քէօյէն մինչև Կիւմիւշ — մատէն ճամբուն վրայ և թէ կողմնակի կը գտնուին .

- 2 ժամ հեռի ճամբուն վրայ Սէօյիւտլիւ չայ(գետակ մը)
- 2 " " աջ կողմը Մութմուր
- 4 " " " " Տէրէկէզէր
- 5 " " ձախ " Բէրէլի
- 5 1/2 " " " " Մէհմէտ ուշաղը
- 7 " " " " Սարահըլիս
- 7 1/4 " " " " Տէնիզլի
- 9 " " ճամբուն վրայ Մուրատ չայ (1) ձորի մէջ, որուն աջ եզրն եկանք միգապատ լեռներն 'ի վար իջնալով. գետին միւս կողմի լեռանը վրայ կ'երևայ Կիւմիւշ — մատէն գիւղաքաղաքը . Հոս գետը նեղ ու բաւական խոր է, երկու եզերքին վրայ լեռներ կը բարձրանան՝ որ հին ատեները Արտիս կը կոչուէին : Այս գետին վրայէն տեսակ մը մեծ ու տափակայարկ նաւերով գիմաց անցանք ու Մատէն ելանք :

Կ Ի Ի Մ Ի Ի Շ-Մ Ա Ս Է Ն (Կ Ա Պ Ա Ն)

Եփրատի ձախ եզրը լեռան վրայ 750 տունով գիւղաքաղաք մ'է . ունի 200 տուն տաճիկ , 380 տուն չայ , 170 տուն յոյն , ընդ ամենը 7000 բնակիչ և ըստ մեծի մասին հանքահան : 2 մզկիթ , մէկը քարայէն առուանեալ Երուսաղէմի Զարհուրեալի . միւսը փայտայէն

(1) Գրքիս վերջը պիտի նկարագրեմ այս գետը դատ յուսուածով մը :

է : 2 Հայոց և 2 ալ յունաց քարաչէն եկեղեցիներ կան : 2 բաղնիք , 4 հացագործի փուռ , 100 խանութով շուկայ մը . և Պոլսոյ նման դերեզմանատուններ : Օղը շատ լաւ չէ և ջրմ վատ կայ . ձմեռը միշտ միգապատ է , ամառը շատ տաք . ջուրը և փրատ գետինն է : Եփրատը կը սառի ձմեռն և ոտքով կ'անցնուի վրայէն քաղաքացիք կը պահեն այս սառն՝ ամառը գործածելու համար : Եփրատին երկու եզերքի լեռներուն վրայ , մանաւանդ գիւղաքաղաքին լեռան վրայ , հանքահաններն այրեր ու գուբեր փորած են արծաթ ու երկաթ հանելու համար , մէկ կողմէն ալ բանւորներու բազմութիւն ամեն օր աւելի փորելու վրայ էին : Այս լեռներուն մէջ դասուած արծաթի ու երկաթի բովերուն համար գիւղաքաղաքն ալ Մարտի անուանած է . Հիմա այս հանքերէն քիչ բան կ'ե՛նէ , վասն զի առաջներն այս կողմերն անհատնում անտառներ կային , բայց շուայլաբար ու անկանոնաբար կտրելով և ետեւէ ետեւ նորերը չը տնկելով սպառած են . ուստի հանք հանելու համար պէտք եղած փայտն ու ածուխը հեռուներէն բերել կը պարտաւորին : Ասկէ 'ի զատ հանքահաններն անհմուտ մ'ըղիկ ըլլալով՝ հանքաբանական կանոնաց համամատ չեն աշխատիր : Քաղաքէն քառորդ մը հեռի Տեյրէն գոլէ անուանեալ տեղին վրայ արծաթի արծաթ մը կայ , որ տարին 200 կամ 300 հոխայ արծաթ կը զտէր : Քաղաքն իր սահմաններովը լեռնային ըլլալով՝ արտ ու պարտէզները քիչ են . ուստի պտուղները հազուագիւտ են և միայն կանանչեղէններ՝ դաշնակառ , ըստնու , դաշնայ բաւական կըլլան : Յորենն ու ուրիշ ասոր նըման բաները գիւղերէն կը բերեն , մանաւանդ խարբերդէն , և միրգը՝ Արասկերէն :

Յունուար 30 հինգշաբթի առտու Թամ 2 1/2 ճամբայ

ելանք խորքերդ երթալու համար 10 ժամ հեռի, և նոյն օրը ժամ 11 ին մտանք: Ճամբան ժամ մը շարունակ քարաշէն էր: Մինչեւ խորքերդ քանի մը գիւղեր կան, որոնցմէ մէկն է խուլա. Հայոց գիւղն՝ որ Մատենէն 8 ժամ հեռի ճամբուն վրայ է, ուր կը գտնուի Ս. Գէորգայ մենաստանն՝ որ կը կոչուի նաեւ Խուլա Կամ Խուլ լուս:

Խ Ա Ր Բ Ե Ր Դ Ն Ա Հ Ա Ն Գ (1):

Այս նահանգը լեռներով չըջապատեալ լայնածաւալ դաշտավայր մ'է Խուլա-Օլաի անուն, 'ի հնումն Մեծ Հայոց աշխարհին Հանձիթ գաւառն էր: Եփրատ գետին Պայաղիտէն եկած ճիւղն՝ որ Որևելեան Եփրատ կամ Մուրատ կըսուի՝ նահանգին մէջէն անցնելով կ'երթայ կը խառնուի Արեւմտեան Եփրատ կամ Ֆրատ ըսուած ճիւղին հետ, նահանգին լեռներուն վրայ մարած հրաբուղիի հետքեր կան, տեղ տեղ ալ երկաթի, պղնձի ու արծաթի հանքերու նշաններ:

Խորքերդի ընդարձակ դաշտին մէջ Մուրատ գետէն զատ վտակ չը գտնուելուն պատճառաւ, գետէն հեռի կողմերուն մէջ առատ ջուր չիլկայ. ցորեն, որիզբամպակ, շուշմայ, գարի, բակլայ, ոսպ, մանաւանդ կտաւատ առատ են. բաւական մրգեղէններ, ընդեղէններ ու խոտեղէններ ալ կ'ըլլան, կը բուսնի նաեւ շանճանճի (ի՛նձ օ՞ն- Կամ ի՛նձ ի՛նձ) տունկը, (ricinus communis) որուն սերմէն իւզ մը կելէն հիւր-եւջ ըսուած (huile de ricin) որ կը գործուի վառելու և լուծողական գեղ մ'է:

(1) Այս մօտերս այս նահանգին անունը փոխուելով Մամուրէթ-իւլ-ազիզ ըսուեցաւ:

Այս նահանգը զուրկ է անտառէ :

Խարբերդի դաշտն երկուքի կը բաժնուի . Ուլ—Օ վա և Գուզ—Օվա , որոնց առաջինը մեծ ու բնդարձակ է և ջրոտ , Մէզէրէի հարաւային կողմը . երկրորդը չոր և ո՛չ այնչափ ընդարձակ , Մէզէրէի հիւսիսակողմը :

Ունի 600,000 էն աւելի բնակիչ , տաճիկ ու Հայ , որոնք ընդհանրապէս անկիրթ են : Կը գտնուի նաեւ յոյն և ասորի :

Խարբերդ կը բաժնուի 7 խօշտերու :

1 Նէֆսի Խարբուդ

2 Մալաթիա

3 Արապկեր

4 Չրմիչկէզէք

5 Էկին

6 Շիրօ

7 Ողճատաղ } ապստամբ քրթաց բնակութիւն .

Նէֆսի Խարբուդ ալ 5 նահիէյի բաժնուած է .

1 Հէրտի

2 Պէրամաս

3 Ուլջու

4 Բէրիքեան

5 Չ'յվէ

Խարբերդի դաշտերուն մէջ 366 ի չափ գիւղեր կան որոնց գլխաւորներն են .

Հողի 2 ժամ հեռի Խարբերդ քաղաքէն :

Գիւնկ 5 " " " "

Երդմնիկ 3 " " " "

Եօքարը—Խօխ 5 " " " "

Աշաղը - " 5 " " " "

Սշաղը—Մէզէրէ , կամ Ողա } 1 " " " "

վատ Մէզէրէսի }

Բէրջէնջ	4 1/2 ժամ հեռի խարբերող քաղաքէն :
Հապուսի	5 " " " "
Չարդարիչ	5 " " " "

Խ Ա Ր Բ Ե Ր Դ

Հեռան վրայ շինուած բերդաւոր քաղաք մ' է 6000 տունով , որոնց 4200 ը տաճկի , 1440 ը Հայոց , 360 ալ Ասորւոց , Յունաց ու Հռովմէական եւ բռնութեամբ հայոց :

Բերդը՝ քաղաքին արեւելեան կողմն է , որուն մէջ տուներ ալ կան :

Տուները միայարկ ու կրկնայարկ են և աղիւսակերտ : Տանիքները հողամած , փողոցները նեղ , անկանոն և քարայատակ . Մէզէի կողմէն քաղաքը մտնալու համար լայն պողոտայ մը կայ , բայց քարայատակ չէ : Ունի 10 մկիթ , 5 եկեղեցի Հայոց և ասորւոց , դպրոցներ , 4 բաղնիք , 10ի չափ խան , որոնց 2 ը միտյն քարաշէն է , միւսները աղիւսակերտ . Պէրճէն մը , հրապարակ մը Բուրճուր կամ Բուրճուր անուն , ուր կը ծախեն բամպակ , ցորեն և այլն : Փայտաշէն շուկայ մը , ուր կը գտնուին գերձակ , կոշիկար , ներկարար , ոսկերիչ , մագալաճառ , սեղանաւոր , դերձ , Բուրճուրիչ , ևլն : 6 կամ 7 աղբիւր այլ և այլ թաղերու մէջ . ասոնց ջուրը շատ լաւ չէ . օգը առողջ է , ձմեռը սաստիկ ցուրտ կըլլայ : Բնակիչներն անկիթ են , կանայք ընդհանրապէս լկտի , գլուխնին Տըրապիզոնի լաչակով ծածկեալ :

Ս շաղը մէզէրէ դաշտին մէջ գիւղ մ' է խարբերդէն 1 ժամ հեռի , ուր կեցանք մինչեւ փետրուար 4 երկուշաբթի : Հոս կը նստին նահանգին կուսակալն ու բանակին սպարապետը : Ունի 600 տուն բնակիչ , որուն 500ը Հայոց և 100 ը տաճկաց : Հոս քանի մը տուն հռովմէ-

ական հայեր ալ կան : 2 ճամբ աղիւսակերտ և մէկ ալ նոր քարաշէն , 1 հիւանդանոց աղիւսակերտ , 1 փոքրիկ շուկայ , 4 բաղնիք , 2 եկեղեցի Հայոց , 1 եկեղեցի հրեանովմէականաց , 1 ժողովարան բռնօթէսթան Հայոց , 2 դպրոց , 1 նորաշէն իջեման շէնքիւն Իսն անունով : 1 ճեփհաւե աղիւսակերտ և 1 զինուորանոց հիւանդանոց անուն գիւղին մէջ՝ որ մէկ քառորդ հեռի է Մէզէրէէն : 2 աղբիւր , որոնց ջուրը լեռնէն կուգայ , հորեր : Զուրը լաւ է , օդն առողջ : Հոս շատ հիւանդներ դարմանեցի և 250 ի չափ ալ պատուաստ ըրի :

Փետրուար 4 ժամ 3 ճամբայ ելանք քէզին երթալու համար 6 ժամ հեռի , և ժամ 9 ին մտանք՝ կէօլէ-Կէօլէ անուանեալ լիճը անցնելու և կէս ժամ անդին , և գիշեր կեցանք :

Քէզին՝ ձորի մէջ 60 տունով քրդաց գիւղ մ'է ծառերով զարդարուած , մեծ մասը թթենի . ունի մէկ հողաշէն փոքրիկ մզկիթ մ' և մէկ ալ փոքրիկ բաղնիք . բաւական անուշ ջուր մը : Այս գիւղը ձորի մէջ շինուած ըլլալուն՝ ամառը սաստիկ տաք կ'ըլլայ : Բնակիչներն երկրագործ են և խիստ աւելիթ : Գիւղը ճամբուն վրայ ըլլալուն՝ գիւղացիք ուրիշ քրդերու պէս ամառ ժամանակ դաշտերը չեն ելներ , միշտ գիւղին մէջ կը մնան՝ եկող գացող ճամբորդներէն օգուտ քաղելու համար : Քէզին՝ կէս ժամու չափ հեռի է կէօլէ-Կէօլէ ըսուած լիճէն . այս լիճը՝ որ Ծովակ կամ Լճակ խարբեր գի կրտուի և հին ատեն Ծովք կը կոչուէր , կը գտնուի երկու երկայնանիստ ապառաժուտ լեռներու մէջ , որ 'ի հնումն կը կոչուէին Ծովուց լեռինք :

Այս լիճն ունի 3 1/2 ժամ երկայնութիւն և 1 ժամու չափ լայնութիւն . Զուրն աղի է և պայծառ , յատակը քարոտ և աւազուտ . մէջը կը գտնուին խոտ անունով

տետակ մ'առատ մանր ձուկեր, որ իրենց համոզն ու մեծութեամբը կի-հ-ւ-դ-ու-ը ըսուած ձկան կը նմանին:

Փետրուար 3 երեքշաբթի ժամ 3 ճամբայ ելանք Պա-
քրը—Մատեն երթալու համար 6 ժամ հեռի, և նոյն
օրը ժամ 9ին մտանք ու գիշեր կեցանք:

Քէզինէն մինչեւ Պաքրը—Մատեն՝ ժամբան 3 խան
կայ: Այս ճամբուն վրայ կը գտնուի Մէհրադ—Գաղ (1)
ըսուած բարձր լեռը. այս լեռն անցնելու համար մէկ
ու կէս ժամ պէտք է, վասն զի ճամբան անհարթ ու
առապար է, մանաւանդ լեռան կէս մէջքերուն վրայ,
ուր անցնելու ճամբան հազիւ կէս կանգունի չափ լայ-
նութուն ունի և ծուռ ու ապառաժուտ է: Չմեռ ժա-
մանակ լեռան այս նեղ ճամբան բոլորովին կը գոցուի
ձիւնով և հետք ալ չը մնար և անցնելը խիստ դժուարին.
մանաւանդ ձիւնախառն փոթորկի ժամանակ միշտ վը-
տանգաւոր է, վասն զի ճանապարհորդը տեղացող ձիւ-
նին սաստիկ բալխումէն չը կրնար աչքերը բաց բռնել
և խափանեալ ճանապարհին հետքը որոշել, և մէկ կող-
մէն ալ հովին ուժգնութեանը չը կրնալով դիմադրել,
կը շփոթի ու ճարը հատած կը գլտորի պարսպի պէս
բարձրացած այս լեռան վրայէն մինչև ստորոտը. ե-
տեւէն ալ կ'իջնէ կը հասնի լեռան ինքնաբեկ ապառա-
ժը, որ իբրեւ տապան անանուն կը ծածկէ մշտն ենա-
ւորապէս թշուառ ճանապարհորդին ոսկորները: Շատ
ճանապարհորդներ նմանօրինակ ճակատագիր կրած են
այս լեռան ստորոտն, ուստի շատ անգամ ճանապար-
հորդները կը պարտաւորին օրերով սպասելու լեռան
մէկ կողմը, մինչեւ օդը հանդարտի, որով կարող ըլլան

(1) Այս լեռն Աղձնեաց լեռներուն մէկն է:

անձնատան անկէ անցնելու : Բայց ես միայնակ թաւալեցի յանգէտս այս դժուարուղի լեռն ասանկ ձիւնաբեր ու փոթորկալից ժամանակ մը . և որ մը սպասեցի Պաքըր— Մատէն գիւղին մէջ ուղեկիցներուս գալստեանը :

Պաքըր—Մատէն կամ Արդանա—Մատէն՝ հանգիւսակաց լեռներուն վրայ շինուած գիւղ մ'է, որուն տուներն այս իրարու դէմ ցցուած լեռներուն գագաթէն մինչեւ ստորոտը, այսինքն, մինչեւ ձորը շինուած են, ուրկէ կ'անցնի ջուր մը : Ունի 800 տուն, որոնց 200 ը տաճիկ, 200 ը հայու և 400 ալ յունաց են . իւրաքանչիւր ազգաց թաղերը զատ են . կը գտնուին խառն տուներ ալ : Ունի 3 մզկիթ, 1 Հայոց և 1 ալ յունաց եկեղեցիներ, 3 բաղնիք, 1 շուկայ . կան արտեր ու պարտէզներ : Օդն արէկ չէ . ամառը սաստիկ տաք կ'ընէ . ջուրն ալ աղէկ չէ, բայց Տիգրիս (1) գետին ջուրը կը գործածեն, որ գիւղին արեւելեան կողմէն կ'անցնի, ուր 10 կամ 15 կանգուն լայնութիւն ունի և ձուկեր ալ կը պարունակէ Բնակիչները բնական կրթուած են . ասոնց շատը հեռաւոր քաղաքներէ հոս փոխադրուած են և առհասարակ հանք հանելու կը պարապին : Թէ՛ գիւղին և թէ՛ շրջակայ լեռներուն մէջ առատ պղնձի հանք ըլլալուն՝ լեռներուն վրայ շատ տեղ այրեր ու գուբեր փորած են, մանաւանդ Մուր գիւղին լեռան վրայ : Գիւղին ամեն թաղերուն մէջ խոշոր խոշոր պղնձախառն հանքային քարեր ձգուած են, որ շատ մը պատերու ու փողոցներու մէջ ալ գործածուած են : Այս հանքը շատ հարուստ է . տարին մինչեւ 2,000,000 հոխայ պղինձ կելնէ, որուն մէկ հոխային գինը՝ 12 ղու-

(1) Գրգիս վերջը պիտի նկարագրեմ այս գետը զատ յոգուածով մը :

բուշի կըլլայ տէրութեան : Այս ամեն հանքառատ լեռններն որ երբեմն երկնաբերձ ծառերով ան օռոցներէն, այսօր չոր ու լերկ ապառաժուտներ են . վասն զի դարերէ 'ի վեր հանքահանները հանած պղինձնին զտելու համար՝ հալեցնելու կրակի տեղ զանոնք անխընայ կտրտած ու վառած են , առանց անոնց տեղ նոր ծառեր տնկելու :

Գիւղէն մէկ քառորդ հեռի դէպ 'ի Արղըն երթալու ճամբուն վրայ Տիգրիս գետին եզրը՝ ճարտարածեալ քարաշէն նոր գործարան մը կայ պղինձ հալեցնելու (+ Կ-Ն-Է) :

Փետրուար 6 չորեքշաբթի առտու ժամ 5 , ճամբայ ելանք Արղըն երթալու համար 4 ժամ հեռի , եւ Նոյն օրն ժամ 9 ին մտանք ու գիշեր կեցանք :

ԱՐՂՐՆԱ ԿԱՄ ԱՐՂՐՆԻ ԿԱՄ ԱՐԿՐՆԻ

Երկճեղ բարձր լեռան մը մէկ երեսին վրայ շինուած գիւղաքաղաք մ'է . ունի իբր 600 տուն , որոնց 400 ը տաճկաց է և 200 ը հայոց : Այս քաղաքը 3 թաղերու կը բաժնուի . վերին , միջին և ստորին . Ունի 5 մզկիթ , 2 եկեղեցի , մէկը վերին թաղին մէջ և միւսը միջինին մէջ , 1 բաղնիք : Օդը քաջառողջ է և ջուրը պատուականադոյն , որ կուգայ Ա.Է — Դ.Է ըսուած լեռնէն : Լեռանը ներքեւէն , այսինքն , հիւսիսային կողմէն կանցնի Տիգրիսի մէկ վտակը Պ-Ղ-Ն — Կ-Ե ըսուած :

Այս լեռան երկճեղ դադաթներուն մէկուն վրայ կը գտնուի Բարձրահայեաց Աստուածածնայ վանքը , և ս գլխուն վրայ ալ զօրաւոր բերդ մը հին ատենէ : ուստի , որուն մէջ տաճկի տուներ կան 30 ի չափ . Մէկ ալ ուխտատեղի Ղ-Է-Է Կ-Ե Բեյ-Մեյ-Է գերեզմանաբլուզն է :

Թէ՛ լեռանը ստորտան և թէ՛ Արղանա բոլոր գիւղը բազմաբեր այգիներով, արտերով ու պարտէզներով զարդարուած են : Բերքերն են ցորեն , գարի և ամէն տեսակ բանջարեղէններ . միրգեր , մանաւանդ խաղող . որուն մէկ ողկոյցը մէկ երկու հոխայ խաղող կուտայ . ասոր գինին առատ , սև ու ընտիր է , զոր կաւակերտ անօթներու մէջ լեցուցած կը զրկեն շրջակայ քաղաքները : Այս կողմերուն մէջ բամպակ ալ կը մշակեն : Այս գիւղաքաղաքիս լեռները պղնձի , արծաթի և ոսկւոյ հանքեր կը պարունակեն :

Փետրուար 7 հինգշաբթի առտու ժամ 2 ճամբայ ելանք Տիարպէքի բրթալու համար , 12 ճամ հեռի :

Նոյն օրը Տիարպէքիի կուսակալը , քաղաքացիք և զինուորական դասը նուագարանով դիմաւորեցին մեզ , և մեծ հանդէսով մտանք քաղաքը ժամ 11 ին :

Արղընէն մինչև Տիարպէքի՝ ճամբան շարունակ դաշտային է . բնաւ լեռ չրկայ . Արղընէն մէկ քառորդ ժամ հեռի ճամբուն աջ կողմը Պէլեւնի անուն գիւղը կայ : 8 ժամ հեռի դարձեալ ճամբուն վրայ գետ մը կայ Տէփ — Կէլեփ — շոյ անունով , որուն վրայէն անցանք : Այս գետէն ճիշդ 4 ժամ անդին էր Տիարպէքի քաղաքը :

Տ Ի Ա Ր Պ Է Ք Ի Բ (1) :

Այս անունով նահանգին մայրաքաղաքն է , որ կը-

(1) Այս բառն Երկր-Պէտլէի ըսել է . վասն զի՝ նախ Պէքի անուն մէկը զանի տիրապետած է : Նաև կը նշանակէ Երկր-Վոյս . վասն զի Օսմանցոց անցնելէն 'ի վեր օտարի ձեռք անցած չըլլալով՝ որպէս թէ կոյս մնացած է :

սուի նաև Ամիթ կամ Գարա — ամիթ : Աշխարհագրա-
կան լայնութիւնն է 31°55' և երկայնութիւնը 37 31' .
Ի հնումն կրսուէր Տիգրանակերտ , վասն զի Հայոց Ա
Տիգրան թագաւորը շինած է , որ և Մեծ Հայոց Աղձ-
նիք նահանգին գլխաւոր քաղաքն էր . Այս քաղաքը
պարսպապատ է և բերդաւոր , և Տիգրիս գետին ձա-
խակողմը մէկ քառորդ հեռի լայնանիստ քարակտուր
բարձրաւանդակ տեղի մը վրայ շինուած : Պաղտատէն
ճիշդ 625,000 մէթրօ հեռի և անոր արեւմտեան հիւսի-
սային կողմը . Այս բարձրաւանդակ տեղին նիւթը մա-
րած հրախուղիւի լավա է . Քաղաքին շրջապատը 1 1/2
ժամ կը տնէ , որուն արեւելեան կողմը գետեզրէն պա-
տի պէս բարձրացած զառ ՚ի վերի մը գապաթն է :
Պարիսպը խիստ բարձր է և ստուար մինչև 10 կան-
գուն , խոշոր , սև և սպնդանման քառակուսի քարերով
շինուած , որոնք դուցէ այն մարած հրաբլխային լե-
ռան քարերն եղած ըլլան . Ունի 72 բարձր ու մեծ
աշտարակներ , որոնց 12 ը աւելի մեծ են . այս աշտա-
րակները կրկնայարկ են և ունին քարաշէն կամարներ .
Պարսպին վրայ տեղ տեղ երկու գլխով և երկու պսա-
կով արծիւներ քանդակուած են . կան նաև նշանազը-
րեր եռանկիւնաձև և ֆի-ֆի գրեր : Ունի 4 դուռ .
Մերթն Խաբուս , հարաւակողմը . Ռոս Խաբուս , արեւմ-
տեան կողմը . Տալ կամ Էրդուս Խաբուս , հիւսիսակողմը .
Եննի Խաբուս կամ Շար Խաբուս , արեւելեան կողմը : Բեր-
դը քաղաքին արեւելեան հիւսիսային կողմն՝ Եննի քա-
բուին ու Տալ քաբուին մէջ տեղն է . ունի 4 դուռ ,
որոնց երկուքը քաղաքէն դուրս կը բացուին և կրսուին
Օրդուս Խաբուս և Յեմուս Խաբուս , զորս միշտ փակեալ կը
պահեն և միայն պէտք եղած ատեն կը բանան :
Միւս երկու դուռներն ալ քաղաքին մէջ կը բացուին
և կրսուին Աչաղէ Խաբուս և Երեւոյ Խաբուս :

Բերդին մէջ կան Ալթուն սերայը՝ որ է փաշային դուռը կամ պալատը . Աուլթան սերայը՝ որ է փաշային կանանց բնակարանը (հարէ՛) . փաշային պալատը (տէլէլէ) , և վէլլան տալէ-տէ , որ բլուր մ'է , ուրկէ հանդիսաւոր օրեր թնդանօթ կը նետեն : Այս վերջինը քաղաքին հին բերդն է քաղքայեայ . ասոր աւերակներուն մէջ մինչև ցարդ կը տեսնուին հնաշէն եկեղեցւոյ մը խորաններուն տեղերը : Բերդին մէջ կան նաև տաճկաց և հայոց տուներ , մզկիթ , հրապարակներ , բաղնիքներ և այլն :

Պատմութիւնը չը յայտնէր այս քաղաքին հնութեան ճիշդ ժամանակը , ըստ ոմանց Տիգրան թագաւորին դաստակերտն է , և քանի մ' անգամ փլած է . իր վերջին նորոգութիւնը վաղենտիանոսներուն ժամանակէն 'ի վեր է : Այս քաղաքը զանազան տէրութեանց ձեռք անցնելէն ետքը՝ 938 ին անցաւ տաճկաց ձեռքն , որ և յմինչև ցարդ կը տիրեն :

Օդը բաւական աղէկ է . աշնան ժամանակ տենդ կը տիրէ : Քաղաքին ջրհորներուն ջուրը խմելու յարմար չէ . ուստի հիները դրսէն քաղաքին մէջ ջրեր բերել տուած են , որք են .

Ա. Համբարձիթ սուլը , որ միւսներէն պատուական է և ամենէն աւելի կը դործածուի :

Բ. Փայաս սուլը , բաւական աղէկ է և քաղաքէն կէս ժամ հեռու Ալի փունար դիւղէն դալով մզկիթներու և բաղնիքներու բաժնուած է :

Գ. Քալէ սուլը , չը խմուի և ուրիշ պիտոյից համար կը գործածուի , բաղնիք և այլն : Այս ջուրը բերդին մէջըն է , անյայտ ճամբով մը կուգայ և Օղուր քարուսինն տակէն դուրս ելնելով մէկ քանի ջրաղացներ կը դարձունէ :

Դ. Պալլըրը . սուլը , ասոր ալ ճամբան անյայտ է .

այս ջուրը յատուկ աւազաններու մէջ կը հաւաքուի , ուրիշ առնելով կը գործածեն ներկարարները , լաթ լուսպողներն և ուրիշներն իրենց զանազան պիտոյից համար : Այս աւազաններէն դուրս լծափելով առու մը կը ձևանայ , և Ալեի-նէն ու Թուրի-ն-յի անցնելով քաղաքին մէջի ու դրսի ջրաղացները կը դարձնէ : Բայց այս ամեն ջրերէն պատուականագոյնն ու անուշը Տիգրիս գետին ջուրն է , զոր քաղաքին մեծամեծները բերել կուտան խմելու և կերակուրներու համար :

Տիրարկէքիր կը պարունակէ 5700 ի չափ տուն և 35,000 ի չափ բնակիչ , որոնց՝
3000 տուն և 16000 բնակիչը թուրք(1) և քուրդ են(2) .

(1) Թուրքերը հին Ակիւիացիներն ու Պարթեւներն են , որ հիմա Թուրք , Թաթար , Թիրքմէն , Իւզպէկ եւ կամ ճաճիկ կը զրուցուին :

(2) Քուրդ կամ Գիւրտ անունն՝ որ 'ի հնումն Մարք կըսուէր , կերեւայ որ Կորդուք կամ Կորդ հին հայկական անունէն յառաջ եկած է : Քրդաց ազգը երկուքի կը բաժնուի . վրանաբնակ (Յիւլէր էվլէ) եւ գիւղաբնակ : Վրանաբնակներն իրենց ցեղերուն անունովը կը զրուցուին , զոր օրինակ . Ռըշվանցիք , Մլանցի , Մանրքեցի (Ճափկնեան ցեղէն) , Մէնտէքչի (մանդակունեաց ցեղէն) եւլն . եւլն : Գիւղաբնակներուն անունները սովորաբար բնակած քաղաքներուն առած են , զոր օրինակ , Խնուսցի , Մշեցի , Բաղէշցի եւլն . կամ իրենցմէ շխուած ու ճանչցուած նահանգին անունէն , զոր օրինակ . Սըլիվանցիք կըսուին Սըլիվանի նահանգը բնակողները (Պայազիտի փաշայութեան սահմանին՝ Սըլիվան կըսեն քուրդերը) : Նոյնպէս ալ Ռոշկանցիք կըսուին Ռոշկան բնակողները յղիշոյ խանին սահմանին , ուր կը գտնուին Բաղէշ , Մուշ , սուև եւլն , Ռոշկան կըսեն) : Կ'ենթադրուի նաեւ թէ վանցիները Սըլիվանեաց ցեղէն եւ Ռոշկանցիները Ռըշանեաց ցեղէն սերեալ են . կրօնիւք մահմէտական են եւ

1800 տուն և 12000 բնակիչ հայ .

1200 " " 7000 " խառն ազգեր՝ Յոյն , Քիւտանի(1) եւ Նաստուրի , Եագուպի(2) , Հրեայ եւ Արաբացի :

Կար 3500 զինուոր , որոնց 3000 ը հետևակ էր և 500 ը հեծելազոր . յատուկ զինուորանոց չըլլալուն համար՝ զինուորները 5 մեծ իջեվաններու մէջ բաժնուած էին : Քաղաքին տուներն ընդհանրապէս քարաշէն են գետնէն մինչև կէսը Լահա քարերով . կէսէն ալ մինչև առաստաղը աղիւսէ շինուած , ներսէն և դրսէն յարդախառն կաւով ծեփած . բայց հարուստներու տուներուն ներսի դին ճերմակ ծեփով ծեփած , տանիքներն ալ յարդախառն կաւով շինուած են , զոր ամեն տարի կը նորոգեն ձմեռուան ձիւնն ու անձրևները ներս չըվազելու համար : Տուները քարաշէն ըլլալուն պատճառ

Նաֆի : Երկու լեզու ունին , մէկը բնիկ քրդաց լեզուն՝ որ դանազան լեզուներէ խառնուրդ մ'է եւ մանաւանդ պարսկերենէն . միւսը Զագա ըսուած լեզուն , որ առաջինէն բոլորովին տարբեր է . այս լեզուն քանի մը քաղաքներու քուրդերը միայն կը խօսին , թէպէտ եւ առաջին լեզուն ալ գիտեն :

(1) Քիւտանի եւ Նաստուրի մի եւ նոյն ազգ են կրօնքով բաժնուած . ստոնք հին Քաղզէացիներ կամ Ասորեստանցիներն են : Նաստուրիները՝ Նեստորական են . Քիւտանիները Հռովմէական : Նաստուրիներուն պատրիարքը Մուսուլի Յալգօշ քաղաքը կը նստի , եւ Քիւտանիներուն պատրիարքը՝ Տիարպէթիր :

(2) Եագուպիներն՝ ազգաւ նախնի Ասորիներն են , որ իրենց կրօնքովը Եագուպի կամ Յակոբեան կըսուին , եւ շատ անգամ ալ իրենց ազգին անունովը Սուրեանի կըսուվին , որ ըսել է Ասորի . ասոնց ալ պատրիարքը Մէրոսին կը նստի :

աւա ամառը շատ տաք կրլայ բնակարաններուն մէջ,
 քաղաք, ունի 16 մեծ մզկիթ և 20 մէսճիա . ասոնց
 գլխաւորն է Սուլթան-ճան ըսուածը՝ որ յառաջագոյն յունաց
 եկեղեցի էր Ս. Աստուածածնի անունով . նոյնպէս Գուլ-
 շահ-ճան ըսուածը՝ որ հայոց եկեղեցի էր Ս. Թէոդո-
 րոս անուն : Երկու եկեղեցի հայոց Ս. Սարգիս և Ս.
 Կիրակոս . 1 յունաց և 1 ալ քիլտացոց եկեղեցիներ :
 Նախակրթական դպրոցներ իւրաքանչիւր ազգաց :
 Մեծ հրապարակներ՝ որք են . Բարձրագոյն , Պարսկաց
 զաւարտ , Սեփ-հի գուլար . ասոնցմէ մեծ է Ինչի շահ
 ըսուած հրապարակն՝ ուր կան կոչկալաճառներ և կտաւագործ-
 ներու կրպակներ . այս հրապարակը Ենի քարուի մօտ
 է : Պուղտայ պազարին մէջ Չիֆտէ խանին քով կը գրա-
 նուի ստորերկրեայ ճանապարհի մը բերանը . այս ճա-
 նապարհը մէկ քառորդ ժամ կը տւէ , որ կը հանէ քա-
 ղաքէն դուրս Թիւրք ըսուած գիւղին մօտ կոչկալա-
 շահ ըսուած տեղը : Կերևայ որ Պարսկաց ձեռքէն քա-
 ղաքին պաշարման ժամանակ փոխելու կարող ըլլալու
 մտօք քաղաքացոց փորած մէկ ճամբան է այս : Քա-
 ղաքն ունի ուրիշ վաճառանոցներ զանազան արուես-
 տաւորներու , կերպասագործ , վաճառանոց ոսկերչաց ,
 խաղախորդք , ներկարարք . Ունի մեծամեծ եռաւյարկ ի-
 ջեվաններ՝ որք են . Հարսի քաղաք , Չիֆտէ քաղաք և Սե-
 փ-հի քաղաք : Այս քաղաքին և նահանգին բերքերն են՝
 արմտիք գրեթէ ամեն տեսակ , առատ ցորեն , սուսամ ,
 բամպակ , զանազան տեսակ խաղողներ , խնձոր , տանձ ,
 թուզ , դեղձ , նուռ , վարունգ , անուշ ու խոշոր ձմե-
 րուկ , որուն մէկ հատը մինչև 40 հոխա կը կշռէ : Հրու-
 չակաւոր է բոլոր աշխարհի մէջ իր սեխը համոզն ու
 մեծութեամբը մինչև 60 հոխայ : Տարբար քոյնն ա-
 ղուանի է , որ գետնախնձորի պէս կը դործածուի և ան-
 չէ աղէկ է : Կան նաև մեղր , մեղրամոմ , ճերմակ նաւթ ,

հուշակաւոր է բոլոր աշխարհի մէջ Տիարպէքիւրի Մ-ն-
 Ժ-դէն : Կան հարուստ աղէհանքեր : Գետէն առատ
 ձուկ կենէ , որուն տեսակներուն անունները հետե-
 ւեալներն են . Շ-ո , Ձ-ւ , ձերթ . Սերէ , եւ-ւ և Ա-
 ու-ւ : Մեծ առուտուր ունի Իզմիրի , Հալէպի , Պոլ-
 սոյ , Տրապիզոնի , Էրզրումի , Պաղտատի և ըն հետ . կը
 զրկէ չի , դե-ւ , -ւ , դե-ւ , ի-ւ , ի-ւ , մետաքսե-
 կտաւներ , բրդեղէններ , հողէ և պղնձէ անօթներ ,
 Ժ-ն , Գ-ն , սեկ :

Այս նահանգին մէջ մանաւանդ 'ի Տիարպէքիւր վը-
 նասակար կարիճ մը կայ , որուն խայթուածոյն ցաւը
 24 ժամ կը տևէ . բայց երկրացիք խայթուածին վրայ
 կը քսեն նոյն ինքն խայթող կարիճին իւզը՝ որ ցաւը
 կ'անցունէ :

Հոս 5 օր կեցանք . շատ մը հիւանդներ դամանուե-
 ցան և շատեր ալ պատուաստեցան :

Փետրուար 13 չորեքշաբթի ժամ 4 1/2 մեկնեցանք
 Տիարպէքիւրէն . նստանք լաստերու (+եւ+) 'րայ՝ Տիգ-
 րիս գետով դէպ 'ի Մուսուլ երթալու համար : Այս լաս-
 տերը 4 հատ էին , իւրաքանչիւրը 12 տիկերով (Բ-ւ)
 շինուած . տիկերը օդով ուռեցուցած և բերաններնին
 աղէկ մը սեղմած ու կապած էին , և այսպէս ուռեցած
 տիկերէն տասնական հաս իրարու քով մէկ գծի վրայ
 կապած , և դարձեալ 10 հատ տիկեր առաջնոյն պէս
 իրարու քով կապելով՝ առաջին կարգին ետեւը դնե-
 լով և առաջիններուն հետ կապելով՝ երկրորդ կարգ մը
 կազմած էին . սյս եղանակաւ երրորդ , չորրորդ և այլն .
 մինչեւ 12 կարգ շինած էին , որով երկար քառակուսի
 լաստ մը ձեւացած էր . ասոր վրայ քովէ քով փայտեր
 դնելով յատակ մը շինած էին , և չորս կողմէն ալ մէկ

մէկ գերան բարձրացնելով՝ վրան վարագոյրով (ՔէՔէ-1)
 գոցած էին . այսպէս շինուած լաստին վրայ աթոռ-
 ներ ու բաղմականներ դրած էին հանգիստ նստելու
 համար . Այս լաստերը գետոյն ընթացքին հետ կը նա-
 ւէին . իսկ գետոյն հոսանքը խիստ դանդաղ եղած կող-
 մերուն մէջ առաջատու կը բսնային ու թիակ ալ կը
 գործածէին . լաստերուն ծայրը ղէկի տեղ թիածեւ
 տախտակ մը կը դործածէին և լաստավարներուն ձեռ-
 քը մէկ մէկ ձող՝ միշտ կը կառավարէին ու կը կանոնա-
 ւորէին անոր ընթացքը , անանկ որ երբ լաստերը ջրին
 ընթացքին հետ դէպ 'ի եզրը երթային՝ ձողերուն ծայ-
 րը ցամաքին կըթնցունելով ու հրելով եղրէն կը հեռա-
 ցունէին զանոնք ու կրկին կը մոնէին ջուրին հոսանաց
 ընթացքին մէջ : Թէ որ տիկի մը օղբ կապին թուլու-
 թենէն դուրս պարպուէր և տիկը պարպուէր , իսկոյն
 նոյն տիկին բերնէն կը փչէին ու կրկին կ'ուռեցունէին
 և նորէն կը կապէին բերանը . այս գործողութիւնը գիւ-
 րաւ ընելու համար՝ լաստը կաղմած ժամանակին տիկե-
 րուն բերանը միշտ դէպ 'ի վեր շարած էին : Թէ որ
 մէկ կամ մէկ քանի տիկեր պատուելու ըլլային , կամ
 կը փոխէին ու նորը կը դնէին և կամ կ'սպասէին մին-
 չեւ իրիկուան օթեւանը . և երեկոյէ երեկոյ երբ ցա-
 մաքը կ'եղնէինք օթեւանելու , նորէն կուռեցունէին
 բոլոր տիկերը փչելով : Երբ 'ի կէտ եղեալ տեղը հաս-
 նին՝ լաստերը կը քակեն ու կը ծախեն , վասն զի հո-
 սանքին հակառակ չեն կրնար երթալ :

Տիարպէքիւրէն մինչեւ Նինուէ ցամաքի ճամբով 84
 ժամ կը տեւէ և 12 աւուր մէջ կրնայ երթալ մարդ .
 այց լաստով գետին վրային 70 ժամ կը տեւէ և 6 կամ
 աւուր մէջ կ'երթուի , օրը 6 էն մինչեւ 10 ժամ ճամ-
 փ առնելով :

Տիարպէքիւրէն $\frac{5}{4}$ ժամ անդին անցանք Տէրրդէիբէր + Կէ

չի--ի՞ն տակէն՝ որ 10 կամարներով քարաշէն բարձր կամուրջ մ'է : փորձով հաստատուած է որ այն տարին որ գետին ջուրը կամուրջը ծածկելու չափ առատ է , անտարակոյտ նոյն տարին գետը կ'ողովէ Բարբիճնը : Գետին աջ և ձախ կողմերուն վրայ հետզհետէ դանուած գիւղերը՝ Տիարպէքիւրէն իրենց հեռաւորութեան կարգաւ հետեւեալներն են .

Ա. Զարօխի գիւղ . 2 ժամ հեռի գետին աջ կողմը :

Բ. Հաճիկ (հո՛նի իսու ընելու տեղ) գիւղ . 2 ժամ հեռի ձախ կողմը գետեզրին վրայ , բնակիչները տաճիկ և ասորի են :

Գ. Քիապի քէօյիւ . 2 1/2 ժամ հեռի գետին ձախ կողմը և մէկ քառորդ ալ գետեզրէն հեռի : Այս գիւղին մէջ անհամար աղաւնիներ կան՝ որ Պատու կրտսին , և ընդարձակ ու մեծաշէն Պատուներ կան . բնակիչներն են քանի մը հարիւր տուն Հայ և ասորի :

Գ. Հէօճէթի գիւղ . 4 1/2 ժամ հեռի և գետեզրին վրայ :

Ե. Հօլա	"	5	"	"	"	"
Զ. Քարա ահ	}	6	"	"	"	"
մէտ գիւղ .						

Գիւղերը հոս անցուցինք , եւ փխտրուար 14 հինգշաբթի առտու ժամ 12 նստանք Բեյքիւրէն ճամբանիս շարունակելու համար .

Ի. Բէօսէլի գիւղ . 8 1/2 ժամ հեռի Տիարպէքիւրէն և գետեզրին վրայ . բնակիչները Չի--ի՞ն կրտսին , այսինքն , գետեզրը բնակող . կրտսին նաեւ Չի--ի՞ն , Չի--ի՞ն սեմարիւրէն կամ Մոս սեմարիւրէն : Ասոնք մահամտական են , կը թրփատին , նոսր կրնեն ևլն . բայց դարչելի աղանդ մ' ունին՝ որ տարին չորս անգամ չորս եղանակներու մէջ որոշեալ օր մը բոլոր գիւղացիք արք և կանայք , օրիորդներն ու պատանիները մէկ տան մը մէջ կը ժողովին մեծ հանդէսով խնջոյք կրնեն՝ որուն կրտսն տե-

Կե . խնջոյքէն ետքը ճրագները կը մարեն և արու և էգ իրար կը խառնուին՝ ո՛վ որի հանդիպի հոգ չէ . Աստուքընդհանրապէս Տխարպէքիրինահանգին մէջ կը գրտնուին : 10 կամ 12 գիւղի չափ բնակիչներ են . այս գիւղերը գրեթէ բոլորն ալ գետեղրին վրայ են . ասոնցմէ ուրիշ երկիրներու մէջ ալ կը գտնուին :

- Ը. Պիամիլ գիւղ . 9 ժամ հեռի գետին ձախ կողմը և գետեղրին վրայ :
- Թ. Քորուծի " 10 " հեռի գետին ձախ կողմը և գետեղրին վրայ :
- Ժ. Պօհճայր " 11 " հեռի գետին ձախ կողմը և գետեղրին վրայ :
- ՃԱ. Զէրիքէոյիւ 11 1/2 " հեռի գետին ձախ կողմը և գետեղրին վրայ :

ԺԲ. Սլիւս գիւղ 12 " հեռի գետին աջ կողմը և գետեղրին վրայ , որ 20 տունով քրիստոնէից գիւղ մ'է , հոս ելանք եւ գիւղեր կեցանք :

ՃԳ. Շէքէֆտան ըսուած քրդաց գիւղը , որ 20 ժամ հեռի է Տխարպէքիրէն . հոս գիւղերը կեցանք : Այս գիւղըն ապառաժուտ լեռանմը վրայ է և տուները լեռանը ապառաժներուն մէջը փորելով շինուած են . թիւը 200ի կը հասնի . ունի 300 ի չափ վայրենի քուրդ բնակիչներ :

Տխարպէքիրէն մինչեւ Սլիւս՝ Տիգրիսի մէջ վազած ջուրերը հետեւեալներն են .

Չարօխի սու	Հէօճէթի	գիւղէն վար .
Անպար "	Եւվաճրխէն	"
Պարավան "	Քէօնէլիէն	"
Բընտովան "	Պիամիլէն	"
Օլան "	Քարա ահմէտ	"
Կէօք "	Քէրխէն	"
Պախման "	Պիամիլէն	"

Փետրուար 15 ուրբաթ առտու դարձեալ նստանք լաստերը ճամբանիս շարունակելու համար :

Այսօր 8 ժամ ճամբորդութենէ վերջն ելանք դետին ձախ կողմը :

Փետրուար 16 շաբաթ առտու նստանք լաստերն ու սկսանք երթալ . ճամբան տեսանք դետին աջ կողմը ,

ԺԳ. Հասան քէֆ անուն քրդաց գիւղը , որուն տուները գետեզրէն պարսպի պէս բարձրացած անառիկ ապառաժուտ լեռան մը վրայ փորուած անձաւներ են : Այս լեռան վրայ սանդուխքի նման նեղ ճամբաներ փորուած են , ուրկէ մէկ մարդ մը հազիւ հազ ամենայն դժուարութեամբ վեր կրնար ելնել . Այս գիւղը քարէ բարձր կամուրջ մ'ունէր , զոր մեծ Րէշիա փաշան ուրմբակոծելով կործանած էր , որուն հիմա թէպէտ աւերածիլ միայն կը տեսնուի , բայց և այնպէսնայն մնացորդն ալ կրնայ գաղափար մը տալ անցաւորին իր հին բարձրութեանը . Տեսանք նաև հետզհետէ ,

ԺԵ. Քէֆրաիլ գիւղը .

ԺԶ. Հասան Օսման գիւղը .

ԺԷ. Շէմնի մէհէնա " .

ԺԸ. Սլիւրամօ անուն քրդաց գիւղը՝ աջ կողմը , 28 ժամ հեռի Տիարպէքիւրէն և 8 ժամ վար Շէքէֆտանէն . Հոս ելանք գիշեր կենալու : Այս գիւղը ունի 150 աղիւսակերտ տուն . 500 բնակիչ քիւրտ և քանի մ'ալ հայ ու ասորի . ամենուն մէջքը մէկ մէկ դաշոյն (խոնէր) . լեռան գագաթը մեծ ու գեղեցկաչէն պալատներ , բերդեր , կամուրջներ կան , ուր կը նստէր այս կողմերուն իշխող Սլիւրամօ անուն քուրդ պէյը , այր երկայնահասակ , հաստաբազուկ և կորովի , որ մեծ հանդէսով դիմաւորեց մեզ գիւղը մտած ժամանակնիս . Սենեկապետն ալ պատուեց զանի կարմիր հէլ-ի մը հագցունե .

լով : Այս անձը մերձակայ քուրդերու վրայ պատերազմի դաշած էր և քանի մը օրէ 'ի վեր յաղթու թեամբ վերադարձեր էր հոս իր գիւղը :

Շէքէֆտանէն մինչև Ս լիւրամօի մէջ տեղերը Տիգրիսի մէջ կը թափին թէև ... և Պահաւ ... ըսուած ջուրերը :

Փետրուար 17 կիրակի առտու, մեկնեցանք գիւղէն, և լատերով ճամբայ ելանք : 2 ժամ վար մասնք Պէտրհան պէյի ապստամբութեամբ տիրած հողերուն մէջ : Գետին ձախակողմեայ եզերքին վրայ լեռ մը բարձրացած է, որուն միջին կողերուն վրայ ծծմբական հանքային տաք ջուր մը կը բոցի 70 տարբութեամբ : Հոս յատուկ բաղնիք մ'ալ շինուած է ... ան, ուր երկրացիք միշտ կը յաճախեն մտքորոթեան և բժշկութեան համար : Այս ջերմուկին կողմերը լեռան վրայ բոլոր գետնին երեսը մաքուր ծծումբ կայ, և հանքաջրէն ալ փրած կամ նեխեալ հաւկթի հոտով կաղ մը կենէ : այն է ջրոտեալ ծծմբային թթուոյ կազը : այս ջուրէն անօթի մէջ լեցունելու ըլլաս միտր մը կը ձգէ տակը, այս է ծծումբը : Այս լեռան վրայ քրդաց ցիրուցան բնակարաններ կան ապառաժներու մէջ փորուած, որոնց բոլորովքը ցորենի ու բամբակի արտեր մշակուած էին և սարդի, թզենոյ կըն. ծառեր կային : Գետին ձախ կողմը և եզրէն ՚ վայրկեան հեռի ապառաժուտ լեռան մը ստորոտը քանի մը հարիւր տունով քրդաց գիւղ մը կայ :

ԺԹ. Ֆէնարի քէօյ անուն, որ ունի ընդարձակ արտեր ու ճիւ ծառաստան : Այս լեռան գաղաթը մէկ նառիկ ապառաժի մը վրայ, ուր անհնար էր ելնել, սերդ մը կայ, որուն մէջ էր Պետրհան պէյի բնակարանը կամ բաւ ևս է ըսել ապաստանարանը, ուր կը քաշուէր

պէտք եղած ժամանակ : Այս ապառաժուտ ցիցին դէմ դարձեալ ուրիշ ցցուած բարձր ապառաժի մը վրայ աշտարակ մը շինուած է , որուն բարձրութիւնը Պօլտոյ Տօբէ ներէն քիչ պակաս չէ : Ոլորամօէն 8 ժամ վար՝ ըսել է Տիարպէքիւրէն 36 ժամ հեռի՝ ելանք Տիգրիսի աջ կողմը՝

Ի՞նչ ձեղիբէ կամ ձեղրէ անուն քրդաց քաղաքը , ո՛ւր գիշերը կեցանք : Պէտրհան պէյի մարդիկը գէմ եկան և ներողամտութիւն խնդրեցին իրենց պէյը անձամբ զմեզ չր գլխաւորելուն համար , և ըսին՝ որչափ մը գործերու համար գիւղերը գացած ըլլալով այս միջոցիս քաղաքը չը գտնուիր : Այս պէյը՝ Քրդաստանի ամենէն հռչակաւոր պէյն էր , որ ինքնագլուխ կը կառավարէր ու կիշխէր Քրդաստանի մեծ մասին . տէրութեան ո՛չ տուրք կուտար և ոչ զինուոր . անյայտելի գորութիւն ունէր և անբաւ հարստութիւն . իր իշխանութեան ներքեւ եղող քրդերը իրեն հաւատարմաբար էր ծառայէն . վերջապէս գրեթէ անկախ իշխանութիւն մ'եղած էր . բայց 1847 ին վերջերը Տիգր մեր ճանապարհորդութեան տարին՝ տէրութիւնը իր վրայ բանակ զրկելով պատերազմ բացաւ . բանակին սպարապետն էր Միւշիր Օսման վաչան , որ նուաճեց Քրդ դաստանը , բռնեց Պէտրհանն ու ուրիշները , վերջացուց ապստամբութիւններն ու հնազանդեցուց քրդերը :

Ճ Է Զ Ի Ր Է

Պարսպապատ քաղաք մ'է Տիգրիսի աջ կողմը . գարնան ժամանակ երբ գետը կառաօանայ , երկու առաջներու լըբաժնուի , որ ամեն կողմէն ու շրջանակի քաղաքը կը պատեն երեք չորս ամիսի չափ , անանկ որ քաղաքը ջուրերէ շրջապատեալ կզգի մը կը ձևանայ . անոր համար ձիգիբէ անունը առած է՝ որ արաբերէն

կղզի ըսել է :

1836 էն ի վեր , սյսինքն , քրդաց աստամբու-
թիւնը զօպելու համար Բէշիա փաշային հրամանատա-
րութեամբը ֆրդաստանի վրայ բացուած պատերազմին
ուսակալութենէն ի վեր , սյս քաղաքը անշքացեր էր ,
բոլոր պարիսպներն աւերակ դարձած էին և աուռե-
րուն դրեթէ շէ մասը վրած հիմնայատակ կործանած :
Քաղաքին հիւսիսակողմը անառիկ բերդ մը կայ Ֆէլէ-
տէն անուն , սւր կը քաշուէր Վետրհան պէյը՝ երբ
խառնութիւն մը ծող էր : Այս բերդին մէջ կերևայ
քառակուսի Լ-ձ- քարերով և Հռովմայեցոց տաճարի
ձևով շինուած բոլորակ շէնք մը՝ որ կըսուի Ե-հ-տէ պէ-
յէն : Վասն զի 12^ր դարուն մէջ երբ քաղաքիս մէջ
չատ մը հրետայներ կը գտնուէին , իրենց տօնի օրերը սյս
շէնքին մօտ տեղ մը կերթային կը ժողովէին , համարե-
լով թէ սյս շէնքը բուն իսկ Եղրասայ Սէ-Վ-Վ սյսինքն
ժողովրդանոյն է : Ճէղիրէ ունի մղիկթմներ , բաղնիքներ ,
եկիղեցիներ : 2500 տան չափ բնակիչ կայ , սրոնց մե-
ծագոյն մասը քուրդ է և ննայածը Նասաուրի : Կան
նաև քանի մ'ալ հայոց՝ ասորոց և դաղթական արա-
բացոց տուններ : Քաղաքին առջևը Տիզրիսի վրայ նա-
ւակներով շինուած և երկաթէ շղթայով իրարու կա-
պուած փայտաշէն կամուրջ մը կայ : Սյս քաղաքին շըր-
ջակայները բարեբեր էին , նաւթ ալ կընէ . մեծեղ-
ջիւր այծեր կան և տեսակ մը էշ , և շատ տեղերու վը-
րայ մարած հրաբուդիսի հետքեր կը տեսնուին . Մեր
նախնիքները սյս քաղաքին Գ-հ-տէ անուն կուսային , և
օտարները հին առին Զ-ք-տէ կամ Պ-գ-ք-տէ (զարդիկեան
չաւառին մէկ գլխաւոր քաղաքը) կը կոչէին . կը կար-
Վուի թէ կորդուաց Զարուան թաղաւորին մայրաքա-
ղաքն եղած ըլլայ :

Փետրուար 18 երկուշաբթի առտու լաստեր-վ ճամբայ երանք և 6 ժամ վար՝ այսինքն 42 ժամ հեռի Տիարպէքերէն , հասանք ,

Իկէ Բէշավուր գիւղը , ուր գիշեր կեցանք , Ասիկա Քիլտանիի գիւղ մ'է լեռան վրայ շինուած . ունի 60 տուն և մէկ փոքրիկ եկեղեցի . լեղի ջուր մը կանցնի գիւղին մէջէն դէպ 'ի դեպը , ուր ջաղացներ շինած են Բ-ն : հանելու համար :

Փետրուար 19 երեքշաբթի առտու նստանք լաստեր և մինչև իրիկուն շարունակ ճամբայ առնենէս զատ , գիշերն ալ դարձեալ անդադար նաեցինք մինչև առաւօտ առանց տեղ մը հանդիպելու :

Փետրուար 20 , չորեքշաբթի առտու , 5 ժամ ևս նաեկնէս վերջը՝ Մուսուլի 2 ժամ մնացած ելանք դեպին ձախ եզրը , և կառքերով ու զարդարուն ձիերով՝ փառաւոր հանդէսով մտանք 'ի Մուսուլ ժամը 9 ին :

Մ Ո Ւ Ս Ո Ւ Լ (Ն Ի Ն Ո Ւ Լ) (1) :

Ասիական թուրքաստանի մէկ քաղաքն ու այս առտունով նահանգին (Է-շ-լըի) մայրաքաղաքն է , Տիգրիսի աջ կողմը դաշտի վրայ շինուած և սլարոսլապատ , որուն աշխարհադրական երկայնութիւնն է 40° 48' , և լայնութիւնը 36° 10' : Նահանգը կը պարունակէ 180 000 բնակիչ . ասկէ զատ կը գտնուին նաև բրդաց և եէլիաներու (1) անկախ ցեղեր :

(1) Եգիպտոսը կորոյն պատերազմոյ եւ տգէտ ու անգիր ազգ մ'են , ասոցին անգին սփռեալ ու թափառական , 200,000

Քաղաքը ունի 4500 ի չափ բնակիչ , որոնց 32000 ը մահամէտական են և մնացած 13000 ը նաստուրի , քիւտանի , եագուպի , հրեայ և քանի մ'ալ հայ . 10000 ի չափ սոււն , 20 մզկիթ , 10 եկեղեցի , մեծ շուկայ մը՝ ուր գրեթէ ամեն բան կայ և աժան գնով . զանազան թաղերու մէջ մաքուր ու գեղեցկաշէն զինուորանոցներ , իջեւաններ , որոնց մէջ կը գտնուի քարաշէն գեղեցիկ մեծ իջեւան մը հարիւր սենեակով . մեծ ու գեղեցիկ հիւպատոսարան մը անդղիացւոց , նոյնպէս դաղղիացւոց և ուրիշ ազգաց հիւպատոսարաններ . շատ մը բաղնիքներ մուծ ու չը բռուած , որոնց մէկ քանիին շուրը ծծմբային ըլլալով՝ աճառով քղլուխ լուալու չի յարմարիր , մազերը թաղիք կը գարձունէ . ուստի գե-

տուն կեցնեն . ասոնք զանազան ցեղերու եւ աղանդներու բաժնուած են , մեծ մասը վրանաբնակ է եւ փոքր մասը հաստատ բնակութիւն ունի Տլարպէքիրի , Մուսուլի գիւղերուն մէջ , Մուշի , Պայաղիտի կողմերը , եւ զլիսաւոր սահմանին Սինճար է : Կրօնքով քրիստոնեայ են եւ Մանլիքեցւոց աղանդը ունին . բայց քրիստոնէութեան միայն ուրուականը մնացեր է . մկրտութիւն չունին , չեն ալ թլիսաուէիր . Յիսուսի անուանը կերպնուն . ոչ սրահը կը բռնեն եւ ոչ աղօթք կընեն , վասն զի անանկ կըսեն որ Շէյխ-Հասի իրենց առաջնորդը՝ որուն կը հետեւին , իրենց ընելիք ամեն աղօթքներն ու բռնելիք պահքերը ինքն ընել ու բռնել յանձն առած է , եւ յարութեան օրը իրենց ամենն ալ խուռն բազմութեամբ դրախտը սլիտի խոթէ : Ուստի իրենց բոլոր աղօթքը հետեւեալն է . Արեւն ծագելէն յառաջ դէպ 'ի արեւելք կայնիլ , ձեռքերնին երեսնուն դէմը բարձրացունել , երկու բթամատերնին իրարու վրայ խաչաձեւ դնել եւ արեւուն ծագած ժամանակ՝ կրք ճառագայթը նոյն խաչաձեւ բռնած բթամատերնուն վրայ զարնէ , իսկոյն զանի համբուրել : Ահա ասանկով վճարած կը

տէն ջուր կը բերեն կը տաքցնեն և գլուխնին անով կը լուանան : Գաղաքին պարիսպը խրամապատ է և աշտարակներ ունի : Գաղաքին արտաքին երևոյթը այն աստիճան անշուք էր , որ հեռուէն կարծես թէ կրակէ ելած վլատակ մը կամ չոր ապառաժներ կամ շատ մը պատերու կոյտ մ'է . մէջը ո՛չ պարտէզ կայ և ո՛չ ծառեր՝ որոնց կանանչ տերևները գոնէ շքեղութիւն մը տային անոր : Փողոցները նեղ ու անկանոն . տուներն ալ առ հասարակ աղիւսով շինուած և իրարու կից : Կան նաև սպիգային քարով շինուած տուներ . մէկ կամ կրկնայարկ են և փողոցին վրայ պատուհան չունին :

համարին ամեն պարտականութիւննին ու աղօթքնին : Ամեն մէկ Օպա մէկ մէկ ամուսնացեալ Շէյխ ունի՝ որ քահանայի պէս է . գլուխը սեւ փաթիթոց կը կրէ եւ Կարգաշ կըսուի . այս շէյխերը պատարադի ուրուականը կը կատարեն , վրանին չուրջափ պէս բան մը կառնեն , գլուխնին բաց , դինի եւհաց կը գընեն սկիհին մէջ եւ քառորդի մը չափ վրան աղօթքներ կընեն մտքով առանց դիրքի մէջ նայելու : Ժողովուրդը ասոնցմէ արքայութենէ տեղ ծախու կառնէ : Այս շէյխերուն գլուխը Սինճար կը նստի ու տարին մէկ անգամ Յալքօյ քաղաքը կերթայ ընծայներով , զոր կը նուիրէ նաստուրեանց Պատրիարքին եւ ծնրադրութեամբ օրհնութիւնը կառնէ : Այս աղղը Մանիքեցւոց պէս չարեաց սկիզբը կը դնէ սատանան , բայց իրեն չարութիւն մը չը հասցունելու համար կը պատուէ , եւ կը կարծէ՝ թէ օր մը դարձեալ դարձի գալով Սատուծոյ հետ պիտի հաշտուի . ուստի կը ջանայ սպաննել սատանային գէշ ըտողը : Ասոնք կերդնուն Սըլաէ անուամբ վրայ հաւատարմով որ Սըլաէ մայր սաղայէլի է : Քրիստոնեայները կը սիրեն , նսուր կը մտնեն եկեղեցի եւ վառած կանթեղի իւղով խաչածեւ կօծեն կուրծքերնին : Կատեն մահմէտականները , բայց տաճկական անունները կը գործածեն բաց ՚ի Մուհամմէտէն : Մահ-

Տանիքները հողէ են, կղմինտը չրկայ. անձրևը դիւրաւ ներս շանցնելու համար՝ հողը պինդ մը սխաւած են և գլանաձև խոշոր քար մ'ալ տանեաց վրայ կը պահեն, զոր կը գլտորեն անձրևէն ետքը, որ առաւել պնդացունելով հողը կարգիլէ տղմանալէն: Տուներուն ներքին կողմը բաւական զարդարուն է. սպնդանման քարերով հիւսած են պատերը, որոնց վրայ զանազան քանդակներ կան: Տուներուն կեդրոն տեղը վրան բաց բակ է, տանը սենեակները շուրջանակի այս բակին վրայ կը նային. սուներուն տակը ստորերկրեայ յարկ մ'ալ կայ Սէրբող անուն, ամսրան սաստիկ տաքին նըս-

մշտական մը սպաննելը մնծ առաքինութիւն է, որով Աստուծոյ դոճ մը մատուցած կը համարին և սպաննածնուն արիւննէն ալ քիչ 'ը կը խմեն: Ամուսնութեան օրէնքը կը պահեն, բազմակնութիւն չունին, պոռնկութիւնն ու արուագլտութիւնը դարչելի բաներ են իրենց մէջ, բայց դողութիւնը մեղք է. վասն որոյ երկրագործութեամբ ու աւաղակութեամբ կ'ապրին: Ծագրելի սովորութիւն մ'ունին. թէ որ մէկը Եէզիտի 'ը կեցած տեղը շրջանակի գիծ մը քաշէ, մարդը անշարժ կը մնայ մինչև որ մէկը չարէ նոյն գիծը. նոյնպէս տանը դուռնէն ելած ժամանակ դրան առջիւ գիծ մը քաշելու ըլլայ կամ ճամբան երթալու կամ վաղելու ատեն առջևէն գիծ մը քաշէ, ոչ դռնէն դուրս կրնայ ելնել և ոչ ճամբան կրնայ շարունակել և ետ կը դառնայ, վինչև որ կամ գծողը և կամ մէկ ուրիշը դայ աւրէ նոյն գիծը: Ոմանք կը կարծեն՝ թէ այս ազգը Քաղզէացիներէն սերեալ է, և ոմանք ալ Քրդաց մէկ ցեղն ըլլալ կը կարծեն. վասն զի լեզուին ալ ա հասարակ քրդերէն է և վերջերը Եէզիտի անուանած է. յս անուան ալ սկզբնապատճառ այն է որ Եէզիտ իրեն զըլտաւորը կը ճանչէ և անոր (Եէզիտ) անուանը կերգնու, ինչպէս որ Խայէ, այսինքն, Յիսուսի անուանը վրայ:

տելու համար : Օդը շատ տաք կընէ . ամառը հողին վրայ քառորդ մը բոկոտն քալելը անհնար է . ջուրը Տիգրիսինն է , զոր քարէ սափորներու մէջ զտելով կը դործածեն :

Արհեստներն ու առուտուրը բանուկ էին , բայց լյնալու վրայ , կային բամպակի կտաւներ , բեհէզ , թաւիչ , տապաստակ , վիժակ , ասպաղէնք , դէնք , երկաթի և սլողովատի դործանոցներ , կտաւի տպարաններ , նարօտաներկութիւն , հլն . Մէկ հոխա սերը 3 զուրուշ մէկ հոխա մածունը 10 փարսյ . 130 տրամնոց ճերմակ փարսյ 4 փարսյ :

Մահմէտականները խտակրօն էին , մանաւանդ կանայք՝ որ մարդու չէին երևար , կը փախչէին ու կրօնակնին կը դարձընէին : Քաղաքէն քառորդ մը հեռի գետին եզերքին վրայ շինուած են կուսակալին պալատը , զօրանոց մը , հեծելազօրաց ձմերոց մը և հիւանդանոց մը : Քաղաքին առջև գետին վրայ փայտաշէն կամուրջ մը կայ ճէզիրէինին նման , զոր գիշերները կը բանային անցուդարձը դադրեցունելու համար : Քաղաքէն դուրս դաշտին մէջ կային հարիւրի չափ վրաններ , ուր կը բնակէին մերկ ու մուրացկան արաբացիք , որ մածուն ու կտաւ շինելով կապրէին : Քաղաքէն մէկ երկու ժամ հեռի կը գտնուի տաճկաց ուխտատեղիներ : Քաղաքին դէմ և Տիգրիսի ձախ կողմն է Նունիա անուն անշուք դիւղը :

Կահանգին նորընտիր կուսակալը ժերունի մարդ մ'էր Մէհէմմէտ Լիսաստ փաշայ անուն , որ մենէ 5 օր առաջ քաղաքը մտած ըլլալով՝ իր պաշտօնին վերաբերեալ հրովարտակը գեռ կարդացուած չէր և մեր ներկայութեանը կարդացուեցաւ : Բոլոր պաշտօնաւորները իրենց համազգեստներովը կարգաւ կայնած էին , ասոնց դէմն ալ քաղաքին ժերունիները , և նորընտիր

կուսակալը մէջերնին ոտքի վրայ • բաղմաթիւ քաղաքացիք ներկայ էին , և մէկ քանի գունդ ալ զօրք • Պաշտօնակալ մը բարձրաձայն կարգաց հրովարտակը , որուն բոլոր հանդիսականք ակնածութեամբ ունին կը դնէին : Լմենալէն ետքը կուսակալը Զձեռքն առաւ հրովարտակը , ճակտին դրաւ . այն ատեն նուադարաններն սկսան երգել և 1) Թնդանօթ արձակուեցաւ : կուսակալը մեծերուն ու ծերերուն հօգցուց • վերջը զօրաց գունդերը գեղեցիկ ու վարպետ դինախազ մ'ըրին : վեց օր կեցանք այս քաղաքը և շատ մը հիւանդներ դարմանեցի • այս վեց առուր մէջ օր Վ'ալ գացինք Մուսուլէն 9 ժամ հեռի գետին եզրը Ներսիսանուն գիւղին մօտ՝ դաշտի մէջ գտնուած Նինուէի աւերակները տեսնելու . այս դաշտին մէջ երկու հողակոյտներէ ձևացած բլրակներ կը տեսնուին , որոնց սալը թաղուած էր հին Նինուէի աւերակաց մէկ մասը :

Անգղիոյ կառավարութեան կողմէն զրկուած անգղիացի պաշտօնեայ մը Նէմրուտ գիւղին մէջ իրեն յատուկ բնակարան մը շինած և բոլոր գիւղացիներուն օրական տալով բլուրները փորել բանալ տուած՝ ու տակէն մեծ տաճարի մը մնացորդ դտած էր , որուն մէջի սենեակները , դահլիճներն ու ճամբաները շրջեցանք : Տաճարին որմերը իրարու քով դրուած 5 կամ 6 կանդուն բարձրութեամբ և 2 էն մինչև 3 կանդուն լայնութեամբ միակտուր հաստ քարերով շինուած էին • քարերուն վրայ թագաւորներու , թագուհիներու , նաժիշտներու , շաստուածոց , քրմապետներու , առիւծներու , կովերու , կապիկներու , ծառերու , ծաղիկներու , ոչխարներու , կառքերու և այլն , պատկերներ քանդակուած էին արհեստին ամեն ճարտարութեամբ • նոյնպէս և նշանագիրներ՝ և եռանկիւնաձև գիրեր ոչ սակաւ կը տեսնուէին : Տաճարին սենեկաց գունդերուն

առջև կողմնակի մարդկան և ցլուց վիթխարի արձաններ կային : Այս անդղիացի պաշտօնեայն իր կառավարութեան կը դրկէր ոչ միայն դեանին տակէն գտած փղոսկրէ պատկերի մասունքներն ու սակէզօժ փայտերու կտորներն ու զանազան անօթները և ինչ, այլ նաև այն ծանրաշարժ մեծամարմին քարերն ալ անտանելի աշխատութեամբ որմերէն կը քակէր և լաստերու վրայ հեծցուցած մինչև Բարիւրն, անկէ ալ շոգենաւով մինչև Հնդկաց Անդղիան կը հասցունէր : Խորսապատի մէջ ալ Յովնան մարդարէին գմբեթաւոր շիրիմը դանուած էր, որ հրէից ուխտատեղի է :

Ահա այսպէս ժամանակին դեռ իսպառ սպուռ չըկրցած մաշեցուցած կամ ըստ մասին խնայած Ասորեստանի այն մեծ քաղաքին յիշատակաց հետքերը բոլորովին ջնջելու կ'աշխատէր անդղիացի պաշտօնեայն. բոլորովին կըզրկէր հին աշխարհը իր նախնեաց պատկառելի ու հըրաշալի ձեռակերտաց մնացորդներէն, վերջնադոյնն ալ իր ձեռքէն խլելով : Երբ իրեն հարցուցի թէ ինչ է պատճառը այդ զրկանաց, պատասխանեց՝ թէ իւր կառավարութիւնը կը յարգէ հնութիւնները, զի անոնք՝ ըսաւ, պատմութիւնը կը կենդանացունեն եւ ներկայ ազդերը հնոյն հետ մասնակից կընեն. ուստի անոնց անկորուստ պահուիլը անտարակոյս մի եւ նոյն ծառայութիւնը կընէ ապագայ սերնդոյ ալ : Դւր այս պատասխանին իրաւունք տուի եւ իմ կողմանէս շնորհակալ եղայ մարդկային սեռին ըրած իւր այս մեծ ծառայութեանը համար այնպիսի աշխարհներու մէջ՝ ուր իրանձին կորստեան սպառնալիքներ պակաս չէին միշտ : Բայց սա ալ չըմուռցայ իրեն կրկնելու թէ շատ աղէկ կըլլար որ Անդղիա կարող ըլլար ամեն հնութիւններ իրենց գտնուած տեղերուն մէջ եւ իրենց երկնքին տակ պահելու ու ներկայացունելու, որովհետեւ, ըսի, հնու-

Թիւններն իրենց սկիզբ առած կէտերուն վրայ , իրենց երկնքին տակը միայն կարծես թէ իրենց նախնական դէմքովը կը պատկերանան . վասն զի իրենց տակի հողերն ու շրջակայ վայրերը , դաշտերն ու լեռներն և այն վայրերն ոռոգող գետերը , եւ անոնց մէջ սերեալ ազգաց բարքն ու սովորութիւններն և աւանդութիւններն այն հնութեանց կենդանի վկայներու պէս մարդուս երեւակայութեան առջև իրենց ճշդ իտ կերպարանօքը կը ներկայացնեն . բայց երբ վոխադրուին՝ բնականաբար կը զրկուին այս բարբառող վկայներէն , և այն ատեն չեն կրնար վերստեղծիլ գաղափարաց սահմանին մէջ , և միայն հիներուն իբր յիշատակ կը հանդիսանան մտքին կարողութեան առջև :

Նինուէ կամ Նինոս հին Ասիոյ քաղաքն Ասորեստանի կամ Նինուէացւոց թագաւորութեան մայրաքաղաքն էր , որ կը գտնուէր Տիգրիսի ձախ կողմը : 43,000 մէթրօ շրջապատ ունէր կրսեն , և 30 մէթրօէն աւելի բարձրութեամբ պարիսպ մը՝ 70 աշտարակով . և 600,000 բնակիչ : Կ'ըսուի որ Ասոր հիմնարկած է 2680 տարի Գրիստոսէն առաջ , և վերջը Նինոս 1968 տարի յառաջ քան զԳրիստոս մեծցուցած ու իր անունն ալ անոր տուած է : Շամիրամ իր էրկանը Նինոսին յիշատակին 'համար մահարձան մը կանդնեց մէջն , և հետզհետէ իր յաջորդները ճոխացուցին քաղաքը : Նինուէ երկու անգամ նուաճեցաւ . նախ՝ Սարգանապաղայ օրովը (762 յետ քան զԳրիստոս) երբ Բաբելոնացիք , Մարք , Պարսիկք և Հայք միաբանեալ պատերազմեցան Նինուէի դէմ . Սարգանապաղ ինք զինքը կրակը նետեց և քաղաքին մեծ մասն ալ այրեց , որուն հրդեհը 43 օր տուեց : Սյս պատերազմէն ետքը և Սարգանապաղայ մահուանէն յետոյ (739 յետ քան զԳրիստոս) Արպասէս և Պէլէսիս նուաճեցին զՆինուէ . երկրորդ անգամ ալ

Բարելոնի թագաւոր Ա. Նապօթօլասար նուաճեց (625 յետ քան զՔրիստոս) :

Նինուէ որչափ որ հարուստ էր ու ամուր , բարուց ապականութիւնն ու զհիշխութիւնն ալ այնչափ յառաջացեր էր . ամենուն ծանօթ է Յովնանու ըրած այն հռչակաւոր քարոզութիւնը՝ զոր հրամայեց Աստուած : Յովնան նախ թէպէտ կերկնչէր քարոզելու , բայց ՚ի վերջոյ կատարեց , Նինուէի բոլոր թաղերուն մէջ սօւռալով թէ « Բարեւոյն զեքե Նինուէ ոչոք իրծուի » : Բայց Աստուած , կրսէ Ս. Գիւրքը , զթալով Նինուէացոյ զՂմանը վրոյ՝ ներեց այն անդամ : Կերեայ որ Նինուէ մնաց , թեպէտ և շատ ինկաւ մինչև եօթներորդար , այսինքն , Արաբացոյ աշխարհակալութեան ժամանակ՝ որ առին ու աւեր դարձուցին , անկէ ՚ի վեր աւերակ մնաց այս քաղաքը հողերուն տակ ծածկուած . աւերակները հիմա կը գտնուին Նէմրուտ , Խորասպատ և Նունիա գեղերուն մէջ , որ ըսել է 20 մղոնէն աւելի տարածութեան մէջ , և Մուսուլի հիւսիսային արեւելեան կողմն իբր 20,000 մէթրօ հեռի : Իսկ ժամանակէ մ'ետքն անոր մօտերը շինեցին այժմեան Մուսուլ քաղաքն՝ որ երկար ատեն մասնաւոր Մուլթաններ ունեցաւ , որոնք ընդ իշխանութեամբ Խալիֆէից էին : Մարտին , Մօնկոնները և Թիմուր — լէնի հետզհետէ զարկին աւերեցին այս քաղաքը . 1741 ին ալ Նասրը — շահ սլաշարեց , բայց չը յաջողեցաւ :

Մուսուլի կառավարութիւնն երբեմն Պաղտատի կուսակալէն կախումն ունէր , շատ անդամ ալ զստեղծուի եղած էր , ինչպէս որ հիմա .

Փետրուար 26 երեքշաբթի մեկնեցանք Մուսուլէն չքեղ հանդէսով անցանք կամս ըջը . մասնք տապակէզ ու անբոյս դաշտային ճամբաներուն մէջ Զոյ քոյը —

«Կը ըստուած գիւղն երթալու համար՝ որ Մուսուլէն 9 ժամ հեռի և Զապ — սուլու (1) ըստուած գետին եղերքին աջ կողմը 100 տունով գիւղ մ'է, որուն բնակիչներն են քուրդ ու արաբացի . իրիկուան հոս հասնելով գիշեր կեցանք վրաններու տակ :

Փետրուար 27 չորեքշաբթի առտու լաստերով անցանք Զապ — սուլու գետին միւս կողմն, և ճամբայ ելանք դէպ 'ի Էրպիլ երթալու համար 7 ժամ հեռի, ուր մըտանք իրիկուան ու գիշեր կեցանք : Էրպիլ՝ լեռան վրայ շինուած պարսպապատ գիւղաքաղաք մ'է . բընակչաց թիւը 4000 ի չափ է . ասոնց մեծ մասը քաղաքին մէջ կը նստի և մնացածը պարսպէն դուրս . ըստ մեծի մասին քուրդ են, կան նաև տաճիկ ու հրեայ . այս վերջին ազգը պարսպէն դուրս զատ թաղի մը մէջ կը բնակէ : Քաղաքէն դուրս կան ուխտատեղիներ, վրանաբնակ արաբացիներ, չուկայ մը, քանի մը պարտեղներ՝ տեսակ տեսակ ծառերով : Քաղաքէն մէկ քառորդ ժամ հեռի Քէհնէշ ըստուած տեղը հոր մը կայ, ուրկէ ջուր կը բղխի՝ որ յատուկ շինուած ճամբով մը կուգայ մինչեւ քաղա-

(1) Մեծ Զապ-սուլու ըստուած գետն՝ որ յունարէն Լիգոս, այսինքն, Գայլ եւ Զերպ'ս ալ կը կոչուէր, Տիգր'սի երեւելի մէկ վտակն է, որ Վանայ հարաւային կողմերէն կ'իջնայ . իր մէջը կընդունի շատ մը գետակներ . նաև Եէհրիդուր նահանգէն բղխած Չուրեմն, եւ չըջալտոյտ ու արագ ընթացքով մը կուգայ կը թափի Մուսուլէն օր մը վար Հատիսէ քաղաքին մօտ՝ Թոգրոս-Կալէի առջև Տիգրիսի մէջ : Հոս 50-60 կանգուն լայնութիւն ունի գետը . Չուրը յստակ ու քաղցր է . իր արագը թացութեամբ համար 11-12-ճէնան ըսած են, այսինքն, Զուր-Տոգրէն : Փոքր Զապ-սուլու գետակն ասկէ հեռի է :

քին պարսպին դրսի կողմը և կը հաւաքի աւազանի մը մէջ, ուրկէ բնակիչները կ'առնեն գործածելու իրենց ամեն սխալիցը համար, քաղաքին մէջ ուրիշ ջուր չը կար-

Փետրուար 28 հինգշաբթի ճամբայ ելանք Ալճն-Կոփ-է-երթալու համար 12 ժամ հեռի, և նոյն օրն իրիկուան ժամ 10 ին մտանք և գիշերն օթեւանեցանք: Մինչեւ՝ Ալթըն—քէօփրիւ ճամբու վրայ տեղ տեղ ջուր կը գտնուի: Ալթըն—քէօփրիւ՝ դաշտին մէջ Տիգրիս գետին ձախ կողմն և անոր ոլորմամբ թերակղզի ձևացած հողին վրայ շինուած գիւղաքաղաք մ'է 300 տուն քուրդ բնակիչներով: Քաղաքին երկու կողմերը մէկ մէկ բարձր ու քարաշէն կամուրջ շինուած են, որոնց վրայէն պէտք է անցնիլ թէ քաղաքը մտնելու և թէ անկէ դուրս ելնելու համար. ինչպէս որ մենք ալ այս երկու կամուրջներուն վրայէն անցանք քաղաքը մտած ու ելած ատեն նիս: Բնակիչներէն ոմանք վարժուած էին այս բարձր կամուրջներուն գաղաթէն՝ որ 30 կամ 35 կանգուն բարձրութեան կը հասնի, ինք զինքնին գետը նետել, ինչ պէս որ մեր ներկայութեանն ալ նետուեցան:

Փետրուար 29 ուրբաթ, ճամբայ ելանք Քէրքիւթ երթալու համար, 9 ժամ հեռի, նոյն օրն իրիկուան մտանք:

Այս ճամբուն վրայ աւերակ խան մը կար, ուրկէ ջուր մ'ալ կ'անցնէր: Քէրքիւթի մօտ շատ մը հորեր կան, որոնց մինչեւ բերանը տեսակ մը կուպրով լեցուած էր. այս կուպրը գետնին տակէն կը բղխի և հորերուն մէջ կը պարպուի, ուրկէ ուզողը կ'առնէր տիկերու մէջ լեցընելով վառելու կը գործածէր: Հոս տեսակ մը կպրածիւթ (նէֆլ) ալ կայ: Այս վայրէն մէկ քառորդ ժամ անդին և Քէրքիւթի 2 ժամ մնացած դաշտավայ-

րի մը վրայ ծծումբի հոտ կը բուրէ . գետնին երեսը ծծումբ ալ կը գտնուի , և երբ փայտով մը հողը խառնեն՝ իսկոյն կ'սկսի գետինը մխիլ , վառիլ և բոց հանել հրաբուռի շման : Բոլոր այս վայրերուն տակը թափուր ու պարպուած է , մինչեւ անգամ քալած ատեն ոտքի ձայնին արձագանգը կը լսուի գետնին խորէն :

Ք Է Ր Ք Ի Ի Թ

Պաղտատի գիւղաքաղաքներուն ամենէն՝ գեղեցիկն է . ունի 8000 ի մօտ տուն , 15000 ի չափ բնակիչ քիւրտ , տաճիկ , Հայ , ասորի , քիլտանի , հրեայ և արաբացի . 10 մզկիթ , մէկ մէկ եկեղեցի իւրաքանչիւր ազգի համար . Գէֆիլ , Ճէրճիլ և Եագուպ Բեյ-Պէրնի-Պէ-Լե-Ներ . 8 բաղնիք , խաներ , արհեստաւորաց շուկայ մը : Կան շատ մը գեղեցիկ ու ընդարձակ արտեր , այգիներ , պարտէզներ տեսակ տեսակ պատուական պտղաբեր ծառերով՝ որ կուտան խնձոր , լիմոն , նարինջ , սալոր , խաղող և ըն : Կը գտնուին նաեւ սօսիի , շոճիի ծառեր և թթենւոյ ու արմաւենւոյ անտառներ : Բնակիչները հիւրասէր , ազնիւ և հլու մարդիկ են , շատերնին գինուորական ծառայութեանց մէջ կը թուած : Սէկ քանի հարիւրէն աւելի «դահա» կար . Օդն աղէկ և ջուրը բաւական անուշ՝ որ կուգայ 3 ժամ հեռի լեռնէն և կը սուի խառնուած :

Այս գիւղաքաղաքը 4 թաղերու բաժնուած է , որոնց անուններն են .

Ա . Քեյր-Պէրնի . ուր կեցանք օր մ' եւ երկու գիշեր : Ունի 2500 տուն :

Բ . Եօր-Պէրնի . ունի 100 տուն :

Գ . Ուլ-Պէրնի . ունի 2500 տուն , որոնց 500 ը հրէից էր :

Շուկան այս երկու թաղերուն մէջ տեղն է բաւական ընդարձակ, ուր կը գտնուին զանազան արհեստաւորներ : Այս երեք թաղերը գաշտավայրի վրայ շինուած են :

Դ. Քուէ Ֆահլէ. որ ունի 2000 տուն ամեն ազգէ խառն : Այս թաղը հողակոյտէ ձեւացած լեռան մը զառ 'ի վերին վրայ շինուած է պարսպապատ :

Մարտ 2 կիրակի առտու ճամբայ ելանք թավուք երթալու համար 9 ժամ հեռի, և նոյն օրը իրիկուան մտանք ու գիշերը հոն օթեւանեցանք : Թավուք քրքրդաց փոքրիկ գիւղ մ'է 120 տունով . մէկ քանի ալ հրեայ կը գտնուի . գիւղին մէջ տեղէն ջուր մը կանցնի : Ունի արմաւենիներ :

Մարտ 3 երկուշաբթի ճամբայ ելանք Տուս Հուրմաթ երթալու համար 7 ժամ հեռի, եւ նոյն օրն իրիկուան մտանք ու գիշեր կեցանք :

Տուս Հուրմաթ քրդաց գիւղ մ'է 200 տունով . մէկ թաղ ալ հրեայ կը գտնուի : Գիւղին մէջէն ջուր մը կանցնի : Ունի գեղեցիկ պարտէզներ սալորի, լիմնի եւ արմաւի ծառերով : Ջուրին եզերքին վրայ ջուր մը կայ Սէրայ անուանեալ, ուր կեցանք գիշերը :

Մարտ 4 երեքշաբթի առտու ճամբայ ելանք ֆիֆրի երթալու համար 7 ժամ հեռի, եւ նոյն օրն իրիկուան մտանք : ֆիֆրի՝ 300 տուն քուրդ եւ հրեայ բնակիչներով գիւղ մ'է . ունի աղիւսակերտ հին պարիսպ մը, պարտէզներ : Գիւղին մէջ տեղէն ջուր մը կ'անցնի՝ որ քաղաքէն գուրս կ'ուռոզէ բրինձի ու ցո-

րենի արտերը : Այս ջուրն իր աղբերականքը մօտ շատ աղէկ է , բայց ճամբան ուրիշ ջուրի հետ խառնուելով քիչ մը կը գէշնայ : Հոս գիշեր մը կեցանք վրաններու տակ :

Մարտ 5 չորեքշաբթի առտու ճամբայ ելանք Քաւրա—Թէփէ երթալու համար 7 ժամ հեռի , և նոյն իրիկուն մօտանք : Քարա Թէփէ—փոքրիկ գիւղ մ'է աղքատիկ քրդաց . ունի 100 տուն և պարտէզներ ծառերով : Հոս գիշեր մը կեցանք վրաններու տակ :

Մարտ 6 հինգշաբթի առտու ճամբայ ելանք Տէլի—Ապպաս երթալու համար 10 ժամ հեռի , և նոյն իրիկուն մօտանք : Տէլի—Ապպաս փոքրիկ գիւղ մ'է և մէկ խան մ'ունի : Գիւղին քովէն գետակ մը կ'անցնի , որուն եզերքը կեցանք գիշեր մը վրաններու տակ . այս գետակը բաւական լայն , մեծ ու խորունկ է , և մէկ կողմէն միւս կողմն անյներու համար քարաշէն կամուրջ մը շինուած է :

Մարտ 7 ուրբաթ առտու գիւղին կամուրջն անցնելով ճամբայ ինկանք Պաշ—Եէնկիճէ երթալու համար 18 ժամ հեռի , և նոյն իրիկուն մօտանք : Ճամբուն վրայ 12 ժամ հեռի Տէլի—Ապպասէն՝ Հօթօթ անուն գիւղ մը կայ : Այս տաք ու դաշտային երկիրներուն մէջ ծովի կամ գետի նման ջուր մը կերեւայ ճամբորդին աչքին ժամ մը հեռի դէպ 'ի զգալի հորիզոնին վրայ . արեգական և գետնին տաքութենէն տոչորած ծարաւի ճամբորդն 'ի զուր կ'աճապարէ այս անգոյ ջուրին հասնելու և ծարաւը յագեցունելու . վասն զի նա քանի' կ'աճապարէ յառաջ կը վազէ , այս երևոյթն ալ նոյն համեմատութեամբ իրմէ կը հեռանայ , որով ուղևորին ծարաւն առաւել կը սաստկանայ : Գետնին երեսէն շա-

րունակ գոլորչիք կ'արտադրի արեգական տաքութե-
նէն, ճամբորդն ալ հարկաւ այս արտադրութեան մէջ
կը քալէ և չը կրնար տեսնել անմիջապէս զինքը պաշա-
րող գոլորչիքը . վասն զի խիստ անօտ է . բայց այսպէս
իրարու ետեւէ արտադրեալ անօտ գոլորչիներն՝ անոնց
մէջէ քալող ճամբորդին աչքին ջուրի նման խտացեալ
երևոյթով մը կը տեսնուին մինչեւ բաւական հեռաւո-
րութիւն մը :

Պաշ ԵՆԵԿԻՃԷ Տիգրիսի ձախ եզերքին վրայ արմա-
ւենիներու մէջ շինուած աւերակ գիւղ մ'է, որուն որ-
մերուն փլատակներն ու մնացորդները միայն կը տեսնու-
ւին հիմա . աւերակներուն մէջ պատուական իջեվան մը
կայ : Հոս գիշեր մը կեցանք :

Մարտ 8 շաբաթ առտու ճամբայ ելանք Պաղտատի
մօտ իմամ—Ազամ երթալու համար . Պաշ—ԻՆԵԿԻՃԷՆ
մինչեւ Պաղտատ՝ որ 6 ժամ կը տեւէ, երկիրը խիստ
հարթ է . իմամ—Ազամի 2 ժամ մնալով Պաղտատի ե-
րեւելի անձինք գիմաւորեցին մեզ՝ որոնց հետ մէկ
տեղ շարունակելով ճամբանիս դալարագեղ վայրաց վը-
րայէն մօտնք գեղեցիկ ծառաստանի մը մէջ, ուր կը
գտնուէր իմամ—Ազամի մզկիթը :

Իմամը—Ազամ՝ Պաղտատի արեւմտեան հիւսիսային
կողմն և անկէ $\frac{3}{4}$ ժամ հեռի Տիգրիսի ձախ եզերքին
վրայ գեղեցիկ ծառաստաններու մէջ փառաւոր մզկիթ
մ'է, որուն մէջն է Մուհամմէտի եղբոր իմամ—Մու-
սային գերեզմանը : Այս մզկիթին բոլորտիքը կան արտեր
ու պարտէզներ, ուր կը գտնուին լիմնի, նարնջի, ար-
մաւի, թութի, սալորի, դեղձի ևլն. ծառեր : Գետեզ-
րին վրայ շատ մը ջաղացներ շինուած կան, որոց ամեն
մէկին երկերկու ձի կապելով ջուր կը քաշէին և արտե-
րն ու պարտէզները կը թրջէին : Գիշերը հոս կեցանք

մզկիթին մէջ : Այս մզկիթն երեւելի ուխտատեղի մ'է՛ ,
 ուր քրիստոնէից ներեալ չէ մտնել :

Մարտ 9 կիրակի առտու ժամ 4 ին չքեղ հանդէ-
 սով ելանք իմամը—Ազամէն Պաղտատ մտնելու համար :
 Պաղտատի բոլոր մեծամեծները , պաշտօնեայներն ու
 իւլէմաներն իրենց համազգեստներովն իմամ—Ազամ ե-
 կան . մզկիթին առջեւ պատրաստ կը կենային արաբա-
 ցի բարձր ձիեր ոսկեհուռ ու արծաթապատ հարկերով
 զարդարուած՝ որոնց վրայ հեծանք ու ճամբայ ելանք :
 Հանդէ ին առջեւէն խումբ մը գինուոր կ'ե թար , ե-
 տեւէն ալ քաղսքադիր զոյգ զոյգ իրենց աստիճանի կար-
 գաւն . ասոնց ետեւէն ֆեհեա փաշան բազմաթիւ սպա-
 սաւորներով . ասոր ետեւէն Պաղտատի բանակին Ֆէրիք
 փաշան . ասոր ալ ետեւէն Սենեկապետ Պէյն իր բոլոր
 սպասաւորներովը . Պէյին ետեւէն իր դանձապետն՝
 որուն ձեռքն էր բարձր բռնած Սրբունական այն ա-
 կանակուռ ոսկեպատ թուրը , կարմիր շղաշատեռի մէջ
 պատատեալ , զոր բարեյիշատակ Սուլթան Ալտ—իւլ—
 Մէճիտը կը զրկէր Պաղտատի ընդհանուր կառավարիչ
 Ալի . Նէճիպ փաշային : Կուսակալի փեսայն ու ես թու-
 րին երկու կողմէն կ'երթայինք , և մեր ետեւէն կու-
 դար նուագարաններու խումբ մը : որ շարունակ կ'եր-
 գէր պարսկական , արաբական և եւրոպական եղանակ-
 ներ՝ որոնք այս անթիւ բազմութեանը հանած չեփորին
 հետ խառնուելով անապատը կը գողացնէին : Այս խու-
 ուրն բազմութեան ճիշդ նկարագրութիւնն ընելը դը-
 ժուար է : Պաղտատի բոլոր բնակիչները , մօտակայ
 շրջաններու հազարաւոր արաբացիները արու և էգ ,
 ծեր և տղայ իմամը—Ազամի դուռնէն մինչեւ Պաղտա-
 տի դուռն իրարու վրայ դիզուած էին : Ճանապարհին
 երկու կողմերուն վրայ գինուորական կարգեր կայնած

էին խուժանը չը խռնելու և հանդիսականք անարդել յառաջ ընթանալու համար : Բարիլոնի դաշտին մէջ այս օրինակ արեւելեան հանդէս մը քիչ անգամ տեսնուած էր , հանդէս մը՝ ուր ներկայ էին արաբացւոց զանազան ցեղերն արք և կանայք զանազան տեսակ ըզգետններով . արք կը պարէին և կանայք հնդկահաւի նման կը կկլային . «չէրէնէր» վահանակիր նիզակաւոր և սուսերամերկ զօրքերն արաբական զինախաղութիւններ կրնէին . հազուադիւս արաբական ձիերու խումբեր՝ ոսկեթել ականակուռ և հնածեւ հաշտեալ զարդարուած՝ որոնց արձակած շորի ու ցոլմունքն ամեն աչք կը խտտողցունէին . նուագարաններուն արաբական և պարսկական երգերը քաղցր ու հեշտալուր էին . այսպէս նուագարաններուն ձայներն ու կանանց կոկորդածայն երգերուն կկրլուկն ու խուժանին ուրախական շաջիւնն ու ձիերուն խխնջիւնն իրար խառնուած՝ անապատին երկինքը կը գրողէին . Այս տեսարանին մէջ մարդ չըկար որ յափշտակուած չըլլար : Վերջապէս քաղաքին մէկ քառորդի մը չափ մնացած իջանք մէկ մեծ ու գեղեցիկ վրանի մօտ , ուր Նէճիպ փաշան՝ իր համազգեստը հագած կ'սպասէր Սենեկապետին գալուստը բարեւելու . այլևոր ծեր կուսակալը մօտենալով Սենեկապետին՝ գրկեց զանի և ուրախութեամբ ջերմ արցունքներով համբուրեց , գոհանալով Աստուծմէ որ մեզ անվտանգ հոն բերեր էր , եւ վրանը մտնալով քառորդի մը չափ հանդիստ ընենուն ետքը , կուսակալը մեկնեցաւ միայնակ դէպ 'ի Պաղտատ՝ հոն իր պալատին առջեւ կրկին զմեզ դիմաւորելու համար . քիչ մը ետքը մենք ալ ճամբայ ելանք հանդիսին առաջին կարգաւ . թնդանօթաց որոտման մէջ մտանք 'ի քաղաք և ուղղակի գացինք կուսակալին պալատն՝ որ շինուած էր գետեզերքին վերայ : Պարիսպէն ներս քաղաքին մէջ մինչեւ կուսակա-

լին պալատը՝ փողոցներուն մէջ, պատուհաններուն առջեւ և տանիքներուն վրայ անհամար բաղմութիւն տեսնելու կայնած էր, արք և կանայք՝ ծեր ու տղայ խառն 'ի խուռն . կիները վրայնին Տրապիզոնի վերարկու առած, գէմքերնին ալ ձիու մագէ հիւսուած սեւ քողարկով մը գոցած, ամենը մէկ բերնէ հնդկահաւի նըման կոկորդային ձայներ կը հանէին 'ի նշան ուրախութեան . ամեն կողմէ բարի՛ եկաքի ձայներ, երգեր ու պուչրտուքներ ականջնիս կը խլացունէին : Մտանք պալատին բակն, ուր կուսակալը կ'սպասէր իր համազգեստովը՝ բայց թուր չէր կապած . վասն զի քիչ մը ետքը հանդիսաւոր արարողութեամբ թագաւորին զրկած թուրը պիտի կապէր : Ելանք վեր պալատին մէջ, մէկ մեծ ու ընդարձակ սենեակ մը, որուն ձեղունն ու որմերն ապակիէ շինուած էին և պարապ տեղերուն վրայ ալ ոսկեզօծ քանդակներ կային : Պաշտօնական քարտուղար մը կարդաց Արքունական հրովարտակը, զոր Ապտ—իւլ—Մէճիտ իր ձեռօքը շարադրած ու գրած էր . յիշատակաց արժանի Լրայսն թուրքիոյ, այս հրովարտակին մէջ իրեն սովորական ոճովն իր բարձր գոհունակութիւնը կը յայտնէր կուսակալին՝ իր բարուք կառավարութեանն ու աչալուրջ հսկողութեանը համար, ծանուցանելով միանգամայն թէ այնքան ծառայութեանց 'ի վարձատրութիւն ոսկիապատ ականակուութուր մը կը զրկէր իրեն, թուր մը՝ կրտէր, զոր արդարութեան յաղթանակին և թշնամեաց ու ասպտամբաց պարտութեանը պիտի գործածես : Հրովարտակը կարդացուելէն ետքը՝ կուսակալը ձեռքն առաւ համբուրեց ու ճակատը դրաւ, ինչպէս օրէն է մեծարանաց՝ զոր ուրաքանչիւր ոք կը պարտի հատուցանել Արքունական հրովարտակաց : Իսկ հրովարտակին խրատնուսիչ բանքն ու գոհունակութեան հաւաստիքն այն աստիճան յու-

գեցին ծերունադարդ. կուսակալն՝ որ չըկրնալով ինք
 դինք զսպել ուրախութեան արտասուքներ սկսան ոլուն
 ոլուն թափիլ ու ցոլանալ իր դէմքին խորշոմներուն
 վրայ : Միւս կողմէն ալ հանդիսականք արտաշարժ յուզ-
 մամբ լցեալ կային 'ի լուր Հրովարտակին և 'ի տեսալ
 դեցութեանն, որոյ ներքեւ կույար տղու մը պէս ծերու-
 նի կուսակալն, և ամենուն դէմքին վրայ գոհութիւն
 և պատկառանք միանգամայն նկարուած կը տեսնուէ-
 ին : Հրովարտակին ընթերցումէն անմիջապէս ետքը,
 Սենեկապետը ձեռքն առաւ Արքունական թուրը՝ համ-
 բուրեց ու կապեց կուսակալին մէջքը : Ներկայ իւլէ-
 մաներէն մէկն ալ շորհաւորութեան ու օրհնութեան
 թուղթ մը կարդաց : Այս արարողութենէն ետքը մեկ-
 նեցանք պալատէն և գացինք նեղ փողոցի մը մէջ մե-
 ղի համար յատկացեալ քարաշէն մեծ տուն մը :

Քաղաքին մէջ հինգ գիշեր շարունակ նմանը չտես-
 նուած լուսաւորութիւններ ու հրախաղութիւններ ե-
 ղան . հրոյ բոց մը պատած էր բոլոր քաղաքը, շուկա-
 ներէն սկսեալ մինչեւ երեւելեաց ու արհեստաւորաց
 տուները ցերէկուան պէս լուսաւորուած էին գիշերնե-
 րը մինչեւ լոյս . իսկ ամենէն աւելի գեղեցիկ ու զուար-
 ճալի տեսարան ներկայացնողն էր պալատին ընդար-
 ձակ հրապարակը : Վերջապէս այս հինգ օրը ճմարիտ
 տօնախմբութեան օրեր եղան բոլոր քաղաքին համար,
 և հինգերորդ օրը իբրեւ կնիք այս արարողութեան
 տեղի ունեցաւ պաշտօնական այցելութեանց արարողու-
 թիւնը Սենեկապետին, կուսակալին և հիւպատոսաց մէջ :

Կնքենք մենք ալ այս հակիրճ ու տժգոյն նկարագրու-
 թիւնն այն շողջողուն հանդէսներուն, ու անցնինք նը-
 կարագրելու նախ նահանգն և ապա քաղաքը հռչակա-
 ւորն Բաբելոնի :

Ն Ա Հ Ա Ն Գ Բ Ա Բ Ե Լ Ո Ն Ի

Պաղտատի կամ Բաբելոնի նահանգն Ասիական Թուրքաստանի մէկ փաշայութիւնն է (Աւ — ձեռքէ) որ էրզրումի, Տիարպէքիւրի, Իրանի և Պարսկաց ծոցոյն մէջ տեղերը կկնայ, և ընդհանրապէս գաշտային է մինչև Պարսկաց ծոցը, բաց 'ի հիւսիսային արևմտեան կողմը Շահրիզուր երկրէն՝ որ լեռնային է :

Ունի 390,000 մէթրո (1) երկայնութիւն (351 մղոն կամ 768,824 կանգուն), և 350,000 մէթրո լայնութիւն (327 մղոն կամ 717,619 կանգուն) :

1,300,000 ի չափ ալ բնակիչ, որուն՝
 650,000 վրանաբնակ ու թափառական Արաբացիներ են.
 600,000 քաղաքաբնակ ու գիւղաբնակ Մահմետական .
 35,000 " " " Հրեայներ .
 2,040 " " " Քրիստոնեայներ .

յորոց՝ 700 Հայ .
 500 Քիւրտանի .
 400 Սիւրեանի .
 200 Հայ պապական .
 100 Լատին .
 100 Բողոքական .
 40 Յոյն .

12,960 ալ գաղթականներ են՝ քուրդ, աղուան, հընդիկ եւ այլն :

Այս թափառական արաբացիները դեռ մտաւորական մշակութեան ստորնագոյն աստիճաններուն մէջ :

(1) 1680 գաղղ. մէթրոն 1 մղոն է, կամ 2192 կանգուն սաճկ .

կը դեզերին • բայց պատերազմի և ձիւ սէրն իրենց երկու գլխաւոր կիրքերն են : Թէ՛ ասոնք և թէ՛ քաղաքաբանակ ժողովուրդը հիւրասիրութենէ հեռի են : կը գտնուի 15,000 ի չափ կանոնաւոր ու անկանոն զօրք : Այս սահմանին մէջ կը գտնուէր հին Բարեւրնն ու Ասորեստանի և Միջագետաց մէկ մասը : Քրդաստանի լեռներն ու Տորոսի զանազան ճիւղերը նահանգիս հիւսիսային կողմի եզերքը բռնած են • արևմտեան կողմն ալ անապատներ են, ուր կը թափառին աւազակ Պեշեւէ-Ներսէ խումբերը : Շատ մը գետեր, մանաւանդ՝ Տիգրիս, Եփրատ և Քապուր հռչակաւոր գետերը, կ'ոռոգեն նահանգին արեգակեան տոչորիչ շառաւղաց ազդեցութենէն ճգբռտած գետիններն, իրենց յորդառատ ջուրերուն մերթ գանգաղ՝ մերթ արագ ու ոլործուն ընթացքովն և մաքրելով, սրբելով կը տանին կը թափեն բոլոր երկրին անպիտան և ապականիչ հիւթերն Ուկիհանոսի ծովերուն մէջ, Հողը բերրի է գետեզերքներուն երկայնութեամբը, բայց ուրիշ կողմերուն մէջ լքեալ ու ամայի մնացած • Գլխաւոր բերքերն են՝ ջորեն, գարի, բրինձ, կորեակ, ոսպ, տորոն, գխտոր, ներկ, կուսր, կիր, բորաղ քար, դաճ, աղ ծծումբ, բորակ, դեղձ, ծիրան, խնձոր, թութ, տանձ, թուղ, արմաւ, ձմերուկ, սեխ, սերկիւիլ, շլոր, նարինջ, լիմոն, քերէշաւ, նուռ, ձիթապտուղ, պամբայ, դդում, քերէշաւ, շոմին, բակլայ, լուբիա, ստէպղին, շողգամ, խատոր, կաղամբ, վարունգ, գետնախնձոր, քոմիւն, և ըն : Տեսակ տեսակ թուշուներ կը գտնուին • նոյնպէս կով, գոմէշ, եղ, մատակ ոչխար, այծ, արջ, դայլ, աղուէս, նապաստակ, կատու, կուղ, առիւծ, ինձ, ձի, և ըն : Արապի ձիին դէմքը գեղեցիկ է, գլուխը փոքրիկ, ականջները մանր և դէպ ՚ի առջև ցցուած, մագերը տարածուն ու փայլուն և ճակտին վրայ սփռ-

ուումձ , պարանոցը նեղ ու երկայն , մարմինը դեբ պըն ,
 դակազմ , պոչը երկայն , սաքերն երկայն ու բարակ և
 սմբակները խորունկ . խիստ արագ կը վազէ , փոսերուն
 վրայէն ցատկելով կ'անցնի , գետերուն մէջէն լողալով
 կ'երթայ , տիրոջը հաւատարիմ է՝ որմէն չը զատուիր և
 զոր փտանգներէ կ'ազատէ , անապասներուն մէջ անօ-
 թու թեան ու ծարաւի կը դիմանայ . Սրապի ընտիր ցե-
 ղէ սերեալ ճայիկը մեծագին է և հատը մինչև 50 հա-
 զար զորուչ կ'արժէ :

Կլիման խիստ տաք է :

Այս նահանգը 8 Լէվոյ-Նեան բաժնուած է , որ են՝
 Մէշէա — Սլի , Հիլէ , Սէշէա — Հիւսէին , Աննա , Նի-
 ղիպին , Մարտին , Պատրա , Բօռնա : Այս 8 էն զատ է
 ուղղակի նահանգին կուսակալին (Պաշտոն Էնէ) կա-
 ուալարութեանը տակ գտնուած երկիրն՝ որ կրտուի
 Բարեւոնի դաւառ , և որոյ մայրաքաղաքն է Պազտաա ,
 ուր կը նստի կուսակալը :

Այս վայրերուն մէջ ճանապարհորդութիւնս գրած
 ատենս , չեմ ուզեր նաև զանց առնել նկարագրելու-
 այն խորին զգացումները՝ զոր ճանապարհորդին կ'ազ-
 դեն այս կերպարանափոխեալ երկիրներն , անանկ որ , հին
 աշխարհը կարծես թէ կը նորոգուի իր երևակայութեան
 առջև ու իր նախնական դէմքովը կը ներկայանայ .
 Միտքդ բոլորովին յափշտակուած , ինք զինքդ հին աշ-
 խարհին մէջ կը կարծես և մերթ յերթուէի քարաշէն աշ-
 տարակներն ՚ի վեր ելնելով , մերթ իր երկնաբերձ ըս-
 տուարաշէն պարիսպներուն վրայ շրջելով , հոս նա-
 բուգող-ոնոտորի արձանը աչքիդ կը զարնէ , հոն հա-
 բիւր գունեայ ամրապարիսպ Բարեւոնի մէջ կը կարծես
 շրջիլ , անդին Բելայ քառանկիւնի մեհեանին մէջ ինք
 զինքդ կը գտնես , որուն ութ կարգ բարձրացած փթ-
 խարի աշտարակը հազար շանգամ կ'ելլես կ'իջնես և

երբ բաւական կը յողջնիս՝ հանդիստ ընելու համար կախադանաւար բուրաստանը ճեմելու կելնես ու հոն ինք զինքդ դարձաւի մը մէջ կը կարծես . գեղեցիկ տեսարան , զմայլելի ծաղկոյններ անուշ հոտերով և հովանաւոր ծառեր , որոնց ներքեւ մարդագետնի մը վրայ ձեռքս գլխուս վրայ կոթնցունելով ընկողմանած՝ մարդկային մեծագործութեանց վրայ մտածութիւններ կընէի ու կըսէի որ մարդ աշխատութեամբ կրնայ ձեռք բերել ինչ որ այս աշխարհիս մէջ իր կարծեցեալ երջանկութեանը կը նպաստէ . Սո՛ւտ և պատի՛ր երջանկութիւն , ա՛յնքան խարխուլ և ա՛յնքան դուրաքեկ՝ որչափ յայտ յանդիման կ'երևան աչքիդ առջև այս վիժխարի շէնքերուն փլատակները՝ որ ամեն տեղ երկրիս երեսը ծածկած են . այս փլատակները մարդկային ունայնութեան մէյ մէկ տխուր վկայներն են , մարդկային հանճարին ու աշխատութեան բեկորները , զոր դարերը թոյլ ձեռքով սփռած են աշխարհիս երեսը : Երբոր ասանկ մտածութիւններ զիս դրաւած էին , յանկարծ տեսայ քովս 'ի վեր կանգնած լիկողորոն և կալիմաքոս (Պտղոմէոս Եգիպ . Թագաւորին պալատի իմաստունները) , որ ողջունելով զիս ըսին . «Այդ ի՞նչ յափշտակութիւն է վրադ . գիտցի՛ր , ոչ միայն Բաբելացւոց ու Ստորոց աշխարհներուն մէջ գտնուած մեծագործութիւնները պիտի չքանան , այլ նաև Եգիպտացւոց , Յունաց , Պարսից , Պարթևաց , Հայոց , Մարաց և ուրիշ ամեն ազգաց մեծագործութիւններն ու ամբողջութիւնները , քաղաքներն ու բնակիչները , Թագաւորներն ու զինուորները , հանճարներն ու ազգերը՝ մի և նոյն ճակատագիրը պիտի կրեն , անոնց ամենն ալ ժամանակին բուռն հոսանքը պիտի մղէ ու կորստեան անդունդներուն մէջ պիտի տանի ձգէ . չըկայ զօրութիւն մը՝ որ կարող ըլլայ զանոնք ազատելու՝ անոր ճիրաններ

րէն , աւերակաց աւերակներն ալ պիտի անհետանան ։
Գիտցիր որ երկրի վրայ ինչ որ կուգայ , անտարակոյս
պիտի երթայ ։ Հաւատա՛ որ այս ժամանակաւոր բանե-
րուն վերելը անոնց դալատեան և կորստեան , առաք-
մանն ու բարձման օրէնքներուն անընթերակայ անիմա-
նալի էակ մը կայ , որ 'ի հարկէ ինքը ժամանակ չունի ,
ո՛չ սկիզբ և ո՛չ վախճան , 'ի յաւիտենից տնօրինած է
ամեն բան և յաւիտեան կը հսկէ . Նա՛ է առաջին և
Նա՛ է վերջին . ահա՛ Նա է միայն՝ որ յաւիտեան կը
մնայ ։ Մեր այս սկզբունքին ճշմարիտ ըլլալն ապացու-
ցանելու համար կ'ուզենք ներկայացընել արդի գտնու-
ած բաներն ապագայ սերունդին , որ ծանօթանայ
թէ ինչե՛ր եկած են մեր աշխարհին մէջ . արդ 'կը գըլ-
տորենք ժամանակին շրջանին մէջ մեր պատմութեան
գիրքն , որ անոր ամեն շրջանին հետ վերագառնալով
ամեն հանդըպածին իր թղթերը բանայ ։ Այս մեր կամ-
քին գործադրութեանը՝ ժամանակն ալ կ'օժանդակէ ,
վասն զի ան որ ամեն բան կը ջնջէ , կը խնայէ միայն
յիշատակը , զոր սերունդէ սերունդ յաջորդաբար կ'ա-
ւանդէ իբր յաղթանակ իր անգթութեան , որով կը
խորտակէ ներկային գոռոզութիւնն անցելոյն տուգա-
նօքը ։ Մէմփիս , Արեգ և Թէպէ իր մեհեաններովն ու
120 սիւներու վրայ շինուած հրաշակերտ պալատովը ,
իրենց փառաւոր շէնքերովը , կոթողներովն ու արձան-
ներովը պիտի անհետանան ։ Պիտի անհետանայ Մէմ-
նոնի արձանն ալ , որ այսօր այնքան ներդաշնակաւոր ձայ-
ներ կը հանէ՝ քանի որ արևին ճառագայթները վրան զար-
նեն ։ Տե՛ս Ոսիմանդի պալատն այնքան հռչակաւոր , տե՛ս
ինչ աշխատութեամբ ձեացուցեր են ճարտարարուեստ
պատկերներով ու քանդակներով Բակտրիացւոց վրայ
իր ըրած յաղթութիւնն , և ոչ իսկ փոշին պիտի մնայ
այս պալատին , ինչպէս նաև իր 363 կանգուն շրջապատ

ունեցող ոսկի չըջանով գերեզմանը, որուն չորս կողմնաստուածներուն արձանները կանգնեցուցած են պահպանութեան համար: Փիլտոնի ու Ասիքիսի բրդունքը պիտի փրթին էյնան, և ահագին ու հիանալի լաբիրինթոսն ալ պիտի լափէ ժամանակը: Սեսոստրի 'ի յիշատակ իր յաղթութեանցը կանգնած արձաններն, և այն հարիւր փառաւոր մեհեանները, Պեղուսիոնէ մինչև Արեգ 1500 ասպարէզ շինած պարսպին մէկ քարն անգամ չը պիտի մնայ: Նաւորդաց լոյս տալու համար Աղեքսանդրիոյ նաւահանգստին բերանը՝ փարոս կղզւոյն մէջ Պտղոմէոսի կանգնած գերահրաշ աշտարակն ալ պիտի մարի: Նեքաւովի սկսած և Պտղոմէոսի լմընցուցած Կարմիր ծովը Մեջերկրականին միացնող ջրանցքըն ալ պիտի գոցուի: Եկբատան պիտի մերկանայ մէջէ մէջ բարձրացած եօթն պարիսպներէն: Պիտի կործանին բազմահարուստ ամրապարիսպ Ակրագանդիւր Բաղերեան հռչակաւոր ցլովը, Աթենասայ տաճարըն ու Յունաստանի հրաշակերտ արձանները:

Օր պիտի դայ՝ որ ոչ ևս պիտի տեսնեն նաւովարք Հռոդոսի նաւահանգստին բերնին վրայ Հռոդացւոց շինած սղինձէ մեծ արձանը: Այո՛, բան մը չը պիտի գիմանայ, ո՛չ Կրետէ կղզւոյն բաւիղը, ո՛չ Եփեսոսի Սրտեմեայ տաճարը, ո՛չ Սամոս կղզւոյն Հէրայի տաճարը, ո՛չ Դէղփիսի Ապոլոնի տաճարը, ո՛չ Ողիմպեան Սրամազդայ տաճարն և ո՛չ ալ Ամենադից մեհեանը: Անգուժ ժամանակն ոչ միայն այս ամրապինդ շէնքերն արմատախիլ կը ջնջէ, ասոնք՝ որ անզգայ խնիմաստ նիւթեր ըլլալով կարող չեն ինք զինքնին պաշտպանելու անոր բուռն յարձակմանց դէմ, և հետզհետէ կը քայքային կ'ըսպառին, այլ նաև այն բանական կենդանիներն ալ, այն հզօր թագաւորներն ալ, այն հանձարներն ու ազգերն ալ՝ որ իրենց իմացականութեամբ

ինք զինքնին պահպանել կը ջանան, իրենց զօրութեամբն ամեն բան յաղթել կ'աշխատին, իրենց հանճարովն անոր դիմադրելու հնարքներ կը հնարեն, անոնք ամենն ալ դարձեալ կը նուաճին. յաղթանակը ժամանակին է, վասն զի Աստուած անանկ տնօրինած է 'ի յաւիտենից' որ ինչ որ կը կանգնի՝ պիտի !յնայ, ի՞նք միայն կանգուն փլատակաց վերևը : Ի զուր պիտի փնտռէ ապա գայ սերունդն իր նախնիքը, մեր աշխարհի մարդիկն, այս ազգերն. ամենակուլ ժամանակն անոնց ամենն ալ յաւիտենական շիրմին տակ պիտի խռկէ, և զամենայն հող պիտի դարձնէ : Այն ամբարիակ գերեզմանին մէջ պիտի թաղուին Ասիոյ և Հնդկաստանի տիրող, Եթովպացիներուն յաղթող, Սկիւթացիներն ու Դանաշիսի բնակիչները հնազանդեցրնող, կապաղովկիան հարկատու ընող այն աշխարհակալ Սեսուտրը . հոն չը պիտի ունենայ չորս թագաւորներով լծեալ կառքը : Ասիոյ մեծ մասը նուաճող Նինոսը, Սոտեր պատուանուն ունեցող Պտղոմէոսն, Աստուածաշունչ սուրբ գիրքը թարգմանել տուող Պտղոմէոս թագաւորը : Արշակ, վաղարշակ, Սրտաշէս, Տիգրան . ասոնց ամենն ալ գահերնէն խոնարհաբար իջնալով հոն պիտի պառկին . Հէրակղէսի, Աքիլլէսի դիւցազնութիւնները հոն պիտի թաղուին : Ամէն հիւանդութիւն բժշկելու գաղտնիքը գիտցող Պողայիր ու Մաքաւոն ինք զինքնին բժշկելու ճարը չը պիտի գտնան ու հասարակաց ճակատագրին մասնակից՝ անոնք ալ հոն պիտի փակուին : Լիգուրկոս օրէնսդիր թագաւորը պիտի հնազանդի ժամանակին օրինաց առջև և Դեղփիսի Ապողոնի տաճակէն ա՛լ ետ չը պիտի դառնայ : Կրեսոս իր անբաւ գանձերն ու կարասին պիտի թողու, մերկ ու չքաւոր իր նկերներուն քով պիտի փտտի հոն : Թէմիստոկլ իր փառասիրութեան վախճանը հոն պիտի տեսնայ, և

Միլիտարէսի հետ յաւիտենական քնոյ մէջ պիտի ընկզմին : Քսէրքսէս իր միլիոնաւոր զօրքերուն , բանակը հոն պիտի զետեղէ , և հայրենիքը դառնալու համար ձկնորսի նաւակ մ'ալ չը պիտի գտնայ հոն : Նոյն շիրմին տակ պիտի մնան Կիմոն և Պէրիկլէս պերճախօս . հոն Արամազդ անոր բերնովը չը պիտի որոտայ : Աշխարհակալն փրիլպպոս . նա' ալ իր ընկերներուն պիտի երթայ խառնուի . հոն իր մահկանացու ըլլալն իրեն յիշել տալու համար՝ քովը մասնաւոր մարդ մ' ունենալու կարօտութիւն չը պիտի ունենայ : Հոն պիտի ամփոփի մեծըն Աղէքսանդր , որոյ փառասիրութիւնը ծիր և հորիզոն չունեցաւ աշխարհիս վրայ . Աղէքսանդր՝ յաղթող Գետացւոց , Թրէկացւոց , Տրիբաղաց , Լիւիկեցւոց , Թէբացւոց . Աղէքսանդր՝ որ կործանեց զԹէբէ , յաղթակալեց զՀայս և միահեծան ինքնակալեց այնքան թագաւորութեանց և բոլոր Յունաստանի . դողացուց ըզՊարսիկս , հնազանդեցուց զփիւնիկէ , զիւլրոս , Գազա , Սոգիանէ , Սկիւթիա , Բաբելոն , և մինչև Գանգէսի եզերքը տարաւ իր յաղթող ու աշխարհաւեր սուրբ . ա՛ն ալ հոն պիտի կծկի : Փիլոպեմէն ալ Յունաստանի դուռներն երևելի և հռչակաւոր անձանց դէմ ամուր մը փակելով , անոր փառքն ու ազատութիւնն իր ծոցը դրած , նոյն անդնդին մէջ պիտի թաղուի : Վերջապէս , ո՛չ երաժիշտ , ո՛չ բանաստեղծ , ո՛չ նկարիչ , ո՛չ պատմաբան , ո՛չ ճարտասան , ո՛չ բժիշկ , ո՛չ իմաստուն և ո՛չ մէկը հոս չը պիտի մնան : Լինոս , Հոմերոս , Պարասիոս , Քսենոփոն , Դիմոսթենէս , Սոգոն , Սոկրատ , Պղատոն , Արիստոտէլ , Թաղէս և որ մէկն ըսենք , մինչև Մինեկրատ ինքնակոչ Արամազդը թագ 'ի գլուխ ցուպ 'ի ձեռին կրկին կենդանութիւն շնորհելով յարուցած մարդոցն հետ այն խաւարչտին բանտին մէջ պիտի թաքչին , ուր արեգակն ալ չը կրնար սահիլ ըս-

պրդիլ՝ որ իր լուսոյն ճառագայթովը ցամքեցունէ թալ-
կացեալ բանտարկելոց արտեւանանց արտօսը :

Այո՛ , ահա ասանկ ամեն բան ժամանակին առջև
պիտի խոնարհի » :

Երբոր ամենայն ուշադրութեամբ մտիկ կրնէի ,
յանկարծ սպասաւորս ինձի ձայն տուաւ , որպէս զի ըզ-
գուշանամ սենեկին որմէն 'ի վար իջնող կարիճին խայ-
թելէն . վասն զի այս տաք կլիմաներուն մէջ գրեթէ
ամեն տեղ կը գտնուի այս խայթիչ կենդանին , որուն
կճած տեղին վրայ իսկոյն տիղմ՝ կը դնեն . Սպասաւո-
րիս ձայնելէն սթափելով իմ խորին զգացումներէս , կո-
րուսի ամեն բան աչքիս առջևէն և սկսայ մտածել
տեսած սոսկալի երազիս վրայ՝ որ այսօր սոսկալի իրո-
ղութիւն մ՝ եղած է :

Պ Ա Ղ Տ Ա Տ .

Պաղտատ՝ ՄԼ — Ճէզիրէի մէջ Տիգրիսի ձախ եզեր-
քին վրայ շինուած , այս անունով փաշայութեան մայ-
րաքաղաքն է . Աշխարհագրական երկայնութիւնն է 42°
և լայնութիւնը 33° : Ունի 80,000 բնակիչ , 20,000 տուն .
որոնց՝

7500 տունը Մահմէտական .	6000 տուն Արաբացի .
6000 " Հրեայ .	404 " Հայ .
180 " Գիլտանի .	176 " Ասորի .
40 " Եւրոպացի :	

Պաղտատ՝ գետի կողմէն զատ ուրիշ ամեն կողմէն
աղիւսաշար բարձր պարիսպով շրջապատած է մէկ ժամ
արածութեամբ . Պարիսպը շատ անգամ քանդուած
աւերուած ըլլալով՝ զանազան ժամանակ նորոգութիւն
ած է և արտաքին կողմն ալ խրամ բացուած : Այս
արիսպը 4 դուռ ունի : Քաղաքին մէջ կան հարուստ

վաճառանոցներ, հրապարակներ, մէկ քանի դեղեցիկ տուններ, իջեվաններ, զինուորանոց, հիւանդանոց և շատ մզկիթներ, որոնց անուններն իրենց շինութեան թուականով հետևեալներն են .

Թիւ	անուանք	տասկ. թուական
1	Ճամի-իւլ-Մուրատիէ	870
2	" " Ահմէտիէ	1221
3	" " Փաշայ	1133
4	" " Վէզիր	1008
5	" " Մէհմէտ Իւր Փաթըլ	1197
6	" " Ադուլիէ	1095
7	" " Հայդըր Խանէ	1243
8	" " Մօլլա Խանէ	1242
9	" " Խասաքի	1094
10	" " Ադլիէ	1170
11	" " Սէյդ-Սուլթան-Ալի	1039
12	" " Հօսէյն փաշայ	723
13	" " Շէյխ-Աբդըլ-Ղադըր	840
14	" Իւլ Ղափլանիէ	1134
15	" " Խըդըր-Բէգ	1133
16	" Իւլ Խաթուն	...
17	" " Խաթուն	...
18	" " Նէֆիսէ-Խաթուն	1113
19	" " Օզբէգիէ	1242
20	" Իւլ Ղազէէ	1112
21	" " Ալի-Էֆէնտի	1130
22	" " Ահմէդ-Էֆէնտի	1220
23	" " Նաամանիէ	1197
24	Մըսըդդ Գանջ Օաման	...
25	Ճամի Համ-Իւլ-Մահլըհ	1162
26	" " Համ-Իւլ-Մահլըհ	...
27	" Իւլ Մահդիէ	...

28	Ճամի	Ղափար—Ալի	1204
29	"	Բարուլ—Աղայ	. . .
30	"	Իւլ Սէյաղ	1118
31	"	Հաջ—Էմին	. . .
32	"	Շէխ—Սրաջ—Ուղղին	1192
33	"	Իւլ Ղըզազէ	! . .
34	"	Հաջ—Ֆրթհի	. . .
35	"	Իւլ Նասմանի	. . .
36	"	Սուգ—ըլ—Ղըջըլ	1116
37	"	Ինսթուլ—Հասան	. . .
38	"	Շէխ—Շհարուղղին	1113
39	"	Իւլ Մուջանիէ	738
40	"	Իմամ—Աազամ (աբու-հ-նիֆէ) 1113	
41	"	Իմամ—Մուսա—Ըլքաղըմ	. . .
42	"	Մաչհէղ—Սլի ('է Նեջէֆ)	. . .

Ասոնցմէ զատ կան նաև փոքր մզկիթներ ալ :

Բազնիքներ , որոնց անունները հետևեալներն են .

1	Համալ—ըլ—Ղոր	2	Համալ—ըլ—Եթեիմ
3	" " Քաչէ	4	" " Ռէջր
5	" " Մաչհ	6	" " Շորջէ
7	" " Սեխիղ	8	" " Աւերի
9	" " Հէյաէր	10	" " Ղաղի
11	" " Ղարուկ	12	" " Քինջեայի

Խաներ , որոնց անունները հետևեալներն են .

1	Խան—ըլ Ղուուր
2	" " Զքղիլէր քէհեասի մեծ
3	" " " " փոքր
4	" " Մերջան
5	" " Օրթմէ
6	" " Տափուտ փաշայ մեծ
7	" " " " փոքր
8	" " Տէֆթերտար

- 9 Խան — ըլ Գեթան
- 10 " " Բեքիր
- 11 " " Մեխղում
- 12 " " Ողլիեէ
- 13 " " Զեն մուրաս
- 14 " " Մեմեւեզի
- 15 " " Գաղեզի
- 16 " " Վեզան
- 17 " " Կումրուկ
- 18 " " Շըղաւ
- 19 " " Հեռիո
- 20 " " Սֆֆիո հին
- 21 " " " նոր
- 22 " " Թութըն
- 23 " " Զեզաղին
- 24 " " Մուլթան հմուդի
- 25 " " Ռըմահ
- 26 " " Մըսայլէ
- 27 " " Մոսղէ
- 28 " " Գեպապլիէ
- 29 " " Բրզընլի
- 30 " " Թեմու մեծ
- 31 " " " փոքր
- 32 " " Հննէ ընդ բեմ
- 33 " " Չււլ
- 34 " " Զաջ
- 35 " " Հաջի կյդ
- 36 " " Ըուզեիջ
- 37 " " Զդիդ
- 38 " " Եոհուդ
- 39 " " Ահմէդ աղսյ
- 40 " " Մեջէ

- 41 Խան — ԸԼՏհրն
 42 " " Գինջ աղայ
 43 " " Ումեր բէգ
 44 " " Նեջիբ փաշայ
 45 " " Գմեք
 46 " " Սոքլ զեզլ
 47 " " Զո
 48 " " Սըղալին

Հայոց 2 եկեղեցի, որոնց մէկը՝ Ս. Աստուածածնայ անուամբ կառուցեալ 1638 թուականին Գրիստոսի, քաղաքին արեւմտեան հիւսիսային կողմը՝ Մեյրան կոչուած թաղին մէջ. և միւսը՝ յանուն Ս. Երրորդութեան կառուցեալ 1852 թուականին, Շորջէ կոչուած թաղին մէջ, 1 եկեղեցի քիլատանցոց, 1 եկեղեցի ասորւոց, 1 եկեղեցի լատինաց, 1 եկեղեցի հայ հռովմէականաց ։ Կան նախա կրթական դպրոցներ իւրաքանչիւր ազգաց ։ Տաճկաց նախակրթական դպրոցները՝ որոնց թիւը 100 էն աւելի է, ամայի մնացած հին մզկիթներու անկիւններու կամ զանազան թաղերու մէջ գտնուած Էփէֆէ կալուածներու մէջ աղքատիկ դրութեամբ շինութիւններ են, ուր հասարակ Էփէֆէ 20—30 ի չափ տղայոց մինչեւ Գորան կարդալ և արաբերէն ու տաճկերէն գրել կը սորվեցունեն, իւրաքանչիւրէն 4—5 զուրուշ ամսական առնելով ։ 15 ի չափ Գորան Էփէֆէ, երեւելի մզկիթներու մէջ, որոնց դասատուները գիտնական էֆէնտիներ են՝ Էփէֆէ կողմանէ տարեկան թոշակով կարգուած ։ Շատ մը հոյակապ շինուածներ, որոնց երեւելիներն են՝ Հարուն—Էլ Թէշիտի կնոջ Զօպէիտի և Շէյխ—Ապտ—իւլ—Գատիր—Շիլանիին գերեզմանները. փաշային պալատը (սարայ). մաքսատունը՝ որ Ապպասիէ խելաֆաներու շինութիւնն է ։ Սուգըլ Ղըզըլի Գորան որ Ապպասի իւլաֆայից ժամանակէն մնացած հին ու բարձր շէ-

նուած մ'է, որուն շուրջը ոչ մզկիթ կայ հիմայ և ոչ աղօթատեղի : Տուներն առհասարակ աղիւսակերտ են՝ 6 էն 12 կանգուն բարձրութեամբ . կը գտնուին նաեւ քարաշէն ու փայտաշէն տուներ ալ, որոնց ձեւը Մուսուլի տուներուն կը նմանի . փողոցին կողմը պատուհան չունին, և ամառնային գետնայարկ (տէրթա) ունին : Փողոցներն ընդհանրապէս նեղ ու անկանոն են . իւրաքանչիւր ազգ զատ զատ թաղերու մէջ կը բնակին : Բը նակիչներն անկիրթ են, բայց հիւրասէր : Կը շինեն սեկ (տէրթա), թամբի գործածներ (տարհէլ), մտաքսէ, բամպակէ ու բուրդէ կերպաններ, կտաւներ : Կ'ընեն ոսկերչութիւն, ներկարարութիւն, ոստայնանկութիւն, որմնադրութիւն, յ հիւսնութիւն, զինադործութիւն, դարբնութիւն, երկրագործութիւն : Կը ձուլնն նաեւ թնդանօթ յատուկ ձուլարանի մէջ : Քաղաքիս վաճառականութիւնն առհասարակ Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Սրաբիոյ և Թուրքիոյ վրայ է : Քաղաքիս երեւելիները, զինուորական ու քաղաքական պաշտօնակալներն ու բոլոր օտարականները սպիտակ հանդերձներ կը հագնին ամառ ատեն, տակէն բարակ շապիկ մը, վրայէն ալ կանեփ կամ բամպակ կտաւէ տէրթի և բամպակէն չասարակ ժողովուրդն ու արաբացիները՝ թեւերն երկայն շապիկ, վրայէն բամպակեղէն տէրթի կը հագնին . մէջքերնին գօտի և սպիտակ կամ սեւ վերարկու (տէրթա), գլուխին տէրթի, վրայէն էլ փաթթած : Կինները բամպակէ Տրապիզոնի սպիտակ կամ ներկուած վերարկու մը կ'առնեն վրանին, որով գլուխնին ալ կը ծածկեն, և երեսնին ալ սեւ բարակ սկտաւէ կամ ձիի մազէ շինուած քողով մը կը գոցեն : Ողնուական կանայք երբեմն ոսկէթել հիւսուածքով մտաքսեայ կտաւէ վերարկու մը կ'առնեն .

Քաղաքիս շուրջ Տիգրիս գետինն է և լաւ է . բայց

քաղաքին բոլոր ապականութիւնը՝ ինչպէս որ ուրիշ ամեն գետեզերեայ քաղաքներուն ու գիւղերունը, գետին մէջ կը թափի ու գետին հոսանքը դանդաղած ժամանակ ջուրին երեսը յայտնի կ'երեւայ. ուստի քաղաքացիք ու մասնաւոր ջրկիրներ առհասարակ գետին վերի ծայրի կողմէն ջուր կառնեն, և իրարու տակ դրուած տեսակ մը սափորներուն վրայինին մէջ կը լեցունեն, որուն մէջէն մզելով կաթիլ կաթիլ տակի սափորին մէջ կը հաւաքի. այս հաւաքուած ջուրը մաքուր ու յստակ է, զոր կը գործածեն միայն խմելու և կերակուրի: Այս ջուրը պաղեցունելու համար ալ տեսակ մը հողէ մանր ամաններու (չեդէ) մէջ կը լեցունեն և գիշերները մինչև առաւօտ օդին կը դնեն. անկէ ետքը այս ջուրը ցերէկն ալ չի տաքնար շեդէն յատկութենէն. վասն զի շեդէն շարունակ ծծելով իր մէջի պարունակած ջուրը՝ միշտ թրջած կը մնայ և հողն ալ քանի վրան փչէ, մէջի ջուրը աւելի կը պաղի: Աղքատ բնակիչներն առանց զտելու գետին աղտոզի ջուրը կը խմեն և ուրիշ ամեն պիտոյից կը գործածեն: Օդը բաւական առողջ է. ամառը սաստիկ տաք կընէ ցերէկները. ժամը 4 էն մինչև 12 կիզող հովեր (սո՛ ԵԷԷ) կը փչեն. 12 էն ետքը՝ գիշերը ցուրտ կընէ և պաղ հովեր կը փչեն: Զերմ և թանջք dysenterie հիւանդութիւնները շատ կը պատահին հոս. և հոգի չըդոնէ նման մորթոյ հիւանդութիւն մը միշտ կը տիրէ, որ կըսուի գոգոտ չըդոն, զոր երկրացի և օտարական անխտիր կը հանեն մէկ անգամ մը միայն. երկրացիներն առհասարակ տարեկան մը ըլլալուն վերջը կը հանեն, բայց օտարականներն այս հողերուն մէջ ոտք կոխելուն քանի մը օր ետքը կանուխ կամ ուշ, երբեմն ալ տարիներ անցնելէ վերջը, թէ և իրենց հայրենիքն ալ դարձած ըլլան:

ԲԱԲԵՆՆԻ ԿԱՄ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԿՈՒՈՆ
 Պաղտատ կամ Հալէպ չրպանը(1) :

Ասիկա մորթոյ ախտ մ'է, կեղալից, խեցամորթի ձևով և երկարատեւ, որ կը տիրէ Ասորեստանի և Միջագետաց բոլոր սահմաններուն ընդարձակ տարածութեանց մէջ, զորօրինակ. Օռֆայ, Մուսուլ, Տիարպէքիւր, Հալէպ, և շն. և շն. :

Այս ախտը մարմնոյն վրայ մէկ կամ շատ խումբ կուկոններ կամ երբեմն միակ կոկոն մը դուրս կուտայ, որուն սկսիլն ու վերջնայը միշտ մէկ տարի կը տևէ. երբեմն ալ առաւել և վերջն իր տեղն անջինջ սպի մը կը ձգէ. Մի և նոյն անձի վրայ իր բոլոր կենացը մէջ միայն մէկ անդամ կը պատահի : Կոկոնը միակ եղածատեն արու, և բազմապատիկ եղածատեն էք կըսուի ըստ արաբացոց : Արուն սովորաբար ընդարձակ ու մեծ կըլլայ. բայց էքը փոքրիկ և մարմնոյն զանազան կէտերուն վրայ փուլի պէս ցրցըկնած : Էդ կոկոնները ամենը մէկէն երևան կեղնեն, որոնց թիւը միշտ անորոշ ու անհաստատ է, և մինչև 77 գլխաւոր կոկոն մի և նոյն անձին վրայ տեսնուած է բայց 'ի փոքրիկներէն, որ անոնց ամեն մէկին բոլորտիքն ելած կըլլան : Արու և էդ կոկոնները տարբեր տեսակ ախտեր չեն. երկուքին ալ ընթացքը, տևողութիւնը, վախճանը միշտ միօրինակ են : Կոկոնը 'ի սկզբան փոքրիկ բան մ'է, ոչ յաւ կուենայ և ոչ բարձրութիւն մը կը ձևացընէ մորթոյն վրայ և հազիւ կը տեսնուի : Առջի օրերուն մէջ ծանր կանի, և մինչև 3 ամիսէն ետքը կաշոյ չափ

(1) Bouton de Bagdad et d'Alep .

կը մեծնայ , կը կարմրի և շատ կը ցաւի :

Անկէ ալ մինչև երկրորդ եռամսեայ շրջանին վերջը կը շարաւանայ ու կեղ մը կը շինէ , որուն լայնութիւնը սովորաբար մեթադիկ քառասուննոյի չափ կըլլայ , երբեմն ալ աւելի մեծ և մինչև արծաթ ԳՅՆԿԵՆ տարածութեան չափ : Մէկ խոնաւ և սպիտակագոյն կեղև մը շարունակ կը ծածկէ սոյն կեղին մակերևոյթը , որ մերթ ընդ մերթ փրթելով կամ ճեղքուելով մէջի շարաւր դուրս կուտայ , և դարձեալ կը նորոգի , և ասանկ յաջորդաբար մինչև վերջը կը շարունակէ : Բաւական շարաւ կը գոյանայ առհասարակ դեղնագոյն և անհոտ , և երբեմն ալ գարշահոտ : Այս կեղևին բարձրութիւնը խիստ շատը 0,01 մէթրոյի կը հասնի , կեղը ասանկ շէնուելէն ետքը 5—6 ամիս կը տևէ , և վերջը կսպիւնայ : Ահա կոկոնի սկզբնաւորութենէն մինչև կատարեալ սպիւնաւոր ընդհանրապէս դրեթէ տարի մը կը տևէ : Այս կեղը չորնալ ու գոցուելէն ետքն՝ իր տեղը աձև , ճնշուած ու խորունկ սպի մը կը ձգէ , որ նախ կարմիր գոյն մը կունենայ և հետզհետէ գոյնը կը կորսնցունէ և անջնջելի կը մնայ , կոկոնը առհասարակ մարդուն դէմքին վրայ , մանաւանդ այտերուն վրայ կեղնէ , երբեմն ալ մարմնոյն ուրիշ կողմերուն վրայ : Բնիկ երկրացիներն առհասարակ մինչև երկու երեք տարեկան անպատճառ պիտի հանեն : Երբէք տեսնուած չէ՝ որ երկրացի տղայ մը մինչև 10 տարեկան ըլլայ ու կոկոն չը հանէ , կաթնասուն մանկանց համար հաղուադէպ է : Օտար երկիրներէն այս կողմերուն մէջ ընակութիւն հաստատող անձանց համար չէ ըսածս . ասոնք երբեմն վեց տմտուան մէջ , երբեմն տարի մը , երկու , մինչև տասը և աւելի ևս անցնելէն ետքը կը հանեն : Սա միայն փորձով հաստատուած է որ երբէք օտարական մը չը կրնար զերծ մնալ այս ախտէն , թէ և ձգէ այս երկիրն ու հե-

ուանայ անկէ . վասն զի միշտ իր հետ կը կրէ հիւանդութեան թաղուն սերմը (germe en incubation) . Օտարական մը նաև 3—4 օր ալ միայն կեցած ըլլայ այս հոգերուն մէջ , անպատճառ կանուխ կամ ուշ պիտի հանէ զանի : Սակայն մէկ քանի հազուադիւարացառութիւններ կան . զորօրինակ . յերման անուն անձը՝ 69 տարի Հալէպ նստաւ և 83 տարեկան մեռաւ առանց կոկոն հանելու : Նոյնպէս Պարոն Տիգօ , որ 30 տարիէն աւելի է որ Հալէպէն ելած է , մինչև հիմա անարաս մնացեր է : Նոյնպէս ես , սպասաւորս և 40 ճանապարհորդակիցներէս 4 ը մինչև հիմա 18 տարի ազատ մնացեր ենք , թէպէտ և շարաթներով այս վայրերուն մէջ բնակեցանք ու շրջեցանք :

Կրտուի որ խուլագարներուն (սրուճալը , serofuleux) ու ավիրողիտեան ախտէն բռնուածներուն (Ֆլորէնկի , syphilis) վրայ կոկոնը շուտ մը երևան կենէ աւելի ուժով և աւելի ծանր կերպարանքով մը : Փորձը կը սովորեցունէ թէ կոկոնը բուժելու համար միակ լաւագոյն դեղը՝ զանի չը խառնեն է միայն . ուստի պէտք է կեղը մաքուր բռնել շարունակ դաղջ ջուրով լուայով :

Բժիշկներէն ոմանք կրսեն որ 3—4 ամսական կոկոն մը շարաւանայու սկսելէն սուաջ կրակով երելով համառօտած են անոր տևողութիւնն ու տարածութիւնը : Հաստատուած է որ կոկոնը տարափոխիկ չէ . երբէք տեսնուած չէ որ ախտակիր երկրացի մը օտար երկիրներ՝ ուր որ հիւանդութիւնը չը տիրէր , դաղած ու հոն իրմէ ուրիշի մը փոխադրելով տարածած ըլլայ այս ախտը : Պէտք է գիտնալ նաև որ պատուաստելու փորձերն ալ ապարդիւն մնացած են . շատերն աշխատեցան որ պատուաստով դոնէ կարող ըլլան դէմքէն զատ ուրիշ տեղի մը վրայ զանի արտադրելու , որով ախտակիրը զերծ մնայ այն տգեղութենէն՝ զոր կը պատճառէ

կոկոնին տձև սպին անոր դէմքին վրայ անձինջ դրոշմելով : Կոկոնը շուներուն վրայ ալ կեղնէ : Այս տեղական և տիրող հիւանդութեան բուն իսկ պատճառն իմանալը դժուար է . այս խնդիր մ'է , որ մինչև հիմա յայտնի ապացուցական վկայութեամբ լուծուած չէ : Բժիշկներէն ոմանք կը կարծեն թէ պատճառը ջուրն է .

Պաղտատի բանակին կեդրոնը հոս է , ուր միայն 3 գունդ զօրք կը գտնուէր :

Գետին աջ կողմին վրայ և քաղաքին դէմ շինուած է արուարձանն , ուր կը բնակին արաբացիներ , խրճիթներու , վրաններու , հողաչէն և մէկ քանի ալ փայտաշէն տուներու մէջ :

Գետին վրայ Պաղտատէն մինչև արուարձանը 600 ոտնաչափ երկայնութեամբ փայտաշէն նաւակամուրջ մը կայ , որ կպրով պատած 27 հաստ անարուեստ նաւակներով շինուած է :

Ապպսեան ցեղէն Ապու—Ճաֆէր—Մլմանսուր Բ. Ամիրապետը (Խւլիֆէ) հիմնեց Պաղտատ քաղաքը՝ Քրիստոսի 762 թուականին կամ 143 թուականին տաճկաց , հին Սելեկիոյ մօտերը : Կըսուի թէ այս քաղաքին տեղը Դատ անունով մէկուն այգին է եղեր , որ իր անուամբը Պաղ—իւլ—Դատ կը կոչուի եղեր . վասն որոյ Ալմանսուր՝ քաղաքը հիմնարկած ժամանակը մի և նոյն անունը պահելով Պաղտատ անուաներ է : Այս քաղաքը հինգ դար շարունակ արաբացւոց տէրութեան մայրաքաղաքն եղաւ . Քրիստոսի 1238 թուականին (636 հիճրէ) ձինկիզ խանի չորրորդ զաւակը՝ Հուլակու անուն բռնակալը նուաճեց քաղաքն և 130 տարի շարունակ տիրապետեց . անկէ ետքը պարսկաց ձեռքն սնցաւ . և 1334 ին (940 հիճրէ) Սուլթան Սիւլթան Կիլիք քաղաքին մինչև 1623 թուականը , երբ քաղաքացիք ապստամբեցան . և վերջապէս Սուլթան Մուրատ

Դ. երկար ատեն պաշարելէն ետքն՝ առ.առ. 1648 թուա-
կանին՝ (1048 հիճրէ) Պարսից ձեռքէն .

14 օր կեցանք Պաղտատ, ուր շատ հիւանդներ
դարմանեցի և 1000 ի մօտ պատուաստ ըրի :

Մարտի 24 ին երկուշաբթի օր ժամ 3 1/2 Տիգրիսի
վրայ նաւել սկսանք Պասրա երթալու համար :

Կուսակալն , պաշտօնակալներն և քաղաքացւոց երե-
ւելիններն ուղեկից եղան մինչև Պաղտատի նաւահան-
գիստն , ուր պատրաստ էին դրօշակակիր երկու նաւակ-
ներ մեզի համար , և մէկ ալ մեծ ու բարձր նաւ մը
կահ կարասեաց և պարէնի համար : Ոչո նաւակներուն
երկայնութիւնն էր 23 կանդուն . ունէին մէկ մէկ սե-
նեակ (+օւլ) Բուրլու 8 պատուհաններով , 20 ական
թի , առադաստ կրող մէկ մէկ հաստ կայմեր , 3 ական
թնդանօթ և պահապան զօրքեր : Նստանք նաւակներն
ու ելանք ճամբայ . ֆաղաքը թնդանօթներով բարևեց
մեզ . կամուրջը բաց էր . յաջող հով մ'ուռեցուց առա-
դաստները . թիավարներն ալ սկսան քաշել , և գետին
ընթացքն ալ նպաստելով նաւակները թռան լարեալ ա-
ղեղէ մ'ելած նետի պէս , և շուտ մը ամեն բան կորսն-
ցուցինք աչքերնուս առջևէն : Պաղտա ՚ի արուարձանը
շատ մը ծառաստաններ կը ներկայացնէր և քաղաքին
պարսպէն անդին արմաւենիի անտառներու մէջէ կը
սպրդէինք , որոնց մէջ արաբացիներու բնակութիւններ
կը տեսնուէին և կանայք մեր ճանապարհը կ'օրհնէին :
Հազիւ ժամ ու կէս անցաւ , այս գեղեցիկ տեսարանն
ալ կորսնցուցինք . անկէ ետքը չոր անապատներէ դատ
բան մը չէինք տեսնար , միայն թէ տեղ տեղ արտեր .

Պաղտատէն մինչև բաւական հեռաւորութեամբ
վար՝ գետին ջուրը խիստ պլտոր ըլլալուն անկարելի
էր խմելը . վսն որոյ մեծ սպփորներու մէջ լեցունելով

զտուելէն ետքը կը գործածէինք : Այսօր հովը շարունակ յաջող ըլլալով՝ առագաստները չը պարպուեցան :

Պաղտատէն 6 ժամ հեռի գետին ձախ կողմը եզերքին վրայ իջանք ժամ 9 ին : Հոս ձիեր պատրաստուած էին, նստանք ու գացինք Հարէի — Երեւնի Բարէի հանդէսէն ըսուած տաճկաց ուխտատեղին՝ գետէն մէկ քառորդ ժամ հեռի : Ասոր մօտն էր Տիւնի Երեւնի ըսուած շէնքի մը մնացորդը, որուն լայնութիւնը 20 կանգուննի, բարձրութիւնը 20 կանգուննի և երկայնութիւնը 60 կանգուննի չափ էր : Հոս աւանդաբար կը տեսնէ՝ թէ այս նուշի — րէվանի թագաւորին կռատան մնացորդն է, որ ըսել է 2500 տարուան շէնք է : Պատերը տեղ տեղ ճեղքըռտած էին, և կամարը տեղ տեղ փլած փլիվկած, պատերուն փայտէ հարկերը գեռ չէին փտտած :

Ուխտատեղիէն ետ դառնալով գիշերը նաւերուն մէջ մնացինք :

Մարտ 25 ին երեքշաբթի առտու ժամը 11 1/2 ին՝ նաւակներուն առագաստները բացին, թիավարները թիքաշել սկսան մինչև իրիկուն : Ժամը կէսին գետին աջակողմը Պարտիսի անուն տեղը հասանք, ուր մարտկոց մը կար և քիչ մ'ալ անդին պարիսպը : Մինչև հոս դարձեալ երկու կողմը անապատ էր :

Մարտի 26 չորեքշաբթի օր առտուն ժամը 12 ին նաւակներն սկսան ճամբայ ելնել : այսօր գետին երկու եզերքներուն վրայ կուղային կը մօտենային շատ մ'արաբացիներ զաւկներով ու կնիկներով, կը պարէին կ'երգէին կ'օրհնէին Սուլթանն ու Պէյը, և ՚ի նշան ուրախութեան նուիրել կուզէին իրենց գեղեցիկ ոչխարները : Երջն իրենց խեղճութիւնը լալով կը յայտնէին և դարման կը խնդրէին : Մօտեցանք գետեզերքին : Սենեկապե-

աք դրամական օգնութիւններ ընելով քաջալերեց զանոնք: Այս արարացիները կուսակալին չէին հնազանդեր. իրենց շնորհիւ իշխանութեանը տակն էին: Ասոնք միայն շապիկով մը ճակերու (Երբեք) վրայ հեծած՝ ձեռքերնին մէկ մէկ դուռ առած՝ կարավաններ կը կողպտեն մարդասպանութիւններ կրնեն:

Իրիկուան ժամը 10 ին գետին աջ կողմը ելնելով գիշեր կեցանք:

Մարտի 27 հինգշաբթի առտու ժամը 11 1/2 ին նաւակները ճամբայ ելան: Այս կողմերը գետը շատ ընդարձակ էր. երկու կողմի անապատներուն մէջ և մինչև գետեզերքներուն վրայ թուփի պէս մանր ծառերով անտառներ կային, որոնց մէջ տեսակ տեսակ անասուններ կը գտնուէին, առիւծ, խոզ, ինձ, ճագար, զանազան թռչուններ, որ գետէն ջուր խմելու կը դիմէին: Այս անապատներուն մէջ՝ մանաւանդ գետոյն վրայ ամեն տեղ ասանկ ամառնային եղանակներուն մէջ անթիւ ճանճեր կը գոյանան, որ կը խայթեն և ճանապարհորդը խիստ անհանգիստ կրնեն:

Իրիկուան ժամ 11, գետին աջ կողմը ելանք, ուր պարիսպ մը կար: Հոս գիշերը անցուցինք:

Մարտ 28 ուրբաթ օր առտուան ժամ 11, նաւակները ճամբայ ելան և իրիկուան ժամ 10 1/2 ին մօտեցանք Կիւր ըստած տեղը, ուր կար վրանաքնակ արարացիներու բնակութիւն: Հոս Տիգրիս երկուքի ճղքուելով կղզի մը կը ձևացունէ, որ կրսուի Մահլէ հոս:

Մարտ 29 չաբաթ առտու ժամ 11, նաւեցինք և երեկոյին գետին աջ կողմը կեցանք:

Մարտ 30 կիրակի առտու ժամ 12, նաւեցինք և 4 1/2 ին գետին ձախ կողմը կեցանք :

Մարտ 31 երկուշաբթի առտու ժամ 11, նաւեցինք և 6 ժամ ետքը գետին ձախ կողմը կեցանք :

Ապրիլ 1 երեքշաբթի առտու ժամ 11 նաւեցինք : հազիւ 6 ժամ նաւած էինք՝ հեռուէն տեսանք անթիւ արաբացիներու խումբեր, ձեռքերնին սուր ու վահան, որ արևուն շառաւիղներէն կը շողային և հրացաններու ճայթիւններ կը լսուէին : Այս յանկարծադէպ տեսարանը քիչ երկիւղ չը պատճառեց մեզ . շփոթեցանք և իսկոյն առաջատները ժողովել տալով գետին աջ կողմի եզերքը քաշել տուինք նաւակներն ու սպառազինեալ ցամաքն ելանք . շուտ մը պատգամաւոր զրկեցինք առնոց՝ մեր հետ գտնուող սէյիտը, իմացունելու համար՝ թէ մենք պիտի անցնինք, ի՞նչ կը պատասխանեն : Շատ չանցաւ, մեր պատգամաւորը պատասխան բերաւ՝ թէ կրնանք անցնիլ աներկիւղ, և ըսաւ որ այս պատերազմը նոր չէ, քանի մը ամիսէ ՚ի վեր է որ ՝ չէրէնէրէ կրնեն : Անոնք օտարականի վնաս չունին, մանաւանդ ձեզի՝ որ իմացած են թէ Սուլթանին փոխանորդն էք . անոնք կը յարգեն ձեզ և ապահովութեան համար՝ ըսաւ, իրենց սէյիտն ալ հետ զրկեցին : Այն ատեն մըտանք նաւակներն ու քաշուեցանք սենեակներուն մէջ, որոնց վանդակաձև փեղկերն (բանջուր) ալ գոցեցին, և աճապարանօք անցանք բանակատեղիէն առանց վրտանգի : Այս պատերազմն եղած տեղ Շադը երկուքի բաժնուած էր, որուն մէկ ճիւղը կերթայ ՚ի Պարսկաստան և միւսը ՚ի Պասրա :

Պատերազմի դաշտին մէջ 50—60 հազարէն աւելի մերկ արաբացիներ կային, որոնց շատին մէկ ձեռքին

մէջ երկաթածայր երկար շարժման մը կար և միւսին մէջ ալ վահան մը . ոմանք սուսերամերկ էին , ոմանք ալ երկար հրացաններ ունէին . ասոնք խումբ խումբ բաժնուած էին և տեսակ տեսակ դրօշակներ կը կրէին , արևուն տաքէն պատուարելու համար բոլոր մարմիննուն վրայ տիղմ քսած էին : Այս ցամաքային խումբերէն զատ՝ կային նաև հրացանակիր անթիւ գետայիններ , որ շատ մը եղեգնաչէն նեղ ու երկայն նաւակներու (թուրքատէ և պելեմ կոչուած) մէջ նստած կը պատերազմէին : Պատերազմին դաշտը մեռնող հայրենակցին դիակին քով կը տնկէին ձեռքի շարժման քաջութեան և հայրենասիրութեան : Այս վայրերէն անդին գետին երկու եզերքներուն վրայ մէկ քանի ժամ շարունակ արաբացուց մեծ ու երկար սև վրաններ կային , ուրկէ հետզհետէ խումբ խումբ պատերազմին դաշտը կը դիմէին : Այսօր մինչև դիշերոյ 1 1/2 ժամը շարունակ նաւելով խալաա հեռացանք սյս արևոտող վայրերէն , և ելանք գետին ձախ կողմը գիշերը լուսուցինք :

Ապրիլ 2 չորեքշաբթի օր առտուան դէմ ժամ 9 ին նաւեցինք . քանի մը ժամ ետքը գետեզերքին վրայ ինչէր բնակչի շարժման ըսուած տեղն ելանք . հոս գետին երկու եզերքներուն վրայ երկու փոքրիկ շարժման կային . Գիշերուան ժամը 1 1/2 գետին աջ կողմը Մեծեզնէ շէյխին մաքսատան տեղն ելանք :

Ապրիլ 3 հինգշաբթի առտու ժամ 11 , նաւեցինք և 1 ժամէն հասանք գետին աջ կողմը Բոննա . ասոր առջև հիւրատ ու Տիգրիս գետերը իրար կը խառնուին , և այս երկու գետերուն միաւորութեամբը շինուած ընդարձակ գետը Շուր ինչ կըսուի , որ Բոն

նայի առջևէն սկսելով կերթայ կը թափի պարսկաց ծոցը 5 բերաններով, որ կը կոչուի Գոռնայ : Գոռնայէն մինչև գետին բերանը 200000 մէթրո է . գետին ընթացքն ու ուղղութիւնն արևմտեան հիւսիսային կողմէն դէպ 'ի արևելեան հարաւ :

Քօռնա՝ Պասրայի ար մտեան հիւսիսային կողմը 58 000 մէթրո հեռաւորութեամբ Եփրատի ու Տիգրիսի իրարու խառնուած տեղին վրայ շինուած 6 կամ 7 հարիւր տնով դիւղ մ' է երկու գետոց մէջ տեղը (1) :

Ունի 5000 արաբացի բնակիչ : Այս դիւղը լեզու մ'է, որուն աջ կողմէն Եփրատ կանդնի, և ձախէն Տիգրիս :

Տուները եղեգնաշէն են արմաւենիներու և ուրիշ տեսակ ծառերու մէջ : Ունի արտեր և պարտէզներ : Հոս ելանք նախաճաշիկ ըրինք, ուր դիմաւորութեան եկած էին Պասրայի կառավարիչն ու քաղաքացւոց երևելիները : Շատ մը թնդանօթներ նետուեցան : Այս վայրերուն մէջ Տիգրիսի և Եփրատի ամեն եղերքներուն վրայ արմաւենիի անտառներ պակաս չէին : Պարսկային ծոցին մակընթացութիւնն ու տեղատուութիւնը երկու գետերուն մինչև այս կողմերուն վրայ կը հասնէր, որով այս երկու գետերուն ջուրն օրն երկու անգամ կաճի կուռենայ, երկու անգամ ալ կը նուազի կը քաշուի : Մէկ աւուր մէջ պատահած այս երկու մակընթացութիւններուն իրարմէ հեռաւորութիւնը 10 ժամ է : Լուսնոյ ամսոյ նորելուն առտուան ժամ 12 ին գետին ջուրը բարձրանալով կօկսի առաջին մակընթացութիւնը, և 1 1/2 կամ 2 ժամ անելէն վերջը քաշուելով կըլլայ առաջին տեղատուութիւն . 10 ժամէն ետքը՝

(1) Հոս շինուած էր հին Ապամիա կամ Տիկպա :

այսինքն իրիկուան ժամ 12 ին կրկին անդամ ջուրը բարձրանալով կըլլայ երկրորդ մակընթացութիւնը , որուն կը յաջորդէ երկրորդ տեղատուութիւնը՝ գիշերը ժամը 1 ին կամ 2 ին ջուրերուն կրկին քաշուելովը : Ամիսը քանի որ լրանայ , առաւօտեան մակընթացութիւնն ալ այնքան ուշ կսկսի ըլլալ . այսինքն առտուան ժամը 12 ին ըլլալու տեղ ժամը 1 ին , 2 ին , 3 ին և չն . նոյնպէս ալ երկրորդ մակընթացութիւնը իրիկուան 12 ին սկսելու տեղ քանի՛ ամիսը հիննայ՝ գիշերուան 1 ին , 2 ին , 3 ին , և չն . կ'սկսի . և վերջապէս ամառ նորոգման կրկին առտուան ժամ 12 ին կ'սկսի : Մակընթացութեանն օգուտ քաղելու համար գետեղերքներուն զանազան կողմերուն վրայ դէպ ՚ի դաշտը երկար խրամներ (1) փորած են , որ գետերուն ջուրն օրն երկու անգամ , առտուան և իրիկուան մակընթացութեանց ժամանակ) բարձրանալով մէջը կը վազէ ու կերթայ կ'ոռոգէ արտերն ու ծառերը , և ետքը ինքնիրեն (տեղատուութեանց ժամանակ) կը քաշուի :

Քանի մը ժամ ֆօռնա կենայնուս վերջը՝ ժամ 6 1/2 ին մտանք նաւերն ու ճամբայ ելանք , շատ մը նաւակներու ու նաւերու հետ , որ կը կրէին գիմաւորութեան եկող բազմաթիւ պասաւորներ : Ֆօռնայէն 32000 մէթրօ վար կամ Պասրայէն 26000 մէթրօ վեր դեռին ձախ կողմը կը թափի ֆէրտէն կամ ֆէրտէն ըսուած Պարսկաստանի դեպք , որ սկիզբ կառնէ Գրդաստանի հիւսիսային կողմերէն և 600000 մէթրօ երկայնութիւն ունի : Գետին վրայ շատ տեղեր եղեգէ շինութիւններ (տալեան) կային ձուկ որսալու համար : ֆօռնայէն մինչև Պասրա գետին

(1) Այս խրամներս Առ կըսուին , որ շինծու առուակներու կը նմանին :

երկու կողմերուն վրայ անընդհատ արմաւենիի անտառներ, կ'ուն 2 — 3 ժամ խորութեամբ, այս ծառերն իրարմէ մէկ մէկ կանգունի չափ միայն հեռաւորութիւն ունին : Քօռնայէն մինչև Պասրա նաւակները միայն թիքաչելով 12 ժամ կը տևէ . բայց յաջող հով մը $6\frac{1}{2}$ ժամու մէջ մեզ տարաւ ձգեց Պասրայի նաւարանին առջև գիշերը ժամը 1 ին : Այս ժամանակ տեղատուութիւն ըլլալով ջուրերը քաշուած էին, և նաւակները չը կրնալով յառաջ երթալ՝ մնացին ջուրին քաշուած տեղին վրայ, ուր փոքրիկ նաւակներ (սիւլէն) բերած էին մեզ առնելու համար . մտանք ստոնց մէջ . արաբացիները տիղմին մէջէն հրելով քաչելով տարին Մէննէփի գիւղին մէջ, ուր ելանք գիշերը կեցանք : Այս գիւղը պարտէզներու ծառերու մէջ էր . ունէր 20) տան չափ բնակութիւն :

Ապրիլի 4 ուրբաթ առտու ժամ 4 ին հեծանք ձիւրըն ու ծառաստաներու մէջէն անցնելով, ուր տեղ տեղ վրանաբնակ և հողէ շինուած փոքրիկ խրճիթներու մէջ բնակող արաբացիներ կային . քառորդէն մտանք Պասրա մեծ հանդէսով :

Պ Ա Ս Ր Ա :

Ասիական Տաճկաստանի մէկ քաղաքն է Շարխ-Է-Կոն վրայ, Պարսկաց ժողին հիւսիսային կողմը, ուրկէ 88000 մէթրօ հեռու է, և Պաղտատի արևելեան հարաւային կողմը, ուրկէ ալ 410000 մէթրօ հեռու է :

Աշխարհագրական երկայնութիւնն է $45^{\circ} 20'$, և լայնութիւնը $30^{\circ} 16'$:

Այս քաղաքն՝ որ երբեմն պարսպապատ էր և աւելի ընդարձակ, բարգաւաճ և Տաճկաստանի վաճառաշահ

քաղաքներուն ամենէն հռչակաւորը, ուր շատ եւոքոսացի վաճառակ սննոր մ. ծ տուներ բացած էին, և 150000 էն աւելի բնակչաց պատսպարան էր, այսօր անոր պարկսը բոլորովին քայքայեալ է, տուներուն շատին տանիքներն ու որմերը փլած, դուռները կրնակի վրայ բաց, շուներու և անասնոց բնակարան եղած է, և հաշիւ 10000 ժողովուրդ կը պահէ 1000 ի չափ տուներու մէջ. վասն զի օդին դէշութիւնը, ֆէլլահներուն բարբարոսութիւնը, մարտերուն և իհթիսապիէի ծանրութիւնը, և մանաւանդ գլխաւորապէս քոչերայի երբեմն երբեմն ըրած սարսափելի կոտորածները պատճառ եղած են բնակչաց նուազելուն և քաղաքին կործանմանը: Հիմա վաճառականութիւնը բոլորովին դադարած է. վաճառական մը չըկայ, և ոչ ալ վաճառականաց նալ նաւերը կերթեւեկեն: Հնդկաստանէն երբեմն յաճախող շոգենաւերն ալ հազուադեպ եղած են. Այս քաղաքը Շադ — իւլ — արապին անմիջապէս եղերքին վրայ չէ. բայց դետեպրէն մինչև քաղաք փորուած աւուռներուն մէջէն անոր շուրն օրն երկու անգամ (երկու մահրնթացութեան) ժամանակ) կերթայ կը ջրէ քաղաքին մէջի և չըջակայ արտերն ու պարտէզները, և մէկ երկու ժամէն վերջը (տեղատուութեանց ժամանակ) կը քաշուի: Տուները բարձր են և աղիւսաչէն կամ Խո-ղ-յաւ շինուած. վրանաբնակներ ալ կան. քար քիչ գըտնուելուն համար սոսկ քարաչէն տուն չըկայ: Տուներուն մէջի ձեղունները արմաւենիի անկովի դերաններով շինուած են անդարդ և աններկ: Տուներուն վրայ քիչ-քիչ չըկայ, և անոր տեղ տանիքին գերաններուն վրայ արմաւենիի տերեւներով հիւսուած փսիաթներ դրուած են վրայէն հողով ծեփուած: Ամեն տան մտ փոսեր կան պիտոյից համար: Փողոյները անկարգ, նեղ ու անտեղի են: Կան աւերակ եղած շատ մը հրապարակներ

զի շրամբարներուն մէջ անշարժ կը մնայ . բայց հարուստները Գէ-Ռէ ֆրէ-Վէ կամ Գօնայէն բերել կուտան՝ որ աւելի ազէկ է :

Առողջութեան ամենակարևոր պիտոյից պակասութեան պատճառաւ բնակիչներն ընդհանրապէս վատառողջ են և հիւանդ : Քաղաքին մէջ և շրջակայ վայրերուն վրայ արգաւանդ պարտէզներ կան տեսակ տեսակ ծառերով, ինչպէս են՝ խնձորի, սալորի, արմաւի, սև թութի, ծառի, հնդիկ արմաւի (տէմիր հինտի), տանձի, սերկևիլի, դեղձի, լիմոնի, փօրթուքալի, խաղողի, նուան, և ին ծառեր . խահվէլի ծառ չրկայ : Քաղաքին շրջակայ արտերուն մէջ առատաբար կը բուսնին ցորեն, դարի, բամբակ, Ռեդեօ, Կեմ, և լէն :

Նահանգին շուրն առատ ըլլալուն՝ հողն ալ շատ ուժով է և բարեբեր . թէ որ օրինաւոր կերպով հողտարուի մշակութեան, անտարակոյս բերքերը կը բազմապատկին . վասն զի շատ կողերուն հողերը՝ տարին երկու անգամ բերք կը հասցունեն, զոր օրինակ, ցորեն, գարի և լէն . Հոս ոչխարները մէկ տարուց մէջ երկու անգամ կը ծնին . Մարդկային սեռին ծննդական կարողութիւնն ալ շուտ կ'սկսի, անանկ որ 12 տարեկան ա՛յլիկ մը կրնայ ծնանիլ . վասն որոյ ծնողք սովորաբար կամուսնացունեն իրենց 11 կամ 12 տարեկան դեռահաս դուկըները :

Հազրէթի Էօմէր շինեց Պասրա 636 թուականին, և մասնաւոր փաշայութեան մը մայրաքաղաքն ըրաւ . պարսիկներն ու տաճիկները փոխանակաւ նուաճելով իրարու ձեռքէ առին (1638), 1673 էն մինչև 1779 պարսկաց ձեռքն անցաւ . վերջապէս 100 տարիէն աւելի է որ տաճկաց ձեռքն է և Պաղտատի փաշայէն կախումն ունի : Հոս 4 օր միայն կեցանք և շատ մը հիւանդներ դարմանեցի .

Ապրիլ 9 չորեքշաբթի առտու ժամ 2, նստանք 6 նաւերու մէջ, զոր, մակընթացութեան ժամանակ ըլլալով, առուներու մէջն մինչև մեր օթնան ըրած ապարանին առջև բերած էին. թիւավարներն սկսան դերաններով կողմնակի եզերքներուն կրթընելով հրել ու ետ ետ քշել. ասանկով Մէննէվիին առջևէն անցանք ու ժամը 3 ին Շաղ — իւլ — արապի մէջ իջանք ուր մեծ նաւահանդէս մը եղաւ : Մէննէվիին առջև գետին խորութիւնը 7 կանգուն էր. ընդհանրապէս գետին աշակողմը աւելի խոր է քան գծախակողմը : Նաւերը բացին առագաստները. սկսանք նաւել դէպ 'ի պարսկաց ծոցը. Պասրայէն վար գետը հետզհետէ կընդարձակի, մէկ եզրէն միւսը՝ մինչև կէս ժամ կը տևէ : Քիչ մը վար գետին ձախ կողմէն ճիւղ մը կը բաժնուի, որ բաւական չրջան մ'ընելէն վերջը՝ կուգայ դարձեալ կը միանայ գետին, վարի կողմերուն [մէջ. որով նոյն տեղը փոքրիկ կղզի մը կը ձևանայ : Իրիկուան ժամը 9, գետին աջ կողմը Էզզէին ըսուած վրանաբնակ արաբացւոց գիւղն ելանք, ուր 30 ի չափ վրաններ կային : Այս գիւղին ուղղակի դէմն էր էր Մուամմէրա ըսուած քաղաքը, որ այն ատեն պարսկաց իշխանութեան տակն էր ու ետքը Տաճկաստանի անցաւ : Մուամմէրային առջևէն դեռ մը կանցնի : Պասրայէն մինչև Էզզէին 6 ժամ է. գետեղերքին վրայ ծայրէ 'ի ծայր 3 կամ 4 ժամ խորութեամբ անընդհատ արմաւենիի անտառներ կան : Հոս գիշեր մը կեցանք :

Ապրիլ 10 հինգշաբթի առտու ժամ 3 ին՝ մտանք նաւերն ու իրիկուան ժամ 12 ին ելանք գետին աջ կողմը ու գիշեր կեցանք. Ճամբան գետին աջ կողմէն ճիւղ մը կը բաժնուի, և քիչ մ'ալ վար ուրիշ ճիւղ մ'

ալ կը բաժնուի, որոնք կուգան դարձեալ կը միանան դետրին վարի կողմերուն մէջ, որով մէջ տեղի ցամաքը կողի մը կը ձևանայ : Էզզէինէն մինչև հոս ալ արմաւենիի անտառները կը շարունակեն : Գետինն ձախ կողմը Մուամմէրայէն վար պարսկաց հող է : Մուամմէրայէն մինչև 3 ժամ վար դետեղերին վրայ արմաւենիի անտառներ կան . բայց անկէ վար բնաւ ծառ մը չէր տեսնուեր :

Ապրիլ 11 ուրբաթ առտու ժամ 12 ին՝ մտանք նաւերը . յաջող հովով մը 1 1/2 ժամու մէջ 4 ժամու չափ ճամբայ առնելով ելանք գետին աջ կողմը, ուրկէ ժամ մը վար է գետին բերանը՝ Պարսկաց ծոց անուանեալ տեղը : Գետին ջուրն աւելի աղի է այս կողմերուն մէջ . վաան զի ծովին ջուրը մակընթացութեան ժամանակ գետին մէջ կուգայ կը խառնուի : Կրկին մտանք նաւերուն մէջ գետին մինչև բերանը երթալու համար . բայց հազիւ կէս ժամու չափ նաւեցինք՝ սկսաւ կամաց կամաց հիւսիսային հով մը փչել, որ սաստիկ փոթորիկ հանելով գետն ալեկոծեց . մէկ կողմէն ալ ովկիանոսի խրոխտ ալիքները գետին հոսանացը դէմ, յարձակելով կարգիլէին մեր յառաջ երթալը : Թիավարներն ալ յողնած ու վհատած էին . ուստի պարտաւորեցանք ետ դառնալ երթալ եկած տեղերնիս : Քօռնայէն՝ նաւքիչ մ՝ ալ վերէն սկսելով՝ մինչև Պարսկաց ծոցը գետին ընթացքը դրեթէ ուղղակի է և բնաւ ոլորումներ չը ձևացունէր :

Ապրիլ 12 շաբաթ առտու ժամ 12 ին մտանք նաւերը ետ դառնալու համար, բայց օգը յաջող չէր և սաստիկ ալեկոծութիւն կար . ուստի մեր ալեծածան նաւերը չէին կրնար յառաջ երթալ գետին հոսանացը դէմ .

վասն որոյ 60 ի չափ մերկամարմին արարացիներ (եէտէկճի) սկսան քաշել նաւերը 14 ժամ շարունակ մինչև գիշերոյ ժամ 2 , ցերեկուան անտանելի տաքին և գիշերոյ սաստիկ ցուրտին դիմանալով և առանց բան մ' ուտելու . նրբ գետեղերքին վրայ առուններ հանդիպէին՝ մէջէն լողալով կանցնէին , և տեղատուութեան ժամանակ շուրջ քաշուած ըլլալով գետեղերքին վրայ մինչև ծունկերնին տիղմերու մէջ ընկզմելով կը քալէին . այս եղանակաւ և միշտ գետին աջակողմի եզերքին կողմէն նաւելով անցանք Գի-Նը Կալիք և Գի-Նը Եհնա , և հասանք Գի-Նը Եհնա , որ Պասրայի ու Պարսկաց ժոցին մէջ տեղն է , երկու կողմէն ալ 10 ական ժամ հեռի . Գիշերը հոս կեցանք :

Ապրիլ 13 կիրակի առտու ժամ $\frac{1}{2}$ մտանք նաւերը , ու յաջող հալով մը կրկին մտանք Պասրա իրիկուան ժամ 10 ին . Երեք օր կեցանք և ապրիլ 17 հինգշաբթի օր ժամ 7 ին մեկնելով Պասրայէն ու 4 ժամ նաւելով ելանք իրիկուան ժամ 11 ին Եհնա — Եհնա — Եհնա աջ կողմի Գի-Նը — Ֆրեհն ըսուած տեղը , որ Պասրայէն 2 ժամու չափ հեռի է . Հոս կը գտնուէր Անգղիոյ հիւպատոսին տունը դրօշակ բացած , որուն բոլորտիքն ալ մէկ քանի արապներու փոքրիկ բնակարաններ կային :

Ապրիլ 18 ուրբաթ առտու ժամ 12 , նստանք նաւակները , և իրիկուան ժամ 12 ին Գօռնա ելնելով գիշեր կեցանք :

Ապրիլ 19 շաբաթ առտու ժամ 11 $\frac{1}{2}$ ին՝ նստանք աւակները , և այսօրուրնէ ձգելով Տիգրիսի ճամբան , արկինք գիւղին աջ կողմէն Եփրատի մէջ և 15 ժամ մընդհատ նաւեցինք : Գետին ձախ կողմի եզերքին

վրայ ֆօռնայէն մինչև 3 ժամ վեր շարունակ արմաւե-
նիի անտառներ կային . իսկ աջ կողմը միայն տեղ տեղ ։
9 ժամ վեր աջ ու ձախ եղերքներուն վրայ իրարու մօտ
անթիւ առուներ կային , քիչ մ' ալ վեր էփրատ՝ ծո-
վի նման ծածկեր էր իր երկու կողմի յած դաշտերը ,
ողողելով մէկ կողմէն մինչև Պասրա և միւս կողմէն մին-
չև ֆօռնա ։ Այս ծովացեալ դաշտերուն մէջ տեղ տեղ
կղզիի նման ցամաքներ կերևային , տեղ տեղ ալ արմաւի
ծառեր ։ Ամառը այս շուրերը մէկ մէկ քիչ քաշուելով
ճախճախուտ ճահիճներ կը գոյանան , որ օդը կապա-
կանեն . ֆօռնայէն 11 ժամ վեր գետին խորութիւնը
հազիւ կանգունի մը չափ կար . մեր նաւակները (տիղ-
մին մէջ խրեցան . այնուհետև անհնար եղաւ նաւել .
Ուստի փոքրիկ նաւակներով (պելեմ) մեզ առաջնոր-
դող արաբացիները եկան մեր նաւակներուն բոլորտիքը ,
չատերն ալ իջնայով գետին մէջ՝ բռնեցին մեր նաւերն
ու սկսան յառաջ մշել 4 ժամ շարունակ մինչև 'Մե-շեր-
շէ Կարէնի գիւմացը , ուր փոքրիկ ցամաքի մը վրայ ել-
նելով գիշեր կեցանք ։ Այս կողմերը Մեշէի անուա-
նեալ Շէյխին իշխանութեան ներքև են . հոս տեսութեան
եկաւ Պէլինամ անուն շէյխը ։

Ապրիլ 20 կիրակի առտու ժամ 12 , նստանք նաւե-
րը Սուղուշուք երթալու համար որ 10 ժամ հեռի է .
նոյն օրը իրիկուան իջանք քաղաքին մէկ քառորդ մնա-
լով դաշտին մէջ մէկ առուի մը քով՝ 30 ի չափ մեծա-
մեծ վրաններու տակ , զոր Մէնտէֆիք շէյխը պատ-
րաստել տուած էր ։

Սուղուշուք՝ Եփրատի աջ կողմը գիւղաքաղաք մ'
է ։ Ունի 400 տուն , 2000 բնակիչ արաբացի . հրեայ և
100 ի չափ հայ մէկ եկեղեցիով ։ Սրճարաններ , վաճա-
ռանոց մը , մի բաւրի մը ։ Պարտէզներ , արմաւի ծա-

ուեր : Կը գտնուէին անթիւ ընտիր ձիեր և սրընթաց գեղեցիկ ճայիկներ : Օդը բաւական առողջ է : Գիւղին դէմ գետին ձախ կողմն ալ կան արաբապուց հողաչէն տուներ , պարտէզներ , արմաւի ծառեր :

Գիշերը սաստիկ քամի մը տակնուվրայ ըրաւ վրանները , տեղատարափ անձրև մը ամենուն ոսկորներուն մէջ կանգնէր . ամպերուն գոռումն ու կոյծակներուն հարուածները ահու գողի մէջ կը ձղէր : Կարծես թէ ոտքերնուս տակը ջրհեղեղ մը կը պատրաստուէր : Առտուն սենեկապետը ոսկի թուր մը ու զարդարեալ վերարկու մը շնորհեց շէյխին , որ փոխադարձ ճայիկներ ընծայեց :

Ապրիլ 23 չորեքշաբթի ժամ 3 , ճամբայ ելանք ձիերով (նաւային ճանապարհորդութիւնը ձգեցինք) , 7 ժամ շարունակ գետին աջ կողմէն յառաջ երթալով անցանք արմաւի անտառներու , գիւղերու և Ծի չայի առուններու մէջէ . վերջը Իջանք գետին եղերքը ծառերու տակ վրաններու մէջ :

Ապրիլ 24 հինգշաբթի , 6 ժամ ճանապարհորդեցինք ու Իջանք գետին աջակողմը վրաններու մէջ գիշեր կեցանք : Այսօր 3 առու անցանք :

Ապրիլ 25 ուրբաթ առտու ժամ 12 , ճամբայ ելանք և 6 ժամ երթալուս վերջը՝ Իջանք գետին աջ կողմը , որուն դիմացի կողմը գիւղ մը կար ծառաստանի մէջ :

Ապրիլ 26 չաբաթ օր ժամ 12 , ճամբայ ելանք և 4 ժամ հեռի Սամավար ըսուած գեղին առջև Իջանք և գիշերը վրաններու մէջ կեցանք . Ճամբուն վրայ ո՛չ ծառ կար և ո՛չ առու :

Եփրատի աջ կողմը արաբացւոց գիւղ մ' է պարսպապատ : յւնի 230 տուն , 2000 բնակիչ . վաճառանոց մ, ուտելեաց . Գիւղին մէջն ու բոլորտիքը պարտեզներ կային , թութի , նուան , արմաւի , դեղձի , նարըշի , ծիրանի եւ այլն ծառերով : Գիւղին գիւմացի կողմն ալ արմաւի անտառներ ու պարտեզներ ու քանի մ' ալ արաբացւոց սն սկներ կային : Հոս գետը նեղ է եւ քիչ մը խոր , մինչեւ հոս բերեր էին մեր նաւերը . պարէնի մեծ նաւերը ասկէ վեր չը կրցան երթալ :

Շէյխերն ու Շահպէնտէրը այցելութեան եկան և 1000 ի չափ ձիաւոր ու հետևակ պահասւան զօրք տուին :

Ապրիլ 27 կիրակի առտու ժամ 10 , ճամբայ ելանք , և 2 ժամ հեռի իջանք լայն ու խորունկ առուի մը եղերքին վրայ , ուրկէ մենք նաւակներով ու ձիերնիս լողալով անցանք գիւմացի կողմը , և գիշերը հոն անցուցինք վրաններու տակ :

Ապրիլ 28 երկուշաբթի առտու ժամ 12 , ճամբայ ելանք , վերջին մնաց բարովն ըսելով Մէնտէֆիք շէյխին . 2 ժամ անդին Եփրատի մէջէն անցնելով մտանք Շէյխ վատիին իշխանութեան երկիրներուն մէջ , և քանի մը ժամ երթալէս վերջը անցանք առուէ մը , որուն եղերքին վրայ գիշերը անցուցինք վրաններու տակ : Հոս քանի մը հազար զօրք դեղեցիկ զինախաղութիւն մ' ըրին :

Ապրիլ 29 երեքշաբթի առտու ժամ 12 , ճամբայ ելանք և 3 ժամ հեռի առուի մը եղերքին վրայ գիշեր կեցանք վրաններու մէջ :

Ապրիլ 30 չորեքշաբթի առտու ժամ 12, ճամբայ ելանք և 7 ժամ երթալնէս վերջը եղէգնուտ ընդար. ձակ ճահիճի մը եղերքին վրայ կեցանք գիշերն ու հետեւեալ օրը մինչև իրիկուն՝ վրաններու մէջ:

Այսօր Մէշէտ Սլիի դայմագամը դիմաւորութեան եկաւ:

Մայիս 1 հինգշաբթի իրիկուան ժամ 12, 100 ի չափ թուրրատէներով անցանք ճահիճէն. թիավարները եղէգներով կը մղէին նաւերն և շատ դժուարութիւն կը կրէին զանոնք քալեցունելու շամբերուն մէջէն ու տիղմերուն վրայէն: Զուրը հաղիւ կանգուն մը կար. բարձր գիշերը այս կերպով ճանապարհորդեցինք, ցիւրէկները սաստիկ տաքին պատճառաւ. անհնար էր ճանահորդել:

Մայիս 2 ուրբաթ առտու ժամ 12 ին եկանք Մէշէտ Սլիին դրեթէ նաւահանգիստը, 1 1/2 ժամ հեռի քաղաքէն: Հոս է Մե-ի-ի-ի-ի-ի, ուխտատեղի տաճկաց: Ժամը 4 ին շքեղ հանդէսով մը մտանք Մէշէտ Սլի:

Մ Է Շ Է Տ Ա Լ Ի Կ Ա Մ Ի Մ Ա Մ Ա Լ Ի

ի հնումն Աղեքսանդրիա կամ Հիռա

Պաղտատի հարաւային կողմը՝ 133 քիլոմէթրօ հեռուի պարսպատատ գեղեցիկ քաղաք մ'է: Ունի 3000 տուն, 10000 բնակիչ, որ ըստ մեծի մասին շէ աղանդաւոր պարսիկներ են: Նաեւ հրեայներ: Զինուորանոց մը՝ քանի մը հարիւր զօրքով. հիւանդանոց մը, ամուր խաներ, հարուստ վաճառանոց մը ուր ամեն տեսակ լան կը գտնուէր աժան գնով: Մրգեղէնները շատ, հացը աժան: Տուները մեծ ու քարաշէն են: Հոս է

տաճկաց մարգարէին փեսայ Սլիին գերեզմանը՝ հոյակապ մզկէթի մը մէջ, ուր միշտ բազմաթիւ պարսիկ ուխտաւորներ կը դիմեն : Այս մզկէթը շինուած է քարայեալ խորանարդ աղիւսներով, ունի բարձր ու ոսկեզօծ դմբէթ մը, նոյնպէս ոսկեզօծ երկու ֆուտներ, նաև շրջանակի ընդարձակ բակ մը, ուր պարսիկները տեսակ տեսակ բնական քարեր հոփ, Նէճէճ, Ետէճ, Լըն. կը ծախեն : Բակին շուրջը երկկուղ բնակարաններ կան «Ֆուսայ» համար . մզկէթին ամեն պատերուն վրայ Վիճ քարերով զարդարուած է, որոնց վրայ հոփ թափուած էր Բաղաքին մէջ ո՛չ պարտէզ կայ և ո՛չ ծառ : Զուրն աղէկ չէ Օդն ալ շատ աղէկ չէ . վասն զի քաղաքին շրջակայներն ընդարձակ ճահիճներ ու լիճեր կան : Պարսիկները մեռելներն իրենց այս սուրբ քաղաքը կը բերեն թաղելու համար : Աղեքսանդր հիմնած է այս քաղաքը, որուն անունովը կը կոչուէր երկար ժամանակ : Ետքը արաբացւոց ձեռքն անցնելով Հիւա անուանեցին . և իրենց մէկ իշխանութեան մայրաքաղաքն ըրին . ասոնցմէ ալ արիստոնէից ձեռքն անցաւ մինչև Քրիստոսի 632 թուականը : Այն ատենէն տաճիկներն առին և 1806 ին թէ և վահապիները նուաճեցին քաղաքը, բայց վերջապէս բնակիչները յաջողեցան զանոնք փախցունելու, և անկէ ետքը գերեզմանին մեծ հարստութիւնը փոխադրեցին Իմամ մուսա :

Մայիս 4 կիրակի իրիկուան ժամ 10 ելանք, և գիշերը 6 ժամ ճամբայ ըրինք եղէգներու մէջէ անցնելով . բուն ճանապարհէն խոտորեցանք ջուրի մօտ երթալու համար, և գիշերուան ժամ 4 ին իջանք Եփրատի ողողմամբ շինուած ճահիճի մը եզերքին վրայ, որ կըսուի Հիւոփէ : Արաններու սակ կեցանք մինչև առաւօտ :

Այս ջուրին լայնութիւնը մէկ ժամու չափ կար , որուն դիմացի եզերքին կողմը և բաւական հեռի փոքրիկ լեռ մը կամ բլուր մը կը տեսնուէր , վրան ալ կարծես թէ շէնք մը կար , զոր ելի շէնք կանուանէին : Այս գիշերային ճանապարհորդութիւննիս ջահերով խիստ զուարճալի եղաւ , ազատ արևուն տոչորիչ ազդեցութենէն , որուն տեղ պաղ հովեր կը փչէին : Յերէկները տաքին սաստկութեանը դիմանալու համար վրանները կը թրջէին ու անոնց բոլորտիքը խրամներ փորելով ջուր կը լեցունէին . մենք ալ լաթ մը թրջելով երեսնուս վրայ կը ծածկէինք :

Մայիս 5 երկուշաբթի իրիկուան ժամ 10 , ճամբայ ելանք . կէս ժամ հեռի քարաշէն խան մը կարի գիշերուան 5 ին Մէջէտ շիւսէինի կամ Գէրպէլայի մէջ 1 ժամ մնալով իջանք վրաններու մէջ գիշեր լուսցուցինք :

Մայիս 6 երեքշաբթի առտու ժամ 12 , ճամբայ ելանք շքեղ հանգէտով մը , և քիչ մը անդին արմաւենիներու մէջէ անցնելով մտանք Գէրպէլա , իմ մէ Գէրպէլա ըստած դռնէն :

ՄԵՃԵՏ ՀԻՒՍԷԻՆ ԿԱՄ ԻՄԱՄ ՀԻՒՍԷԻՆ , ԵՒ ԿԱՄ
ԳԵՐՊԷԼԱ :

Պաղտատի արևմտեան հարաւային կողմը և անկէ 93 քիլոմէթրո հեռի արաբաղուց դաշտին մէջ և Եփրատի մէկ առուին վրայ 6000 տունով՝ պարսպապատ քաղաք մ' է , իմաստ Ալիի Լըկնապատիկ մեծութեամբ . Ունի 14000 բնակիչ , որոնք ըստ մեծի մասին պարսիկներ են շէ կրօնքով , իսկ քիչ կայ . նաև վաճառակա՞նութեան պատճառաւ երթեկեկող 30 ի չափ ալ հրեայ

կը գանուին ։ Դժուար էր քրիստոնէից՝ ինչպէս նաև երբեմն տաճկաց հոս մտնել ու կարուածքի տէր ըլլալ ։ Տուները քարաշէն են և հոյակապ , բայց դռները փոքրիկ և տանեաց վրայ հող ։

Ունի զինուորանոց մը 1000 ի շափ զօրքով . ապարան մը , հիւանդանոց մը , մեծ վաճառանոց մը , ուր հնգ-կային ու պարսկական բերքեր կը ծախուին աժան գրնով . մեծ խաներ , գեղեցիկ ու ընդարձակ բաղնիքներ , մզկիթներ ։ Հոս է Ալիին որդի իմամ՝ Հիւսէյնին գերեզմանը՝ նոյն անուն հոյակապ մզկիթին մէջ , ուր կուգան անթիւ պարսիկ ուխտաւորներ , որոնք մեռելնին ալ հոն կը բերեն կը թաղեն ։ Մզկիթն ունի հոյակապ գրմբեթ մը և երկու հնարէ ոսկեղօծեալ . նաև ընդարձակ բակ մը , որուն մէջ տեսակ տեսակ բնական քարերու վաճառականութիւն կընեն « Կարմիր » տակ ։ Քաղաքէն դուրս շրջանակի ծառաստան է , արմաւի և ուրիշ տեսակ ծառերով . շատ մ'ալ պարտէզներ կան՝ վարունգի , սելի , բալնի , և ըն . բերքերով լեցուն ։ Ծառաստանին ու պարտէզներուն միւս կողմն ալ շատ մը խոտային հարմարեան կան ։

Ձուրը Եփրատինն է որ մինչև քաղաք կուգար մեծ առուով մը , Տաքը սաստիկ է . օդը ծանր , որուն ապականութեան պատճառներն են արմաւի ծառերը , խոտային հարմարեան պիտոյիցը յատկացեալ ջրով լեցուն փոսերը , տուներուն ականները՝ որ փոսերու մէջ կը դիզուին , և պարսից մեռելներուն դիակները՝ որ երբեմն օրերով խաներուն մէջ կը մտնուին ։ Քաղաքին պարիսպը քանի մը դուռն ունի , և տեղ տեղ թեղախօթներ դրուած են ։ Հոս քանի մը օր կեցանք ։

Մայիս 9 ուրբաթ իրկուան ժամ 9 , ելանք քաղաքին Պարսիկ Կարմիր ըսուած դուռնէն , և առուին ձախ

կողմէն չքեղ հանդէսով գացինք և ժամ չարունակ արմաւի անտառներու և պարտէզներու որմերուն մէջ տեղէն . վերջը քարաշէն կամուրջի մը վրայէն առուին աջ կողմն անցանք : Գիշ մը անդին ճամբուն վրայ քարաշէն մեծ խան մը կար : Յ ժամ հեռի քարաշէն կամուրջի մը վրայէ դարձեալ նոյն առուին ձախ կողմը անցանք . ասկէ ալ կէս ժամ հեռի ուրիշ քարաշէն խան մը կար , ուրկէ քառորդ մը անդին կը վազէ Եփրատ գետը , և որուն շաջկողմի եզերքին վրայ իջանք գիշերուան ժամ Յ ին վրաններու տակ

Մայիս 10 շաբաթ առտու ժամ 11 ին , փայտաշէն կամուրջի մը վրայէ դետն անցնելով եկանք Մի-սէ-դրուած գիւղը , որ 12 ժամ հեռի է Պաղտատէն . Պարսկաստանէն Քէրպէլա եկող ուխտաւորները քաղաքը մտնալէն օր մը յառաջ այս գիւղը օթեւան կրնեն , մեռեանին ալ հոս կիջեցընեն և հետեւեալ օրը կամուրջէն անցնելով կը մտնեն քաղաքը , կամուրջին համար մասնաւոր տուրք մը վճարելով : Գիւղէն ելանք ու Եփրատի ձախ կողմին վրայ կէս ժամ երթալով անցանք ուրիշ գիւղի մը քովէն . ասկէ ալ 1 1/2 ժամ անդին իջանք քարաշէն խան մը՝ որուն առջեւէն առու մը կանցնէր . ուրկէ 2 ժամ հեռի իջանք ուրիշ քարաշէն խան մը , ուր ջրհոր մը կար՝ որուն մինչև խորը քարաշէն սանդուխք մը շինուած էր իջնալ ջուր հանելու համար . Ասկէ ալ 2 1/2 ժամ հեռի իջանք ուրիշ քարաշէն խան մը՝ ժամը 10 ին , որուն հեռաւորութիւնը Պաղտատէն 6 ժամ էր . Ասկէ ալ 2 ժամ հեռի քայքայեալ խանի մը քովէն անցնելով եկանք կէս ժամու մէջ Տիգրիսի աջ կողմը , որուն եզերքն 'ի վեր կէս ժամ երթալով անցանք առուէ մը . քիչ մ'ալ վեր ուրիշ առուէ մը , և վերջը ընդարձակ ջուրէ մը՝ հողաշէն կամուրջի մը վրայէն , ուրկէ Պաղտատ սկսաւ երևնալ :

Այս ջուրէն շատ հեռի չէր Պաղտատի արուարձանը : որուն մէջէն անցանք , և կամուրջին վրայէն մտանք Պաղտատ այս երկրորդ անգամ և 23 օր կեցանք :

1847 Յունիս 4 ընկէպի 3 չորեքշաբթի իրկուան ժամ 10 ին՝ շքեղ հանդիսիւ մեկնեցանք Պաղտատէն . անցանք իմամ Ազամէն , և գիշերուան ժամ 8 ին իջանք Պաշ եէնկիճէէն վեր Շադին ձախ կողմը , որ 8 ժամու չափ հեռի էր Պաղտատէն :

Յունիս 5 հինգշաբթի իրկուան ժամ 9 ճամբայ ելանք , և գիշերուան ժամ 1 ին իջանք Ահմար — Ին Ինչը ըսուած տեղին մտա , որ 3 ժամ հեռի էր ելած տեղերէն :

Յունիս 6 ուրբաթ իրկուան ժամ 7½ ճամբայ ելանք Տէլի Ապպաս երթալու համար , որ 9 ժամ հեռու տորութիւն ունի , ուր գիշերուան ժամ 4 ին հասանք : Ճամբան 6 ժամ հեռու տանկաց ուխտատեղի մը կար , որ կըսուի Հարիբի Աւ Բարի :

Յունիս 7 շաբաթ իրկուան ժամ 8 , ճամբայ ելանք Բարա—թէփէ երթալու համար , որ 10 ժամ հեռի է , ուր մտանք գիշերը ժամ 3 ին :

Յունիս 8 կիրակի իրկուան ժամ 9 , հեծանք ձիերը Գիֆրի երթալու համար , որ 7 ժամ հեռի է . հոս 100 ի չափ վրաններ պատրաստուած էին , որոնց տակը կեցանք մինչև յունիս 14 բոլոր հեծելազօրաց ու Հայն — Ինչի անուանեալ անկանոն զօրաց հետ , որ մեր պահպանութեանը համար հետերնիս զրկուած էին Պաղտատի կուսակալին կողմէն :

Յունիս 14 շաբաթ ժամ 9, ճամբայ ելանք ու Սիւ-
լէյմանիի ճամբան բռնեցինք: Գիւղին մէկ կողմէն միւսն
անցնելով մտանք ընդարձակ դաշտանման ձորի մը մէջ,
որուն մէջէն ջուր մը կանչնէր, և ամեն կողմէն բաւա-
կան բարձր լեռներով պատած էր. ունէր արտեր և
ձմերուկի ու սեխի պարտէզներ: Հոս դեղձի հովանա-
ւոր անտառի մը մէջէ ալ անցնելով Ս ժամյառաջ դա-
ցինք միշտ ձորերու մէջ ու գիշեր կեցանք. ո՛վ դաշ-
տերը հեռացան մեր աչքին շառձեւէն:

Յունիս 15 կիրակի իրկուան ժամ 9, ճամբայ ելանք,
և 3 ժամ շարունակ անրեր ու ապառաժուտ լեռներ
ելլելով իջնելով՝ անցանք քրդաց գիւղի մը մէջէ՝ որուն
առջևէն գետակ մը կանցնէր: Այս գիւղին բնակիչնե-
րը բացօթեայ արօտներն ելած էին և տուներնին ալ դոյ
էին: Գետակին միւս կողմն ընդարձակ անդաստան մը
կար, որուն մէջ կը տեսնուէր քանի մը հաստ ու բար-
ձր ծառերով հովանաւոր վայր մը, զոր գետակին մէկ
ճիւղը միշտ կը թրջէր: Այս գիւղէն քառորդ մը հեռի
էր իւր-նի՛ս իւր-նի՛ անուն քրդաց գիւղը, ուր իջանք ու
գիշեր կեցանք: Այս գիւղը լեռներով շրջապատած
ձորի մը շինուած է, որուն մօտէն ու լեռան ստորոտէն
կանցնի վերոյիշեալ գետակը: Ունի 100 ի չափհիւղիկներ.
ո՛չ ծառ կայ և ո՛չ բոյս:

Յունիս 16 երկուշաբթի ժամ 9, ճամբայ ելանք ու
4 ժամ շարունակ լեռներու վրայէ անցանք, որոնց դաշ-
տանման ձորերուն մէջ գետակներու քով կային շատ մը
քրդաց գիւղեր: Վերջը ճամբուն վրայ ճ-մ-ի անուն քրդ-
աց գիւղէ մը անցնելով՝ գիշերուան ժամ 1 ին իջանք
որի մէջ Ա-մ-ի Գ-ա լերին ստորոտը, ստուար ու բարձր

ծառերու ներքև ու գետակի մը եզերքին վրայ վրան-
ներու տակ, ուր առտու ըրինք. Այս ձորին մէկ կող-
մի լեռները Ասի Գառ և միւս կողմինը Գառ Գառը
սուած լեռներուն գօտիներն էին :

Յունիս 17 երեքշաբթի ժամ 9 ճամբայ ելանք, և 4
ժամ շարունակ լեռներ ելանք ու իջանք, որ հետզհե-
տէ կը բարձրանային. անցանք նաև յԱր Գառ ըստած լե-
ռը, և իջանք Կիտ—Նիտի անուն ընդարձակ ձորին մէջ,
ուր սլատուական ջուր մը կար, և գիշերը կեցանք վը-
րաններու տակ :

Յունիս 18 չորեքշաբթի ժամ 8 ճամբայ ելնելով՝
կէս ժամէն եկանք դէպ ՚ի Գառ Գառ ըստած բարձր
ու անառիկ լեռին ստորտը : Յիշեալ ընդարձակ ու
դաշտանման ձորին մէջ փսիաթէ հիւստած անթիւ
բնակութիւններ կային քրդաց. ամեն տուն ունէր
ձիեր, ոչխարներ, հաւեր, շուներ, որ ընտանիքներուն
հետ խառնուած էին : Ամեն մէկ տան մէջ բազմաթիւ
բնակութիւններ կային. այս քրդերը ամենառողջ մար-
դիկ ըլլալով իրենց թոռան թոռներուն հետ մէկ տեղ
կապրէին : Մէջերնին ոչ նախանձ և ոչ խտրութիւն կար,
ամենը իրար կը հողային և իրար կը խնամէին. վերջա-
պէս, կարծես թէ ամենը մէկ մարմին էին : Երբ հասանք ՚ի
Քարաճա տաղ, տեսանք որ հեռուէն աչքերնուս երևցած
մաշառները մեծամեծ ու անթիւ շոճի ծառերու անտառ-
ներ էին : Այս լեռն անցնելու համար միակ ճանապարհ
մը կար, այն ալ շարունակ լեռան բոլորտիքը շրջագա-
յելով, զոր ծառերը բոլորովին գոցած էին, և Քրդաս-
տանի կառավարիչ Ապտուլահ փաշան քանի մը օր յա-
ռաջ խոչընդոտները բառնալով բանալ տուած էր. որով
կարող եղանք 1 ժամու մէջ ելնել լեռան մինչև գագա-

Թը , ուր կար պարսպի մը աւերակ՝ որուն Գեօգր-է-
 անուն կամարը մինչև ցարդ կը կենայ . ասոր տա-
 կէն անցնելով լեռան միւս կողմէն վար իջանք մինչ՛ւ
 ստորտը՝ որ և ժամ տեւց . շոճիի անտառները մինչև
 հոս կը շարունակէին : Անկից լեռներու ու ձորերու մէ-
 ջէն սկսանք յառաջ երթալ . ճանապարհը սարսափ ու
 զարհուրանք կը պատճառէր ամենուս . վասն զի տեղ
 տեղ այն աստիճան կը նեղնար՝ որ երկու կողմի պարս-
 պաձև ու ապառաժուտ լեռներուն գագաթներն ու
 կողմնակի ցիցերը կարծես թէ իրարմէ նոր բաժնուած
 ու կրկին կուգային միանալ իրարու հետ, որ զմեզ կուլ
 տան . արևն անգամ չէր կրնար թափանցել հոս՝ որ
 փոքր ինչ մեղմացունէր ճանապարհորդին սարսափը :
 և յս երկնաբերձ ու ապառաժուտ լեռներուն գագաթ-
 ներէն մինչև ձորը խողովակներու նման լայն ծերպեր
 բացուած էին , որոնց մէջէն սահանաց նման անձրեւի
 ջուրերը ահագին որոտմամբ կը հոսէին ու սեւ սարսափ
 կը ձգէին շուրջանակի : Նոյն ձորին մէջ կամուրջէ մը
 անցնելով , կէս ժամ շարունակեցինք ճամբայնիս , ուր
 տեղ տեղ ծառեր և տեղ տեղ ալ ցորենի արտեր կային .
 մէկ ժամու չափ ալ բլրակներ ելանք ու իջանք , և գի-
 շերը ժամ 1½ ին հասանք Թիմուր գիւղին մօտ , ուր
 վրաններու տակ կեցանք :

Թիմուր գիւղ՝ արտերու , պարտէզներու ու ծառե-
 րու մէջ քրդաց գիւղ մ'է , Յ ժամ հեռի Սիւլէյմանի-
 էն : Ունի պատուական ջուր մը՝ որ ապառաժներէն կը
 բղխէր : Հոս գլխաւորեց զմեզ Սիւլէյմանի Ապտուլլահ
 փաշան : Պաշտատէն Սիւլէյմանի երթալու բանուկ ճա-
 նապարհը այս չէր , բայց Սենեկապետ Պէյը գահաւո-
 ռակով (թահտըրավան) երթալուն համար այս ճամբան
 աւելի յարմար դատուած էր :

Յունիս 19 հինգշաբթի իրիկուան ժամ 9 , ճամբայ

եղանք եւ քիչ մը յառաջ երթալէ ետքը անտառախիտ լեռան մը գագաթն են ներլով՝ դարձանք միւս կողմը, ուրկէ կերեար առջևնիս ընդարձակ դաշտ մը, որուն մէջ կը տեսնուէր Սիւլէյմանի քաղաքը՝ լեռնէն 2 ժամու չափ հեռաւորութեամբ, և հորիզոնին վրայ ալ երկնաբերձ լեռներ, որ կը զատէին Տաճկաստանը պարսից հողերէն: Նոյն դաշտը իջնալով կերթայինք դէպ ՚ի քաղաքը՝ մշակեալ հողերու ու ցորենի արտաբուրու մէջէն անցնելով: Դաշտին մէջ ամեն կողմէն վտակներ կը հոսէին ու ցիր ու ցան քրդաց գիւղեր շինուած էին: Վերջապէս Սիւլէյմանիին 1 ժամ մնալով իջանք ծառուտ վայրի մը վրայ վրաններու տակ ու գիշեր կեցանք:

Յունիս 20 ուրբաթ ժամ 8 ճամբայ ելանք. առջևնէս կերթային հազարաւոր հետեակ ու ձիաւոր զօրքեր՝ որոնց գլուխն էր քաղաքին կառավարիչ Ապտուլահ փաշան, և մինչև քաղաքը՝ անթիւ ձիաւոր շուրջ ու հրացանակիր հայր ըստուած զինուորներ երկու կողմէն բարևի կեցած էին: Այսպիսի շքեղ հանդէսով ժամը 9 ին մտանք քաղաքը և փաշային սպախան ելանք:

Ս Ի Ի Լ Է Յ Մ Ա Ն Ի :

Ամեն կողմէն 1 ժամ հեռի, շուրջանակի բարձր լեռներով պատած ու դաշտի մէջ շինուած քրդաց քաղաք մ' է Պաղտատի իշխանութեան ներքև: Ունի 2500 ի չափ տուն, 15000 ի չափ բնակիչ, որոնցմէ 14500 քիւրտ, 150 հրեայ, 150 քիլտանի և 100 ալ պարսիկ են. քանի մը մզկիթ, 4 մութ բաղնիքներ. որոնց մէջ մէկ մէկ աւազան կայ, ուր կը մտնեն լուացուելու համար: Քանի մի ալ խան: Վաճառանոց մը, ուր կը գտնուին զա-

նազան արհեստաւորներ, ոսկերիչ, ինչպէս, արհեստ, կօշ-
 կակար, դերձակ, սափրիչ, զինագործ, ձուլագործ
 (Կոնստանտին), ճարտարագործ (Վարդ), Երզնէի, ժխա-
 վաճառ, մրդավաճառ, հնավաճառ (Երզնէի), վաճա-
 ռական, և ին և ին : Այս վաճառանոցը՝ որուն վրայ տե-
 րւներով գոցուած է, այնքան ցած էր՝ որ բարձրահա-
 սակ մարդիկ գլուխնին ծռելով պիտի անցնէին : Երկու
 զինուորանոց, որոնց մէկուն մէջ կար 3000 ի չափ հե-
 տեակ քուրդ գործ և միւսին մէջ 1000 ի չափ : այս
 ետքինին մէջ էր փաշային ապարանքը, Տուներն՝ առ-
 հասարակ գետնի վրայ միտկուղ ու աղիւսակերտ շի-
 նուած էին, տանիքները հողով գոցուած : ամեն տուն
 ծաղկազարդ պարտէզ ունի և իրարմէ հեռի է, որով
 քաղաքը շատ ընդարձակ կերեայ և որուն բոլորտիքը
 հազիւ երկու ժամու մէջ կը շրջագայուի : Զուրը առատ
 անուշ ու պաղուկ է, թէպէտ և հորի ջուր : ուր որ
 հոր բանան՝ անպատճառ ջուր կը լինէ : ուստի քանի մը
 հոր քովէ քով բացեր, իրարու հետ հազորդեր և գետնին
 տակէն ճամբայ մը շինելով ու քիչ մը անդին նոյն հորե-
 րուն ջուրը դուրս բղխեցնելով արուեստական վտակ
 մը շինած են, որ միշտ կը վազէ և քաղաքին զանա-
 զան կողմերուն մէջ ոլորելով կանցնի կերթայ : Մեր-
 ձակայ վայրերէն ու լեռներէն սառած ձիւն կը բերեն
 քաղաքը ու ջուրին կը խառնեն : Բաղաքացւոց սովոր-
 ութիւն եղած է սառով խառնուած «բոն» խմել :
 նոյնպէս իրարու այցելուե գացած ժամանակ ձիւնխառն
 «բոն» կը հրամցունեն, և սրճարաններու մէջն ալ նոյնը
 կը գործածեն խահվէի տեղ : Օդն աղէկ է, սաստկաշունչ
 քամիներ կը փչեն, որ գետնին փոշիները ժողվելով քա-
 յքին վրայ կը բերեն ու անձրևի պէս տուներու մէջ
 չը լեցընեն : ասանկ սաստկաշունչ քամիներու ատեն՝
 բնակիչները փողոցներէն փախչելով տուներնուն մէջ

կը փակուին: Քաղաքացիք կոչու են բայց հիւրասէր: Երկիրը բարեբերը ըլլալուն՝ ամեն բան առատ ու աժան էր: Քաղաքէն մեկնելէն յառաջ, կառավարիչ փառացի իր հրամանատարուն տակ գտնուած թէ՛ կանոնաւոր և թէ՛ անկանոն զօրաց յառաջագիմութիւնը ցոյց տալու համար զինախաղութիւն մ'ընել տուաւ որ 6 ժամ տևեց:

Յուլիս 7՝ երկուշաբթի իրիկուան ժամ 9, շքեղ հանդէսով քաղաքէն ելանք 6 ժամ հեռի լեռան մը ստորտան ծառուտ և սպառաժուտ վայրի մը վրայ իջանք գիշերուան ժամ 4 ին. այս տեղ պատուական ջուր մը կը բղխէր և առջևն ալ աւազան մը շինուած էր: Քաղաքէն մինչև հոս երկու լեռանց գօտիներու մէջ մէկ ժամէն աւելի ընդարձակութիւն ունեցող դաշտային ու քարուտ ճամբայ մ'էր, ուր ցորենի արտեր կային, տեղ տեղ ալ շուրեր կը բղխէին:

Յուլիս 8 երեքշաբթի իրիկուան ժամ 9, ճամբայ ելանք և վերոյիշեալ լեռանց գօտիներու մէջ տեղի նոյն դաշտային ճանապարհը 4 ժամու չափ շարունակելէն վերջը՝ իջանք մշակեալ տեղ մը, ուր պատուական ջուր մը կար և աւազան մը՝ ծառերու տակ: Արտեր ու այգիներ ալ պակաս չէին: Այս տեղէն կէս ժամ հեռի սպառաժուտ ցցուած և սրածայր լեռներ կը տեսնուէին:

Յուլիս 9 չորեքշաբթի իրիկուան ժամ 8, ճամբայ ելնելով՝ նախ անցանք ձորերու մէջէ, որ այգիներով ու շոճի ծառերով զարդարուած էին և փոքրիկ գիւղեր կը գտնուէին: Վերջը արագասահ վտակէ մը՝ որ բաւական լայնարձակ էր ու $1\frac{1}{2}$ կանդուն խորութիւն ունէր, ասկէ անդին բլուր մը դառնալով կրկին մը

տանք ձորերու մէջ, և յառաջ երթալով՝ գիշերուան ժամ 2 ին իջանք լեղի ջուրի մը գլուխը :

Յուլիս 10 հինգշաբթի իրիկուան ժամ 8, ճամբայ ելանք ֆէօյ — Սանճաք երթալու համար, որ 3 ժամ հեռի էր, և նոյն օրը գիշերուան ժամ 1 ին մտանք . այսօրուան ճամբանիս նախ՝ մէկ ժամու չափ շարունակ ձորերու մէջէ էր, ուր կը գտնուէին դիւղեր, արտեր և այգիներ . ետքը դարձանք անտառուտ բարձր լեռ մը՝ որ 2 ժամէն աւելի տևեց . վերջապէս մտանք ընդարձակ դաշտի մը մէջ՝ որուն հորիզոնին վրայ լեռներ կը տեսնուէին : Այս դաշտը թէպէտ քարուտ էր, բայց ամեն կողմ մշակուած էր ցորենի արտերով :

Ք Լ Օ Յ — Ս Ա Ն Ճ Ա Ք :

Գաշտին ծայրը բարձր տեղի մը վրայ շինուած 1000 տնով քրդաց գիւղ մ'է, ուր քանի մը տուն հրեայ ալ կը գտնուի . Գիւղին մէկ կողմը քայքայեալ պարիսպ մը կայ, և 3 վայրկեան հեռի բարձր տեղի մը վրայ նոր բերդ մը : Բնակիչները շատ կոշտ են : Օդը ծանր է, ջուրը գէշ : Գիւղին թէ՛ ներսը և թէ՛ շրջակայքը կը գտնուին բարեբեր այգիներ և ծառաւէտ պարտէզներ : Ունի մեծ մզկիթ մը, բաղնիք մը, խան մը, վաճառանոց մը՝ ուր կը ծախէին սովորաբար գործածելիք շնչին բաներ : Խանութները դուռն չունէին, և իւրարմէ ալ զստուած չըլլալով՝ մէջէ մէջ կանցնուէր . վասն որոյ ամեն իրիկուն կը պարտաւորէին մէջի եղած բաները պարպել ու տունները տանիլ : Քանի մը հարիւր զինուոր կար : Տուները Սիւլէյմանիի տուներէն ամուր ու աղէկ շինուած էին : Բնակիչներն առհասարակ ամառները տանեաց վրայ կը պառկին, տեսել մը

մահճակալի նման շինուած անկողնոց մէջ, վասն զի տուներուն մէջ գիշերը շատ տաք կընէ և կարիճ ալ կը գտնուի : Հոս երևելի հարուստ անձ մը կար , Մօլլա Պէքիր անուն , որուն համար կըսէին թէ իւր հարստութեան չափը չըզիտէ :

Յուլիս 14 երկուշաբթի իրիկուան ժամ 8 ճամբայ ելանք : Նախ 2 ժամու չափ անցանք ձորերու մէջէ , ուր ամեն տեղ արտեր ու այգիներ պակաս չէին եւ քրքրդաց գիւղեր ալ կային : Ետքը մէկ ժամու չափ ալ դարձանք բարձր լեռ մը , անկէ ալ անդին ելանք ուրիշ լեռան մը դագաթը , ու իջանք միւս երեսն 'ի վայր՝ անցնելով քրդաց գիւղի մը մէջէ , որուն ծայրը մինչեւ լեռան ստորոտն ու ձորին մէջը կը հասնէր : Այս ձորին մէջէն ու լեռան ստորոտէն ապառաժ նեղ ճամբայներու վրայէ մէկ ժամու չափ յառաջ դացինք մեծ դժուարութեամբ , եւ իջանք ծառազարդ ու անուշ ջրով տեղ մը , գիշեր կենալու համար : Այս ձորն ալ մշակեալ էր , ունէր պարտէզներ , տեղ տեղ ալ ծխախոտի արտեր :

Յուլիս 15 երեքշաբթի , ճամբայ ելանք Պալասան գիւղը երթալու համար , որ 4 ժամ հեռի էր : Նախ անցանք դաշտի մը մէջէ ու մտանք ձորի մը մէջ , ուր կային արտեր ու քրդաց գիւղեր : Վերջը դարձանք բարձր լեռ մը , անկէ ալ իջանք ուրիշ ձոր մը անցնելով Հօշաֆ անուն քրդաց գիւղին քովէն , ուրկէ մէկ ժամ հեռի լեռան ստորոտն իջանք Պալասան գիւղին քով , ու երկու գիշեր կեցանք :

Այս գիւղը լեռան զառ 'ի վայրին վրայ շինուած ու մինչև ստորոտը կը հասնէր . ունէր այգիներ , բարեքեր պատէզներ , պտղաւէտ և հովանաւոր ծառեր .

օդն ալ շատ պատուական էր :

Յուլիս 17 հինգշաբթի, ճամբայ ելանք, 4 ժամ շարունակ անցնելով ընդարձակ ձորերու մէջէ, ուր կային գիւղեր, արտեր, այգիներ, անտառներ, աւնուշ ու յատակ ջուրեր . իջանք ծառուտ տեղ մը անուշ ջուրի մը գլուխ՝ գիշեր կենալու համար . Այս տեղէն կէս ժամ հեռի կերևար Պէ՛հ — Տ-ը ըսուած բարձր ու դժուարամատոյց լեռը :

Յուլիս 18 ուրբաթ առտու ժամ 10, ճամբայ ելանք Բէվանտըզ մտնելու համար, որ 5 ժամ հեռի էր . նոյն օրը ժամ 8 ին մտանք մեծ հանդէսով . հսկս կէս ժամու չափ ձորերու մէջէ երթալով հասանք Բէ՛հ-ը՛ւ՛ կամ Պէ՛հ — Տ-ը ըսուած լեռան ստորոտը, և հազիւ 1 1/2 ժամու մէջ ելանք անոր գագաթը : Այս ապառաժուտ լեռը շոճի ծառերով ծածկուած պարսպի պէս բարձրացած էր . տեղ տեղ յատակ ու անուշ ջուր կը բղխէր : գագաթին մօտ փոքրիկ հարթ տեղի մը վրայ մարտկոց մը կար՝ որուն մէջ զօրք կապասէր :

Դարձանք լեռան գագաթն ու սկսանք մեծ դըժուարութեամբ ու ահու դողով վար իջնել ապառաժուտ նեղ ճամբու մը վրայէ, որ 2 ժամու չափ տեւեց : Այս լեռան ստորոտէն յատակ ու առատ ջուր մը կը բլղխէր՝ որ Բէվանտըզի քաղաքը կը յազեցընէր : Այս կէս ժամ ալ յառաջ երթալով՝ ելանք բլրի մը վրայ՝ ուրկէ կէս ժամ հեռի էր Բէվանտըզ :

Այս քաղաքին մօտ տեսանք բարեբեր-պարտէզներ, որոնց մէջ տերեւներէ շինուած շատ մը խրճիթներ կային : Այս տեղը Գարաթէ կանուանի :

Ր Է Վ Ա Ն Տ Ը Զ :

Զապ — Սու գետին մէկ վտակին եզերքը բարձրաւանդակի մը վրայ շինուած 1600 տունով քրդաց գիւղաքաղաք մ'է պարսպապատ : Ունի 6000 բնակիչ քիւրա, և մէկ երկու հարիւր հրեայ, երկու թաղի բաժնուած է, վերին և ստորին, որ իրարմէ փոքրիկ միջոցաւ մը զատուած են : Բնաւ հարթ տեղ մը չըկայ, ամեն տեղ զառ 'ի վայր է : Պարիսպը՝ միայն լեռանը հիւսիսային կամ ֆարէթի կողմը շինուած է, ուրկէ մտանք գիւղը . իսկ ստորոտը շուրջանակի խրամի նման բնական խորութիւն մը կայ 10 կամ 15 կանգուն, որուն մէջէն կը վաղէ Զապ—Սու գետին մէկ վտակը՝ որուն վրայ երկու կամուրջներ շինուած են՝ դիմացի և քովի լեռները անցնելու համար . կամուրջներուն գիւղի կողմի ծայրերը մէկ մէկ դուռն շինուած է :

Գիւղին լեռն ուղղակի բարձրացած ըլլալուն համար՝ տուները իրարու վրայ հեծածի պէս կերևային . Տուները աղիւսակերտ են . ձեղունները ցած, տանիքները հողով ծեփած : Կայ փոքրիկ վաճառանոց մը, փոքրիկ բաղնիք մը, իսկ և ոչ մէկ ծառ մը : Զուրը վտակին ջուրն է և աղէկ . այս կողմերը միշտ ձիւն զրտնուելուն համար՝ բնակիչներն իրենց խմելու ջուրերուն մէջ ձիւն կը խառնեն : Օգը ծանր է և ամառը շատ տաք . թէպէտ գիւղը լեռան վրայ է, բայց շուրջանակի բարձրաբերձ պարաւոր լեռներով պաշարուած ըլլալուն համար՝ կարծես թէ խոր վիրապն ես . այս պարաւոր լեռները՝ որ տաճկաց հողը Պարսկաստանէն կը զատեն, 'ի հնումն Զակրոս լերինք կը կոչուէին : Բնակիչներն ամառնային տաք եղանակին մէջ տանեաց վրայ մահճակալի նման շինուած անկողիններու մէջ կը

պառկին , թէ և տանիքները իրարու մէջ կը նային վերէն ՚ի վար . շատերն ալ ֆարաթէ կերթան օդափոխութեան : Բնակիչները կոչու են . կանայք Նոբելի շուքնին , ամենն ալ անկիրթ ու մոլի են . արք և կանայք մի և նոյն դետի մէջ կը լուսացուն իրարմէ քիչ հեռի : Կարիճ շատ կայ : Միսն ու հայն աժան էր . առատ ալ մրգեղէն կայ : Մէկ քանի հարիւր զօրք կար , որ գիւղին զանազան փողոցներուն մէջ մասնաւոր տուններու բաժնուած էին : Գիւղին արևելեան կողմը բարձր լեռ մը կայ՝ որ մէկ ժամ հեռի է . հիւսիսային կողմը ֆիւստան անուն լեռը՝ որ երեք ժամ հեռի է . արևմտեան հիւսիսային կողմը բերդը որ իջ — քալէ կըսուի . ուղղակի արևմտեան հիւսիսային կողմը Պալաք անուն լեռը . հարաւային կողմը ֆիւրէկ — տաղը ըսուած լեռը . արևմտեան կողմը Պիճան — տաղը ըսուած լեռը , և արևելեան հարաւային կողմը Հէնտերէն լեռը՝ ժամ մը հեռի . այս լեռը ձինտիեան ըսուած տեղին վրայ բարձրացած է . ասոր ստորոտը խորունկ ջրհոր մը կայ , ուրկէ առատ ու պատուական ջուր մը կը բղխէ , որ ձինտիեանէն անցնելով կերթայ գետը կը խառնուի . այս հորին ջուրը ցերէկէն մինչև կէս գիշեր կը բղխի , բայց կէս գիշերէն մինչև ցերէկ կը դադրի և ձմեռը բոլորովին կը կտրի ու հորն ալ կը ցամաքի : ձինտիեան շատ գեղեցիկ ու զմայլելի ծառաղարգ տեղ մ'է . հոն կային այգիներ , պարտէզներ , ցորենի ու ծխախտախարտեր , ուրկէ կանցնի գետը : Այս զուարճալի վայրերուն մէջ քանի մը օր ժամանակ անցուցինք :

Յուլիս 21 երկուշաբթի ժամ 9 , չքեղ հանդէսով ճամբայ ելանք ֆեանօթման երթալու համար , որ 6 ժամ հեռի է : Նախ ելանք ֆիւրէկ — տաղը ըսուած գոլարամատոյց լեռան գագաթը՝ որ երկու ժամ տե .

ւեց . անկէ սկսանք իջնալ լեռան միւս կողմն 'ի վար
մինչև ստորոտը՝ ճիշդ երկու ժամու մէջ . վերջը երկու
ժամ ալ ձորերու մէջէ անցնելով իջանք ծառոտ դաշ-
տաւայրի մը վրայ , ուրկէ վտակ մը կանցնէր և որուն
եզերքին վրայ ջաղացք մը շինուած էր :

Յուլիս 22 երեքշաբթի իրիկուան ժամ 9 ճամբայ
ելանք , 5 ժամ շարունակ ձորերու մէջէ անցնելով ի-
ջանք Զապ — Սու վտակին եզերքին վրայ ու գիշեր կե-
ցանք :

Յուլիս 23 չորեքշաբթի իրիկուան ժամ 9 ժամբայ
ելանք և 3 ժամ հեռի Եահուտի — քէօյի ըսուած հը-
րէից գիւղն իջանք , որ 20 վայրկեանի չափ հեռի էր
Զապ — Սու վտակէն :

Յուլիս 24 հինգշաբթի իրիկուան ժամ 8 ճամբայ
ելանք , 8 ժամ շարունակ լեռներ ու ձորեր անցնելով
իջանք դաշտի մը մէջ քրդաց գիւղ մը , ուրկէ՝ շուր մը
կանցնէր :

Յուլիս 25 ուրբաթ իրիկուան ժամ 8 ճամբայ ելանք
Պարթուլլահ կամ կեաւուր — քէօյ ըսուած գիւղն եր-
թալու համար , որ 8 ժամ հեռի էր , և նոյն օրը մը-
տանք . այս գիւղը Մուսուլէն 4 ժամ հեռի է . ասկէ
արագահոս շուր մը կանցնի՝ որուն վրայ ջրաղացներ
շինուած էին :

Յուլիս 26 չարաթ առտու ժամ մէկ ճամբայ ելանք
և ժամ 6 ին չքեղ հանդէսով մտանք Մուսուլ , ուր այս
անգամ 10 օր կեցանք :

Օգոստոս 4 (րամազան 5) երկուշաբթի ժամ 8 մեծ հանդէսով մեկնեցանք քաղաքէն . ձիւրէի ճամբան բռնելով զարկինք դաշտային ճամբայ մը . 3 ժամ հեռի ճամբուն վրայ հանդիպեցանք Թերէֆ անուն քիլտանիներու գիւղը , որ 1000ի չափ քարաշէն մեծ տուներ սւնէր , և գործածած ջուրերնին հորի ջուր էր : Ասկէ 3 քառորդ հեռի է Պաթմըն անուն քիլտանիներու գիւղը : Թէրքէֆէն $1\frac{1}{2}$ ժամ ալ երթալով իջանք Թիլիսքօք անուն քիլտանիներու աւերակ գիւղը , ուր 150 տուն միայն մնացեր էր :

Օգոստոս 5 երեքշաբթի ճամբայ ելանք , և 6 ժամ դաշտային ճամբայէ մը երթալով իջանք աւերակ գիւղ մը ու գիշեր կեցանք : Այս դաշտին մէջ բազմաթիւ գիւղեր կային՝ մէկ քանին քայքայուած , տեղ տեղ ալ ծառեր , շատ մ'ալ վտակներ կանցնէին :

Օգոստոսի 6 չորեքշաբթի , 7 ժամ ճամբայ երթալով իջանք քրդաց գիւղ մը , ուր անթիւ սօսիի ծառեր կային :

Օգոստոս 7 հինգշաբթի , 6 ժամ ճամբայ երթալով անցանք մերթ դաշտեր և մերթ բլուրներ . վերջը իջանք դաշտի մէջ Եէղիախներու գիւղ մը , որուն առջևէն առատ ջուր մը կանցնէր . ճամբան շատ տեղ գիւղեր կար , ու վտակներ կանցնէին :

Օգոստոս 8 ուրբաթ առտու ժամ 8 ճամբայ , ելանք ձիգրէ երթալու համար , որ 10 ժամ հեռի է , և նոյն օրը ժամը 5 ին մտանք : Ճամբան շատ գիւղեր կային , և երկու կողմերնիս անընդհատ ցորենի արտեր էին . քանի մը ջուրերու վրայէ անցանք . նոյնպէս անցանք Պաթ-

ման ջուրը . և ձիղրէի մօտ դիմաւորեց զմեզ էմին փաշան , որ մէկ գունդ մը զօրքով կապասէր քաղաքը . մեծ հանդէսով անցանք կամուրջն ու մտանք քաղաքը : Զօրքը՝ քաղաքին շուրջը և 10 վայրկեան հեռի վրան ներու մէջ էին , և մէկ մասն ալ պարիսպներուն վրայ ու քաղաքին մասնաւոր տուներու մէջ :

Օգոստոս 9 շաբաթ ճամբայ ելանք , Տէրկիւլի դէմը գտնուած լեռն երթալու համար , որ $4\frac{1}{2}$ ժամ հեռի է , ուր տէրութեան բանակը կը կենար : Ինչպէս որ յառաջագոյն գրած եմ , քանի մ'ամիս յառաջ տէրութիւնը սպարապետ Օսման փաշայի հրամանատարութեան ներքեւ՝ Քրդաստանի վրայ բանակ զրկելով պատերազմ բացեր էր , և կուզէր ձերբակալել քրդաց գլխաւոր և անյաղթելի ապստամբապետ Պետրհան պէյն ու իրեն նըմանները , որոնց ամենն ալ պատերազմին սաստկութեանը չը դիմանալով արդէն անձնատուր եղած էին , և ընդհանուր Քրդաստան հնազանդութեան մտած էր քիչ աւուր մէջ . Նոյն օրը անցանք մանր բլուրներ , ընդարձակ ու առաւաջուր ձորեր . նաև դարձանք մէկ ձոր մ'որուն երկու կողմը միակտուր ապառաժէ բարձր լեռներ կային , որոնց կէս մէջքին վրայ դէմ առ դէմ բերդեր շինուած էին . վերջը ելանք մէկ բարձր լեռ մը , որուն գագաթին կողմը բաւական ընդարձակ տեղէ մը մը յստակ ու առատ ջուր մը կը բղխէր . այս լեռն իջնալով՝ անկէ ալ ելանք ուրիշ անտառոտ լեռան մը վրայ , որուն զառ ՚ի վայրին վրայ հաստատուած էր բանակը 500ի չափ վրաններու տակ . այս լեռան շատ կողմերէն առատ ու յստակ ջուրեր կը բղխէին . հոս իջանք մեծ հանդէսով ու դիշեր կեցանք : Այս լեռան արեւելեան կողմն է ձիղրէ—ձիղի կամ՝ ձիղի ըսուած անառիկ ապառաժուտ ձիւնապատ բարձր լեռը , որուն վը-

րայ շինուած էր Պետրհան պէյին բերդը, որ պատե-
րադմին ատեն ռմբակոծութենէ կործաներ էր :

Քրդերն աւանդութեամբ կը կարծեն՝ թէ Նոյի տա-
պանը այս լեռան վրայ իջած է : Ճիղրէէն մինչև հոս
լեռներուն վրայ ու ձորերուն մէջ քրդաց, քիլտանցուց
ու Հայոց անթիւ գիւղեր կային :

Օդոստոս 11 երկուշաբթի ժամ 3, բանակով հան-
դերձ ճամբայ ելանք Ալրան գիւղն՝ երթալու համար,
որ 3 ժամ հեռի է, և նոյն օրը գիշերուան ժամ 1 1/2 ին
հասանք. նախ անցանք քարոտ ու լեռնային ճամբանե-
րէ, ուր բազմաթիւ գիւղեր ու պատուական ջուրեր
կային. վերջը թաւալեցինք լեռ մը՝ որ 2 1/2 ժամ տևեց:
Ալրան լեռան վրայ շինուած քրդաց գիւղ մ'է գեղե-
ցիկ պարտէզներով ու այգիներով. ունի անուշ ու պաղ
ջուր մը : Յաջորդ օրն ալ հոս անցուցինք՝ որ բանակին
ետ մնացող զօրքերը դան ժողովին :

Օդոստոս 13 չորեքշաբթի ճամբայ ելանք և 3 ժամ
հեռի դաշտի մէջ շինուած թիւ անուն քրդաց ու Հայոց
գիւղն իջանք, որ պատուական ջուր մ'ունէր : Ճամ-
բան շատ գիւղեր կային, և ընտիր ցորենի արտեր ու
յստակ ջուրեր պակաս չէին :

Օդոստոս 14 հինգշաբթի ճամբայ ելանք, 9 ժամ հե-
ռի Մութուլ գիւղն երթալու համար : Անցանք ձորերու
մէջէ, դարձանք լեռներ, ուր գիւղեր, ջուրեր, ար-
տեր ու այգիներ կը գտնուէին. վերջը երբ գիւղին մե-
տեցանք, տեսանք լեռան վրայէն Շադը, որուն մէջ
կը թափէր Պահլա— ըսուած ընդարձակ արագահոս
գետակը : Այս գետերուն խառնուած տեղը հրուան-
դանի մը վրայ թիւ անուն քրդաց գիւղ մը կայ : Մու-

Թուժ գիւղը Պոհրան—նախ ձախ կողմն է ջուրէն քա-
ռորդ մը հեռի դաշտավայրի մը վրայ, Գիւղին մէջ
ուրիշ ջուր մ'ալ կար՝ որ բնակիչները խմելու կը գոր-
ծածեն :

Օգոստոս 13 ուրբաթ ճամբայ ելանք, 3 ժամ հե-
ռի Սղերդ երթալու համար : Մութութէն կէս ժամ
հեռի՝ Պոհրան ջուրին մէջէն աջ կողմը անցանք, և 3
ժամ անոր եզերքէն չը հեռանալով դաշտավայրերու
վրայէ յառաջ գացինք, ու լեռ մ'անցնելով մօտանք ըն-
դարձակ դաշտի մը մէջ, որ ցորենի արտերով ու այ-
գիներով ծածկած էր. աս դաշտին մէջ ո՛չ գետ կար
և ո՛չ վտակ, միայն հորեր փորուած էին պէտք եղած
ջուրը հոգալու համար :

Ս Ղ Ե Ր Դ .

Լեռան մը վրայ շինուած ամուր դիւղաքաղաք մ'է.
ունի 2500 քարաշէն հոյակապ տուներ, որոնց 1800 ը
քրդաց է, մնացածը հայ, ասորի, քրիտանի քրիստո-
նէից : Ամրակառոյց մեծամեծ ապարաններ, մզկիթներ,
եկեղեցիներ, մեծ վաճառանոց մ'ուր ամեն բան կը
գտնուէր. Սյս կողմերը շատ բարեբեր են. պատուա-
կան մեղր, մոմ, կարակ, սփիտակ նաւթ և ամեն տե-
սակ մրգեղէններ, թուզ, նուռ, ընկոյզ, առատ խա-
ղող մանաւանդ շֆէ—է—շէ—ժէ ըսուած, ձէթ, փշատ,
և շն : Օղը մաքուր ու առողջ է, ջուրը քիչ : Բնակիչնե-
րը առ հասարակ վայելչադէմ ու հաստաբազուկ են :

Մենք և բանակին աստիճանաւոր պաշտօնատէրնե-
րը մասնաւոր տուներու մէջ իջանք, և զօրքը վրաննե-
րու տակ : Օսման փաշան իսկոյն ձեռք անցուց գիւղա-
քաղաքիս եօթը գլխաւոր ապստամբ քրդերը, և շղթա-

յակապ ըրաւ առանց ունկն դնելու ոչ կանանց պաղա-
տանացը և ոչ տղայոց ողբոց աղաղակին, և հրաման ը-
րաւ որ հետ բերուին :

Օգոստոս 16 շաբաթ օր ճամբայ ելանք 6 ժամ հե-
ռի Մնար գիւղն երթալու համար . նախ ժամ մը դաշ-
տային ճամբու մէջէ երթալով՝ լեռնէ մը վար իջանք,
և կամուրջի մը վրայէ անցնելով՝ Գեղեր գիւղը մտանք .
վերջը դարձեալ դաշտավայրի մէջէ երթալով՝ ելանք
լեռան վրայ ու մտանք Մնար գիւղը, որ այդինքնու ու
անթիւ ծառերու մէջ դրախտանման գիւղ մ' էր . բա-
նակն ալ զետեղեցաւ վրաններու տակ այդինքնու մէջ :

Օգոստոս 17 կիւրակի օր ճամբայ ելանք, և Եօթն
ժամ հեռի Պէ՛ն՛է՛շ — — — ըսուած գետակին եզերքը ի-
ջեւան ըրինք : Նախ՝ 2—3 ժամ շարունակ լեռներու
կէտ մէջքին վրայ դտնուած նեղ ճամբայներու վրայէ ի-
րարու ետեւ երթալով իջանք այգիներու մէջ գեղեցիկ
տեղ մը՝ ուր քիչ մը հանդիստ ըրինք . վերջը 4 ժամ
ալ երթալով իջանք Պէ՛ն՛է՛շ — — — ըսուած գետակին եզեր-
քին վրայ, ուր ոչ ծառ կար և ոչ տուն . հոս գիշերը
կեցանք վրաններու տակ :

Օգոստոս 18 Երկուշաբթի ճամբայ ելանք 6 ժամ
հեռի Պիթլիզ երթալու համար, և նոյն օրը իրիկուան
մտանք : Ճամբան մինչև Պիթլիզի մէկ ժամ մնալով գը-
րեթէ դաշտային էր, և մենք միշտ Պիթլիզի գետին ե-
զերքէն չը հեռանալով կերթայինք . բայց վերջը ելանք
լեռ մը . որուն ապառաժուտ գագաթին կողմը դռան
նման փորուած ծակի մը մէջէ անցնելով մտանք Պիթ-
լիզ : Քաղաքին մօտ երկիրը մշակեալ էր . արտեր, այգի-
ներ ու անհամար ծառեր կային և շատ մ'ալ առուակներ՝

որ Պիթլիդի գետը, կը թափէին :

Բ Ա Ղ Է Շ (Պ Ի Թ Լ Ի Ձ)

Չորերու մէջ ու լեռներու վրայ շինուած 4300 տունով բերդաքաղաք մ'է, ամեն կողմէն բազմաթիւ ձորերով ու դժուարամտոյց լեռներով պատած : Արևելեան կողմէն սահմանակից ունի Խլադ ու Դատուան, ուրկէ 5 ժամու չափ հեռի է արևմտեան կողմէն Մուշ, ուրկէ 12 ժամու չափ հեռի . և հիւսիսէն Մանազկերտ քաղաքը : Ունի 25600 ի չափ բնակիչ, որոնց 20000 ը, քիւրա ու մահմէտական են, 5000 ը հայ, 600 ի չափ ալ եադուպի ու ասորի : 100 տարիի մտ առաջ 25000 ի չափ տուն կար, և 100000 է աւելի բնակիչ . բայց անդադար խռովութեանց, անտանելի հարստահարութեանց և անխնայ սովերու չը կրնալ դիմանալով ցրուեր են :

Բաղէշ՝ ի հնումն Տուրուբերան նահանգին մայրաքաղաքն էր : Տուրուբերան նահանգը՝ — ուսմիօրէն Տարբերունի — Մեծին Հայոյ 15 նահանգներէն մէկն էր, որուն սահմանակից էր արևելեան կողմէն Վասպուրուկան նահանգը . արևմուտքէն Չորրորդ Հայք . հիւսիսէն Բարձր Հայք ու Արարատ . հարաւէն Աղձնեայ և Մոկայ նահանգները : Այս Տուրուբերան նահանգն ալ 16 դաւառներու բաժնուած էր, որոնց մէկըն էր Բջնունեանց (1) դաւառը . Բաղէշ քաղաքը այս

(1) Այս դաւառին ինչ սկզբաւր Բջնունիք՝ բուելուն պատճառը՝ Խորենացւոյն պատմութենէն կը սովորինք, որ Հայկայ Մանաւաղ որդւոյն ժառանգն եղող Բազ նահապետը՝ Վանայ ծովուն արեւմտեան հիւսիսային կողմի եղերքը ի-

Բզնունեանց գաւառին մէջ է, ինչպէս նաև Արձկէ, Խլադ, Հիզան քաղաքները. բայց աղգային աշխարհագիրներէն ոմանք կը պնդեն թէ 'ի հնումն Բաղէշ Տուրուբերան նահանգին մէջ չէր գտնուեր, այլ Աղձնեայ նահանգին մէջ կը համարուէր, որուն մէջն էր Սալնոյ ձոր անուն գաւառը. այս պատճառաւ էր որ Բաղէշի հայերը մինչեւ հիմայ Սալնոյ ձոր կանուանեն քաղաքին տեղը: Բաղէշ քաղաքը՝ որ ձորերու մէջ ու լեռներու վրայ շինուած ըլլալը արդէն ծանուցինք, ունի չորս ձոր. արեւելեան, արեւմտեան, հիւսիսային եւ հարաւային. առջի երեքին մէջէն կը վազեն մշտահոս երեք վտակներ, որոնք երթալով դէպ 'ի հարաւային կողմի ձորին մէջ կը միանան: Այս երեք վտակները իրարու հետ չը միացած զատ զատ անուն կը կրեն իրենց անցած նշանաւոր տեղերուն անուններն առնելով, եւ կըսուէին Ա.Պ. ջուր, Ա.Է.Պ. ջուր, Խ.Պ.Պ. կամ Խ.Պ.Պ. ջուր. այս վերջինը Ամրտօլ վանքին առջեւէն անցնե-

րեն բնակութեան տեղ ընտրելով, իր անունովը Բզնունիք անուանած է թէ՛ ծովը եւ թէ՛ գաւառը. «յետ որոյ կեցեալ (Հայկայ) եւ այլ եւս ամս ոչ սակաւս միռանի, յանձըն առնելով զբովանդակ աշն Արմենակայ որդւոյ իւրոյ, Իսկ նորա թողեալ երկուս յեղբարց իւրոց զԹոռ եւ զՄանաւազ ամենայն աղիւիւն իւրեանց 'ի կոչեցեալն Հարք, եւ զորդի Մանաւազայ զԲաղ. . . . յարեւմտից հիւսիսոյ զեղր ծովուն աղւոյ եւ զգաւառն եւ զծովն անուանէ իւրով անուամբն: Եւ 'ի սոցանէ ասն լեալ զնահապետութիւնս (Գախարարութիւնս) Մանաւաղեան եւ զԲզնունեանց» (Խորեն. Գիրք . . .):

Վանայ ծովուն արեւմտեան հիւսիսային կողմը 3900 արիի չափ առաջ շինուած այս Բաղ անուն գիւղը մինչեւ իմա կը կենայ. թէպէտ գիւղին հայ բնակիչները ժամանալաւ քրդաց հարստահարութիւններէն բռնադատուելով ձգեր

լուն համար , քրդերը վանքին անունովը Ա՛րու—ւոյ
կանուանեն : Խսկ միանալուն ետքը ընդհանրապէս կը
կոչուին Բաղէշու ջուր , Ար՛ն—Պ:Բ:Է:Է , որ կը թափի
Տիգրիս գետին մէջ :

Քաղաքիս տուններն այս երեք ձորերուն մէջէն անց
նող վտակներուն եղերքէն սկսելով հետզհետէ դէպ
'ի վեր կարգ կարգ բարձրանալով լեռանց զառ 'ի վայ
րին վրայ տարածուած են , որոնք ըստ մեծի մասին ի
բարմէ հեռի են եւ ծառազարդ պարտէզներու ու
արտերու մէջ զուարճալի դիրք մ' ունին : Այս տուններն
ու հասարակաց շէնքերն ամենն ալ մէկ ոսնաչափ խո
րանարդ կակուղ ընդհանրապէս միխրագոյն սրբատաշ
եւ տեղ տեղ ալ դոյնղղոյն քարերով շինուած են . կան
մեծամեծ ապարաններ ու կամարակապ շինուածքներ .
Բերդը երեք ձորերուն ճիշդ կեդրոնը՝ հիւսիսէն դէպ
'ի հարաւ երկնցած քարանձաւի մը վրայ շինուած է :
Ունի հարաւային կողմը կամարակապ աւերակ դուռ մը ,
որուն վրայ արաբերէն մեծ գրերով արձանագրութիւն

ուրիշ գիւղերու մէջ ցրուեր են , բայց տեղոյն քիւրտ բնա
կիչները գիւղին անունը միշտ անփոփոխ պահած են մինչեւ
հիմայ :

Պատմութիւնը չաւանդէր թէ Բազ ուրիշ ի՛նչ քաղաք
ներ շինած է : Բաղէշ , Խլաղ , Արձկէ , Հիզան քաղաքները
թէ եւ բազմաթիւ դարերէ 'ի վեր շինուած ըլլալնին մեր
ազգային պատմչաց յիշատակութիւններէն ու նկարագրու
թիւններէն յայտնի կերեւին , բայց չը գիտցուիր թէ Բազ նա
հապե՞տը շինած է թէ իր յաջորդ նախարարները կամ թա
գաւորները . ուստի այս քաղաքներուն անունները ի՛նչ ըս
կըզբամբ , առթով եւ ո՞ր շինողին անունովը կոչուած ըլլալնին
յայտնի չէ , եւ շատերու անուան ստուգաբանութենէն ալ
որոշ իմաստ մը չառնուիր :

մը կայ, որ սոյն բերդը Յանկայ 902 թուականին սուլ-
 թաններէն մէկուն շինածն ըլլալը կը յայտնէ. բայց
 կերէի՝ որ նոյն թուականին մէկ սուլթան մը նորոգած
 է միայն զանի. վասն զի բերդին արեւելեան վարի
 կողմն ու իր տակը պատին կից շինուած խոհարարի
 խանութի մը մէջ քառակուսի կակուղ քարերուն վրայ
 մնաած ու աւրուած գրեթէ անվերծանելի գրերով լա-
 տիներէն հնագոյն արձանագրութիւն մը կայ, և մա-
 նաւանդ առաքելաշէն վանքերուն յիշատակարաններն ու
 աւանդութիւնները յայտնի ցոյց կուտան՝ որ Բագէշ
 1865 տարիի չափ և անկէ ալ շատ առաջ Հայոց ճոխ
 ու բազմամարդ քաղաքներուն մէկն եղած է, և Հայոց
 իշխանութեան կործանման ժամանակներուն մէջ աս
 ալ միւս քաղաքներուն պէս իր ճոխութենէն ու հայ
 բնակչաց բազմութենէն մերկացեր է: Ահա ասոնց ա-
 մէնը կը հաստատեն որ թէ՛ քաղաքն ու թէ՛ բերդը
 շատ հին ժամանակներու մէջ շինուած են: Քարան-
 ձաւին ամեն կողմի երեսները խորտուբորտ է և վե-
 րէն ՚ի վար ուղղահայեաց դիրք մ'ունի, այս պատճա-
 ւաւ բերդէն մինչև վար դէպ ՚ի դուռը՝ չըջապտոյտ
 ճամբայ մը շինուած է, վրան քարաշէն բարձր կամա-
 րով ծածկած, Հիմա այս բերդը աւրուած, լքեալ ու
 ամայի մնացած է. դռնէն սկսելով բերդին ամեն կող-
 մերուն վրայ բազմաթիւ աւերակաց կոյտեր կը ներկա-
 յանան. տեղ տեղ ալ կիսակործան շէնքեր այլ և այլ
 ձևերով կը տեսնուին. միայն քանի մը հին տուներ կան
 տաճկաց և մէկ փոքրիկ մզկիթ մը: Ասկէ 30—40 տա-
 րի առաջ այս քաղաքին երբեմն երկար ժամանակ տի-
 րող պարսից խաներուն ապարաններն ալ կան եզեր,
 որոնց հետքն անգամ հիմայ չէ մնացած: Բերդին մէջ
 աղբիւր չը կայ, միայն քանի մը տուներու մէջ ջրամ-
 բարներ շինուած են:

Քարանձաւին բնական եռանկիւնածեւ դիրքին վըրայ խորանարդ մանր քարերով պատեր շինուած են, որոնց կարդին մէջ սեղ սեղ աւերակաց կամարները կան. ասոնց ալ շատ տեղերը իլած, մնացածներն ալ բոլորովին խարխըլած են: Կամարներուն այս խարխուլ վիճակը շատ վտանգաւոր է քաղաքին բնակիչներուն, վասն զի թեթեւ երկրաշարժ մ'անդամ կրնայ պատճառ ըլլալ այն ահագին բարձրութենէն քաղաքին վրայ կուտելու անոնց անթիւ քարերը: Նաև երթեկութեան ճանապարհը՝ բերդին հարաւային արևելեան կողմին ճիշդ տակէն և պատերուն ուղղակի ներքեւէն ըլլալուն համար, մասնաւոր վտանգներ ալ պակաս չեն ըլլար. վասն զի երբեմն երբեմն մէկ քանի քար բրդելով վար կը թափին ու շատ անգամ անցորդաց վրաս կը պատճառեն: Ուստի կառավարութեան կը մնայ 'ի գործ դնել այն ամեն միջոցներն՝ որ անհրաժեշտ են այս ծանր ու աղէտալի վտանգներուն առջև առնելու համար: Բերդին հիւսիսային ծայրէն քիչ մը հեռի բլուր մը կայ, որուն վրայ աշտարակած և քառակուսի քարէ շէնք մը կը գտնուի, որ բերդին բարձրութենէն քիչ մը ցած է:

Քաղաքին ականատես ծերերը կը պատմեն որ 70 տարիի չափ առաջ այս շէնքին վերի ծայրէն դէպ 'ի բերդին դագաթին մօտերուն վրայ կամար մը ձգուած էր, որուն վրայէն դէպ 'ի բերդը ջուր բերելու համար քարաշէն խողովակներու մէջ անցուցած հողէ թըրծուած խողովակներ շինուած էին. այս ջուրը բերդին հիւսիսային կողմի լեռան աղբիւրէն կուգար և երեք մասի բաժնուած էր. մէկ մասը բերդին մէջ, երկրորդը քաղաքին հիւսիսային կողմը գտնուած կարմրակ եկեղեցւոյն բակին մէջ, և երրորդն ալ նոյն իսկ սոյն հիւսիսային լեռան միջավայրին վրայ կէս — յոյս:

ըսուած տեղոյն մզկիթին բակին մէջ կերթար . բայց հիմայ այս ճամբաները բոլորովին խանդարուած ու աւրուած են , վերոյիշեալ կամարն ալ փլած է , և միայն բերդին արևմտեան կողմի պարսպին վրայ խողովակներուն մնացորդները տեղ տեղ կը գտնուին : Բերդին թէ՛ արևելեան և թէ՛ արևմտեան յատակի կողմերը մէկ մէկ խոռոչներ կան , ուրկէ դէպ ՚ի վեր՝ բերդը տանող քարէ աստիճաններով ծածուկ նեղ ճանապարհներ փորուած են . կըսեն՝ որ բերդին մէջ դեռ նախոր ծածուկ ճանապարհ մը կար , որ քաղաքին հարաւային կողմը վտակին վրայ շինուած Գրգիւն անուն կամուրջին քովը կը հանէ եղեր . այս ճամբուն երկարութիւնը մէկ մղոնէն աւելի է . հիմայ այս դռներն ալ չեն տեսնուիր : Բերդին բոլորտիքը՝ կէս ժամ կը տեւէ : Քաղաքը պարսպապատ չէ . բայց գլխաւոր փողոցներուն բերանը դռուներ ունի , որ են . 1° Վան—գափուսը 2° Շէթիճիլէր—գափուսը : 3° Սրապ—չարսու—գափուսը : 4° Ամիրա—չարսու—գափուսը . որուն հայերը Աֆրո—շահայի դռն կըսեն : 5° Մէյվահանէ—գափուսը : Օդրուն գոտիք անունով դռու մ'ալ կայ , որ շատ չի գործածուիր . ասոր Հայերը գուշա դռն կըսեն : Բաղէշ ունի մեծամեծ մզկիթներ . Էմիր—Շէմնէտտին , Ճամիլի—Աթիք , Գըզըլ—Մէսսիտ , Մէսսիտի—Խաթուն և Շէրիֆէ . այս վերջինը աւելի մեծագործ է , որուն գմբեթը կիսագնդի ձևով է , ուրիշ մզկիթներէն ոմանց գմբեթը սրածայր է :

Չորս քարաշէն Հայոց եկեղեցիներ . 1° Կարմրակ Ս. Նշան , որ Ս. Կիրակոս ալ կըսուի . վեց սիւներու վրայ հաստատուած գմբեթաւոր եկեղեցի մ'է , կակուղ սըրբատաշ քառակուսի քարերով շինուած . ասոր մէջ պահուած է Կենաց փայտի մասունք մը՝ որուն խաչին վրայ կարմիր գունով գոհար մը կայ , այս պատճառաւ

եկեղեցին ալ կօրէի ըստւած է: 2°. Ս. Սարգիս. սորա աւագ սեղանոյն տակէն առատ ու՛ննուչ ջուր մը կը բղխէ, որ ստորերկրեայ ջրմուղներով քաղաքին զանազան կողմերուն մէջ կը բաժնուի. քաղաքացւոց շատերը այս ջուրը կը գործածեն: 3°. Հինգ խորան եկեղեցի: 4°. Ս. Գէորգ եկեղեցի:

Ամրտօրու անուն վանք մը, կամ Ամրորուոյ Ս. Յոհաննու վանք. որուն մէջ է առաջնորդարանը, և ունի եկեղեցի մը: Աւանդութիւն մը կայ՝ թէ Ամիր և Տօլ անունով երկու եղբայրներ կային, որ այս վանքն ու եկեղեցին նորոգած են. այս պատճառաւ անոնց անուամբը Ա՛ւրու վանք կոչուած է. բայց ըստ մեզ կերևի որ այս բառը՝ Ա՛ւրու բառին աղաւաղութիւնն է: Քարաչէն և տեղ տեղ ալ փայտաչէն բարձր կամարով ծածկած մեծ շուկայ մը, որ երեք ձորոց կեդրոնը շինուած է բերդին կից: Հիւսիսային ձորին մէջէն վազող վտակը այս շուկային մէջէն կանցնի, որուն վրայ տեղ տեղ կամարջներ շինուած են:

Մասվաճառներուն և մանրավաճառներուն շուկաները լայն, բարձրակամար և աւելի կանոնաւոր շինուած են: Քանի մը մեծ ու փոքր քարաչէն խաներ. հին խան, նոր խան և այլն:

Երեք մեծ քարաչէն բաղնիքներ. խան — հանաւ, խան — հանաւ, փուլ — հանաւ: Մէտրէսէներ, քրիստոնէից նախակրթական դպրոցներ:

Բաղէչի արևելեան կողմը գտնուած բարձր լեռան գագաթին վրայ քառակուսի դիրքով կիսակործան կամարակապ շէնք մը կայ՝ որ քաղաքին տիրող պարսից խաներուն ժամանակէն մնացեր է, որ մինչև հիմա Տէր — րէ՛ւն (1) կրտուի. այս տեղէն կերևայ քաղաքին ամեն

(1) Այս պարսկերէն բառը՝ հայերէն դիտարան կը նշա-

կողմը, նաև Ռուսիայ ըստած հովտին մէկ մասը . Ս. Գէորգ եկեղեցին այս լեռան ստորոտը շինուած ըլլալուն՝ լեռան անունն ալ Ս. Գէորգ լեռ դրած են . այս լեռը գիր դրելու գործածուած սև չարէ տախտակին հանքէն դոյացած է : Սոյն լեռան առջևը բարձր բլուր մը կայ՝ որուն գագաթին վրայ բերդանման շէնքի մը աւերակը կայ՝ որ երեսուն տարիի մը չափ առաջ քաղաքիս տիրող Շէրիֆ Պէյին ապարանն էր :

Քաղաքացիք կը պատմեն՝ թէ երբեմն ձմեռն սովորականէն աւելի ձիւն եկած ըլլալով՝ մեկէն ՚ի մէկ ուսին (1) բրդեր ու տակը գտնուած Եփեսոսի անուն թաղին քանի մը տուները կործաներ ծածկեր ու մէջի բնակիչները սպաններ է :

Առաջները շատ արհեստաւորներ կը գտնուէին, մանաւանդ կտաւագործ կամ շուրջակ . բայց վերջերը ցրուեր են, և հիմայ կը գտնուին միայն ոսկերիչ, դերձակ, երկաթագործ, կոշկակար, խաղախորդ, ջրհի, ներկարար, և 100 ի չափ ալ կտաւագործ, որոնց շատին գործարաններուն կտաւը Ամերիկայինէն վար չը մնար : Կարմիր ներկով ներկուած պատուական կտաւ մը կը շինեն, որ բոլոր Գրդաստանի մէջ կը գործածուի : Այս կտաւը շատ գերազանց ու կենդանի գոյն մ'ունի, որ կարմիր թաւիչէն չի տարբերիր և կըսուի Շիլէ :

Քաղաքին բերքերն են՝ մեղր, գոլթոր, խէժ, ծըխախտտ, լոչտակ, խաղող, դինի (խանտրտիկ կըսեն),

նակէ . որովհետև հոս տեղ միշտ պահապաններ կը կենան եղիբ հեռուէն՝ եկող թշնամեաց զալուստը գիտելով հսկելու համար :

(1) Ձմեռ ասան լեռներուն վերի կողմերուն վրայ ժողովուած ձիւնակոյտ :

օղի , ուռւ , նուռ , թութ , թուղ , խնձոր , տանձ , սեխ , ձմերուկ և ուրիշ տեսակ տեսակ պտուղներ . նոյնպէս խաւրժիլ բոյսը , որ ինքնին կը բուսնի գարնան ժամանակ լեռներուն վրայ մանաւանդ վանայ կողմերն ու վարագոյ լերան վրայ . քաղաքացիք կառնեն ասոր զովադուցիչ հիւթն , և ջրոյ հետ խառնելով կը խմեն . Ռավէնտ ըսուածն ալ ասոր արմատն է , բայց ժողվելու հոգ չեն տանիր : Գաղաքին օղն առողջ է , բայց բանակին զօրաց մէջ ջերմը կը տիրէր . Չուրն ալ առատ է . վտակներուն ջուրերէն զատ գրեթէ ամեն տան մէջ անուշ ջուրի աղբիւրներ կան , որոնց գլխաւորներն են Լօբլ , Ռաշօ , Շէրիֆ խանի և Մաթաշ աղայի աղբիւրները , Սեֆէր պեկենց ակները , և լն . Կն : Վանայ լիճին մէջ գտնուած Տաւի ձկան տեսակին նման ձուկ մ'ալ Բաղէշի վտակներուն մէջ կը գտնուի , մանաւանդ գարնան ժամանակ :

Բաղէշ գայմագամութեան վիճակ մ'է հիմայ . այս վիճակը լեռնային է՝ ուր կը գտնուին ընկուզի , տանձի ձիթենիի ու կաղնոյ անհատնում անտառներ . ունի նաև պարարտ արօտով ծածկուած ընդարձակ ձորավայրեր , այգիներ : կը բուսնին տեսակ տեսակ խոտեր , բոյսեր , ծաղիկներ , որոնց մէջ յիշելու արժանի են նարկիզ և մանուշակը՝ որ առատ ու ընտիր մեղր կուտան : կը գտնուին եղջերու , աղուէս , այծեամն , այծ , վայրի ոչխար , վարազ , եղն , սպիտակ արջ , տատրակ , կաքաւ , լոր , մաշկաթեւ , սոխակ , սորեակ , ֆլասակար օձեր , և այլն : կան կարմիր , սև ու սպիտակ մարմարիոնի և ծծմբի առատ հանքեր : Ունի 80 ի չափ գիւղեր :

Ծապուկոր գիւղ . Բաղէշէն կէս ժամ հեռի ու անոր արևելեան հիւսիսային կողմը , հիմա աւերակ է , ուր կայ միայն քաղցրահամ աղբիւր մը : Ամպ դիւղ . քաղաքէն մէկուկէս ժամ հեռի և անոր հարաւային կողմը :

Պօռ գիւղ . քաղաքէն երկու ժամ հեռի ու անոր արևելեան հիւսիսային կողմը ձորի մէջ . խուլթիկ գիւղ . վիճակիս ամենէն մեծ ու երևելի գիւղն է՝ որ ունի 400 տուն : Ռահվայ ըսուած տեղը՝ քաղաքին հիւսիսային կողմը կիշայ , որ դէպ ՚ի արևմուտ Մուշի դաշտին կողմը երկնցած ձորահովիտ մ'է , և կարաւանի ճամբայ է . բայց ձմեռը ասոր մէջ սաստիկ փուք ընելուն պատճառաւ տեղ տեղ քարաչէն մեծամեծ իջևաններ շինած են , որոնց մէջ երևելի է Սլամելք ըսուած իջեւանը . բայց հիմայ ասոնց շատը աւերակ ու ամայի մնայած են :

Քաղաքին մօտերը երեք քարաչէն հին վանքեր կան իրենց եկեղեցիներովը որք են . 1° Խնդրակատար Ս . Աստուածածնայ վանք . քաղաքէն կէս ժամու չափ հեռի ու անոր հարաւային կողմը ձորի մէջ . Թագէոս Առաքեալ հիմնադրած է , և մինչև հիմայ շատ նորոգութիւններ կրած : 2° Աւելսու Ս . Աստուածածնայ վանք . քաղաքէն քառորդի մը չափ հեռի և անոր արևելեան հարաւային կողմը լեռան ստորտը ձորի մէջ , որուն առջևէն կանցնի դետակ մը . այս ալ Թագէոս Առաքելոյն հիմնադրածն է , բայց մինչև հիմայ շատ անգամ նորոգութիւններ եղած են : Այս վանքին հարաւային արևելեան կողմը մէկ երկու վայրկեան հեռի լեռան զառ ՚ի վայրին վրայ երկու հատ իրարու քով շինուած կամարակապ վոքրիկ շէնքեր կան , որք մշտահոս աղբիւրներ են : վանքին մէջ ալ առատ ու մշտահոս քաղցրահամ աղբիւր մը կայ , որուն ջուրը զետակէն բերուած է . 3° Գոմաց Ս . Աստուածածնի վանք կամ Տասրակաբնակ (1) Աստուածածին . քաղաքէն կէս ժամ հեռի և անոր

(1) Վասն զի շատ աղանիներ կը յաճախեն հոս :

արևմտեան կողմը ձորի մէջ, ուրկէ հինգ վայրկեան հեռի է Գոմս անուն փոքրիկ գիւղը: Այս վանքին մէջ ալ մըշտահոս քաղցրահամ աղբիւր մը կայ: Ասոնցմէ զատ՝ վիճակիս մէջ կը դանուին նաև քարաչէն եկեղեցիներու ու մատուռներու աւերակներ:

Հինգ օր նստանք այս քաղաքը՝ ուր էր նաև սպարապետը իր բանակովը մէկտեղ:

Ոգոստոս 24 կիրակի օր մեկնեցա՞ք քաղաքէն Ոխլադ երթալու համար, որ 12 ժամ հեռի է, և մինչև հոն ճամբուն վրայ կային փափշեն, կամախ, Պօռ, Զուար, Դատվան, Զրխոր, Շամիրամ, կծուակ, Ծղակ, Դեղուտ, կարունջ և Բրխուս անուն գիւղերը:

Շքեղ հանդէսով քաղաքին մէկ ծայրէն մէկալը անցանք, որն որ կէս ժամ տեեց, և իսկոյն մասնք Ռահ վայի ձորահովիտը. այն դաշտանման ընդարձակ և ջրբարուղիս ձորերուն մէջ 2 ժամ շարունակ մարգագե տիններու վրայէ երթալով՝ ուր քրդաց ու հայոց գիւղեր պակաս չէին, հասանք Աւֆիւր (հայերէն Աւֆիւր) անուն քարաչէն մեծ խանը, որ Մուշի ու Ոխլադի ճամբուն վրայ էր. ուրկէ բռնեցինք Ոխլադի ճամբան և 2 ժամ շարունակ երթալով ընդարձակ դաշտի մը մէջէ, ուր մէկ ծառ մը անգամ չըկար, անցանք Գրգուս անուն բարձրաբերձ լեռան արևելեան կողմէն, որուն ստորոտն էր Զրխոր և Շամիրամ գիւղերը, և իջանք ձորավայրի մէջ վանայ լճին արևմտեան ծայրը դէպ ՚ի Դատվան գիւղը. դեռ գիւղը չըմտած և անոր արևմտեան կողմը տեսանք բարձր լեռ մը, ձեղէլէ—նեղուտ, հայերէն Ներբովթայ լեռուն ըսուած հրաբուղիս լեռուր, որ Գրգուս ըսուած պարաւոր լեռներուն բարձրագոյնն է. այս լեռան գլուխը անուշ ջուրի բաժակ մը կայ՝ որ Մուշի մեղրագետին շտեմարանն ու առաջին ակն է:

բաժակին եղբայրներուն վրայ հանքային տաք ջուրերու ակեր կան և լերան հիւսիսային կողմէն ալ երկաթային նիւթ մը բղխելով դիզուեր ու լերան պէս բարձրացեր է : Այս լեռը շիջեալ հրաբուդիս մ'է . կրսեն թէ 1441 ին այս լեռը յանկարծ ամպի որոտման պէս գոռացեր ու ճեղքուեր է . այս ահագին պատառուածքէն ամպանման թանձր ու գարշահոտ ծխով հուր ու բոց ցուլացեր ու ահագին շառագնամբ ու որոտմամբ մեծամեծ քարեր դէպ 'ի երկինք նետուեր են . այս հրաբուդիսին երբ մարած ըլլալը չըզիտցուիր : Լերան ստորոտը քարաշէն խաներ կային :

Տեսանք նաև Դատվանի մօտ ձորավայրին մէջ 30 կամ 40 ի չափ ալ ուղտաձև այլանդակ լեռնանման քարեր , որ ըստ Կրտսէրի , Ներսէս Կեօքեի կրտուին : Աւանդուածին մը կայ՝ թէ ասոնք Ներքովթի ուղտերն էին՝ որ Աստուծոյ բարկութեամբը քար դարձած են . բայց ոմանք ալ աստանայի գերեզման կրսեն :

Հասանք Դատվան՝ որ վանայ ծոփուն արևմտեան կողմն է , ուրկէ քանի մը ժամ հեռի էր Ուրտատ անուն գիւղը :

Դատվան Հայոց գիւղ մ'է 60 տունով , ունի լերան վրայ բերդ մը , նաւահանդիստ մը , անուշ ջուր , արտեր ու պարտէզներ : Քիչ մը հանգիստ ընելէս վերջը ելանք գիւղէն և վանայ ծոփին գրեթէ միշտ եզերքի կողմէն մէկ ժամու չափ երթալով մտանք գաշտի մէջ Կարմունջ (կամուրջ) գիւղը . այս ճամբան ո՛չ ծառ կար և ո՛չ ջուր :

Կարմունջ Հայոց գիւղ մ'է , ունի 100 տուն , եկեղեցի , ուրկէ ջուր մը կանցնէր . հոս ծառ չըկար :

Ասկէ ալ ելնելով անցանք լեռ մը ու մտանք Ախլա գի թաղերուն մէջ , որ իրարմէ կէս ժամ հեռի 7 թաղ էին , և որոնց անունները Պիթիլիզի կողմէն սկսեալ հե-

տեւեալներն են . 1. Գրքըլար . 2. Թահտը — Սիւլէյման .
 3. Հարապազայ հայու թաղ ուր վանք մ'ալ կայ .
 4. Իքի — քուպպէլի կամ Սիլադ . 5. Էրքիզան . 6.
 Թունուզ . 7. Սոս : Իջանք Խի — Կոնստանտինոպոլս
 ըսուած թաղը մէկ քանի օր կենալու համար : Այս թա-
 ղերը պտղաբեր անտառներու մէջ շինուած են , տու-
 ները իրարմէ հեռի . բնակիչները քիւրտ են :

Խ Լ Ա Դ կամ Ա Խ Լ Ա Դ :

Վանէն հինգ օրի չափ հեռի , լճին հիւսիսային ա-
 րևմտեան ծայրն ու անկէ քառորդ մը հեռի , լեռան
 ստորոտը և դէպ 'ի լիճը խոնարհած սարահարթի վրայ ,
 պտղաբեր անտառներու ու այգիներու մէջ շինուած
 քրդաց գիւղ մ'է 150 տունով , որ 'ի հնումն վասպու-
 րական աշխարհին Բզնունեաց գաւառին մայրաքաղա-
 քն էր . Օդը բարեխառն է , հողը բարեբեր . ունի
 հարուստ պարտէզներ , այգիներ ու արտեր . Անտառը
 կը բաղկանար թուփի , ընկուզի , կեռասի , բալի , սեր-
 կեխի , դեղձի , ծիրանի , սալորի , տանձի , խնձորի
 և ըն ծառերէ , որոնք իրարու մօտ ըլլալով՝ ճիւղերնին
 իրարու մէջ վաթթուած երկինքը կը ծածկէին . իրենց
 բարձրութիւնն ու արմատներնուն ստուարութիւնը՝
 անտառին հնութիւնը կը նշանակէին . անտառէն քիչ
 հեռի առապարներէն բլիսած անուշ ու պայծառ ակե-
 րուն հազար ու մէկ առուակները օձապտոյտ կը սողոս-
 կէին լռիկ մնջիկ անտառին մէջ , որուն գետինը թըր-
 ջեղով դալարացուցած էին : Այս բիւրազուարճ ու հո-
 վանաւոր անտառին մէջ բնակիչները զուարճալի կեանք
 մը կանցունէին , մանաւանդ գարնան մէջ , երբ պտղա-
 տու ծառերը կանաչ տերևներով կը զարդարին ու քաղց-
 րաձայն թռչնոց դայլայիկին կը խառնուի ականակիտ

առուակներուն կարկաջը՝ որոնք անտառին մարգագեանին վրայէն կանցնին խոխոջելով ու լոյս և զով արձակելով հողին վրայ ու օդին մէջ, երբ ծաղկալից ու դաշարագեղ մարգաստանը անուշ անուշ հոտեր կը բուրէ, երբ արևուն ոսկի ճառագայթները տերևախիս անտառին ճեղքերուն մէջէն սպրդելով անոր կամարներուն վրայ այլծուփ ծիածաններ կը ձևացունեն ։ Հոն՝ ճանապարհորդը ինքզինք փափկութեան դրախտին մէջ կը կարծէ . մանաւանդ՝ երբ անջրդի ու ամայի անապատներուն մէջ դեգերելով՝ տօթակէզ արևուն ջերմաջերմ՝ շառաւիղներէն տոչորած՝ իր ծարաւն յագեցունելու համար կաթիլ մը ջուր գտնելէն յուսահատ՝ յանկարծ ինքզինքը այս վայրերուն մէջ կը գտնէ . հոն վտարանդի թափառիկ հայ ճանապարհորդն իսկոյն հողի կ'առնէ ու կզգայ թէ այն քալած ու շուրջ եկած տեղերը իր նախնեաց հողերն են, և կարծես թէ կը տեսնէ իր հարանց արիւնը՝ որով այն հողը թաթաւեալ է և նախնի պատերազմաց փոշին զինքը շուրջ կը պատէ . հոն՝ երկինքը, օդը, ծովը, լեռներն ու ձորերը արծաղանք կուտան իր նախահարց բարբառին . և ափսոս, ո՛ր կողմն որ դարձնէ աշուն, ամեն կողմն կը տեսնէ գահերը թափուր, դաւաղանները կոտրտած, դրօշակները պատուտած, պալատները քայքայած, կոթողներն ու աշտարակները յերկիր թաւալած, բերդերն ու պարիսպները հիմնայատակ, ամբուլթիւնները փրած, տաճարները կործանած, մենաստաններն ու եկեղեցիները լքեալ և միայն ընդհանուր արծաղանք մը ընդհանուր ողբոց աղաղակներու՝ որ այն ընդարձակ դերեզմաններէն ՚ի վեր կեննեն ու այն աւերակաց մէջ իր սիրտն այլ աւերակ դարձած ձեռն ՚ի ծնօտին կը նստի հոն, լնքն ալ լալ ու ողբալ անոնց հետ

Ախլաղի մէջ ու մծտերը կան քարաշէն սիւնազարդ գմբեթաւոր հոյակապ շիրիմներ (թիւրդէ) . Այս քա-
 ւաքի քաղաքը Բիւրսէի, Քերէն Բիւրսէի և ին ա-
 նուններով, ուր կը հանդչին Շահ Աբաս ըսուած թիւրք
 թագաւորաց ոսկորները արկղներու (թագուտ) մէջ, ո-
 րոնց մէջ զմուտեալ մարմիններ ալ կը գտնուին . կան
 նաև մահամէտականաց բազմաթիւ գերեզմաններ ու մա-
 հարձաններ կարմիր ու սպիտակ մեծ քարերով : Մի-
 ջին դարու մէջ շատ փառաւոր քաղաք մ'էր այս քա-
 ղաքը . Այս կողմերուն մէջ երկու տեսակ ցորեն կը լլայ՝
 որ անհամեմատ է մեծութեամբն ու քաղցր համովը .
 120 տիրհէմ կը ռող պատուական խնձոր . երկու տեսակ
 տանձ , որուն մէկ տեսակը ձմեռը կը դիմանայ և միւ-
 որ՝ որ Բիւրսէի կը ռողի , տասն օրէն աւելի չը գի-
 մանար . այս ետքինը շատ ջրոտ ու կակուղ է և Վաթու-
 դաշուրի պատուական համ մ'ունի , զոր ծծելով կու-
 տեն :

Ախլաղի առջև լճին եզերքին վրայ պարսպապատ
 և բերդաւոր աւերակ դիւղ մը կայ 200 ի չափ տանիք-
 ները փլած տուներով, որոնց մէջ կը տեսնուէր նաև
 մէկ Բիւրսէի քայքայեալ մզկիթ մը : Այս գիւղին խար-
 խըլած պարիսպն ու բերդը և տուները քառակուսի սև
 քարերով շինուած էին :

Քիչ մ'ալ խօսինք Հայաստանի ծովուն վրայ :

Վ Ա Ն Ա Ս Լ Ի Ն Կ Ա Մ Ե Ո Վ :

Հայաստանի՝ նաև արևմտեան Ասիոյ ամենէն ըն-
 դարձակ լիճն է ամեն կողմէն բարձրակատար լեռնե-
 րով պատած , որ 'ի հնումն Բզնունեանց Ծով կանուա-
 նէր, և վասպուրական , Տուրուբերան ու Աղձնեաց աշ-
 խարհներուն մէջ կիյնար : Երկայնութիւնը՝ արևելքէն

դէպ 'ի արևմուտք 80 միլն է, և լայնութիւնը՝ 40․ ունի 1200 քառակուսի միլն տարածութիւն, և շատ խորայնասակ է։ Զուրը խիստ աղի է և բարակուտ․ ուստի բնակիչները անոր եղերքներուն վրայ փոտեր բացած են, ուր ամառը անոր շուրէն կը լեցընեն որ 15 — 20 օրուան մէջ արևուն տաքէն ցամքելով կը պնդանայ և պատուական ճերմակ բարակ մը կը գոյանայ։ Սյս լճին մէջ կը թափին 40 ի չափ գետ ու վտակներ։ Ունի չորս կղզիներ, որ են՝ Աղթամար, Կառուց, Աւտէր, Լիմ։ Չմեռը լճին մէկ մասը կը սառի, մանաւանդ Լիմի կողմերը․ բայց բոլորովին սառիչը քիչ անգամ պատահած է։ Այս լճին մէջ կայ միայն մէկ տեսակ ձուկ՝ որ Տփի կրսուի, և մայիս ու յունիս ամիսներուն մէջ միայն անթիւ բաղմութեամբ կը գիմեն դէպ 'ի գետերուն մէջ․ ձկնորսները անոնց ճամբուն անջըր կողովներ (տեփէտ) դնելով՝ առատաբար կորսան, ու չորցընելով կը գրկեն բոլոր Գրգաստան ու Պարսկաստան վաճառելու համար։ Այս ձկան մեծութիւնը քիչ է չափ է։

Օգոստոս 27, չորեքշաբթի ճամբայ ելանք, Փրլսուս գիւղն երթալու համար, 3 ժամ հեռի․ ճամբան շարունակ դաշտային էր, ուրկէ միայն մէկ վտակ կանցնէր։ Փրլսուս Հայոց գիւղ մ' է․ ունի 80 հողաչէն խրճիթներ, քառակուսի սե քարերով շինուած․ եկեղեցի մը յանուն Ս․ Ստեփաննոսի․ հարուստ արտեր ցորենի․ բայց և ոչ մէկ ծառ մը։

Օգոստոս 28, հինգշաբթի ճամբայ ելանք, Մալազկերտ երթալու համար, 6 1/2 ժամ հեռի։ Փրլսուսէն մինչև Մալազկերտ ճամբան հարթ ու դաշտային է և ճամբուն երկու կողմի դաշտերը ցորենի հարուստ ար-

տեր կը ներկայացնէին : Այս ճամբուն մէջ հեռուէն երեցաւ Սէֆօւ Գուանուն լեռը՝ որ այս կողմի լեռներուն ամենէն բարձրն է և մշտածին : Բնակիչները կրօնն թէ Նոյի տապանը հոս իջած է : Փրիսուսէն ժամ մը հեռուի տեսանք նաև Նուա՛յ կամ Նուլլի կամ Գերօ անուն ընդարձակ լիճը , որուն ջուրը յաասկ ու անուշ էր . ձրմեռը կը սառի և վրայէն կարաւաններ կանցնին . ձուկը առատ է : Ասոր արևելեան կողմէն շրջելով իջանք ճամբուն վրայ գտնուած Գերս անուն հայոց ու քրդաց գիւղը , որ ճիշդ 2 ժամ հեռու էր Փրիսուսէն :

Այս վայրերուն մէջ աւերակ գիւղ մ'ալ կար Նաղիկ անուն :

Գերսէն ելնելով՝ ժամ ու կէս հեռու ճամբուն ձախ կողմը տեսանք Գուանուն Կիւլը՝ ըսուած լիճը , և ալ կողմը՝ լճին ուղղակի դէմն ու անկէ կէս ժամ հեռու Սոխթըլի անուն քրդաց գիւղը . ժամ մ'ալ յառաջ երթալով իջանք ճամբուն վրայ Գեղերլի անուն հայոց բազմամարդ գիւղը , որուն տունները աղիւսակերտ խրճիթներէ կը բաղկանային , ուր եկեղեցի մ'ալ կար . ասկէ 2 ժամ առաջ երթալով հասանք Մալաղկերտ :

Մ Ա Լ Ա Ձ Կ Ե Ր Տ կամ Մ Ա Ն Ա Ի Ա Ձ Ա Կ Ե Ր Տ :

Եփրատ գետին ձախ կողմն ու անկէ մէկ ժամու շափ հեռու և Մուլլիբեր անուն վտակին քով շինուած հայոց ու քրդաց պարսպապատ ու բերդաւոր գիւղ մ' է 10) տունով : Ունի մէկ մղկիթ և մէկ եկեղեցի : Պարսպին շատ կողմերը վլած էին . բայց բերդը դեռ նոր էր . տուններուն շատերը վլած և մնացածներն ախոռի կը նմանէին . պատերը հին ու սև քառակուսի քարերով շինուած . տանիքներուն վրայ քակորի կոյտեր կային , զոր փայտի ու ածուխի տեղ կը գործածէին , զի ո՛չ անտառ

կար և ո՛չ ծառ կը գտնուէր : Հողը մշակուած էր ցորենի արտերով և վարունգի, ձմերուկի, սեխի, դդումի և լճակի պարտէզներով : Մալաղկերտ հայոց իշխանութեան ժամանակ մեծ քաղաք մ' էր Մանաղկերտ կամ Մանաւազակերտ անուն, զոր Հայկայ որդին Մանաւազ շինած էր, և որ երբեմն ալ Ռչտունի իշխանաց ակթուն եղած էր . բայց վերջը Սլիարսլան նուաճեր ու աւերեր է, և դեռ այսօր կը կենան կիսուեր պարխայները :
 Մանաղկերտի վիճակին մէջ մանաւանդ հիւսիսային կողմը՝ որ Թուրք կը կոչուի, շատ մը հին շինութեանց աւերակներ կը գտնուին . ուստի շատ հաւանական է որ այս երկիրը Տուրուբերանի Գուրու գաւառըն եղած ըլլայ : Այս վիճակը գաշտավայր է, ուր առատ ու պատուական ցորեն, գարի և կտաւատ կը բուսնի, բայց ծառ գրեթէ չըկայ :

Սեպտեմբեր 1, երկուշաբթի (3^{րդ} օր պայրամի) գիւղէն մեկնելով գացինք Կարխայրխ անուն տաճկի փոքրիկ գիւղը, 6 ժամ հեռի : Մալաղկերտէն մինչև Կարխայրխ ընդօրձակ դաշտ էր մշակուած . ճամբուն աջ ու ձախ կողներուն վրայ տեղ տեղ փոքրիկ գիւղեր կը գտնուէին : Գիւղէն ժամ մը հեռանալով անցանք Մալաղկերտ վտակէն, որ Եփրատի մէջ կը թափի, ու եկանք Եփրատի ձախ եզերքին կողմը, և միշտ անոր եզերքն 'ի վեր' գրեթէ առանց անկէ հեռանալու երթալով մտանք Կարխայրխ գիւղը, որ դեռտէն մէկ վայրկեանի չափ հեռի էր : Թէ՛ գիւղին մէջ և թէ՛ դեռտին եզերքներուն վրայ սօսեաց ծառեր կային, զոր վառելու կը գործածէին քակորի հետ :

Սեպտեմբեր 2, երեքշաբթի օր ճամբայ ելանք Խամուր գիւղն երթալու համար : Ճամբան գաշտային էր

մինչև խամուրի մէկ ժամ մնալով, ուր գարձեալ Եփ-
րատ գետին եզրը եկանք, և որուն եզերքն 'ի վեր կէս
ժամէն աւելի լերան ստորոտի կողմէն երթալով սկսանք
հեռանալ անկէ ու մտանք խամուր, որ բլուրի վրայ
չինուած բերդաւոր գիւղ մ' էր քրդաց, 50 տունով.
մէկ քանի տուն ալ հայ կը գտնուի: Այս գիւղն երբեմն
բերդաքաղաք մ' էր: Գիւղիս քովի ձորին մէջէն ջուր
մը կանցնի. ո՛չ ծառ և ո՛չ պարտէզ կան:

Սեպտեմբեր 3, չորեքշաբթի օր համբայ ելանք իւշ
Քիլիսէ երթալու համար, 9 ժամ հեռի: Շամբան գրե-
թէ գաշապլեն էր և տեղ տեղ Եփրատի եզերքներուն
վրայ վրանսորնակ քրդաց բնակութիւններ կային: Գիւ-
ղէն 6 ժամ հեռի պարսկի գիւղ մը կար. ասկէ ալ մէկ
ժամ հեռի ուրիշ գիւղ մը, որուն մէջ կը տեսնուէր ե-
կեղեցիի մը աւերակը:

Ի Ի Ձ Գ Ի Լ Ի Ս Է:

Նպատ (1) անուն երկնաբերձ լերին արեւելեան
հիւսիսային ստորոտը՝ Եփրատ գետին մօտ՝ Հայոց գիւղ
մ' է 40 խրճիթներով: Ունի վանք մը եւ քարաշէն մեծ
ու բարձր եկեղեցի մը, յանուն Ս. Գ. իգ. օր Լուսաւորչի,
հաստատեալ չորս միակտուր մարմարինէ ստուար սիւ-
ներու վրայ՝ որուն աւագ խորանի ձեւը յունաց եկե-
ղեցւոյ նման է, Այս խորանին վրայ աւագանի պէս
գաղանի տեղ մը՝ երկու մեծ արկղ՝ մագաղաթի վրայ
գրուած նախնեաց ձեռագիր ընտիր մատենաներ կային,

(1) Այսինքն՝ Նոյը պատող լեռ, որու վրայ Նոյ Նահապե-
տի գերեզմանը կայ կրտուի:

որ անտարակոյս ազգային գրականութեան ու պատմութեան հաղուազիւտ գանձեր կը պարունակէին. բայց ամիսոս որ անուսուսն ու անոպայ վանականաց կոյր համագմամբը այնպէս խաւարամած ու բանտարկեալ կը մընան, եւ օր մը ժամանակին բռնութեամբք պիտի փրտտին ու անհետանան : Այս պատուական մատեանները ձեռք անցընել անհնար ըլլալով, գոհ եզայ միայն զանոնք տեսնելով հետաքրքրութիւնս յագեցունել . ուստի կանչեցի վանահայրն ու միաբանները, եւ 20 ոտնեայ պանդուխ մը բերել տալով մտանք եկեղեցին ու ելանք այն անգին մատենադարանը . շատը պատմութեան վերաբերեալ գրքեր, որոնց վրայ հազիւ աչք մը նետելու ատեն ունեցայ . արդէն գրեթէ բռնութեամբ ելած էի, եւ ընդ հուպ վար իջնել պարտաւորեցայ . բոլոր ճիգս այն գիրքերը առնելու կամ մէկ ցանկը հանելու համար անօգուտ եղաւ . Գիւղին մէջ սօսիի եւ ուրիշ տեսակ ծառեր կը գտնուէին . գիւղը թէպէտ Եփրատի մօտ է, բայց յատուկ առու մ'ալ բերուած էր մինչեւ հոն : Այս գիւղին տեղն էր Բագաւան(1), շատուածոց ու հանդիսից պաշտաման տեղին, ուր Լուսաւորիչ մկրտեց մեր Տրդատ թագաւորն՝ իր աշխարհագումար բիւրաւոր զօրքերովը մէկտեղ, ու կառոյց եկեղեցի մը յանուն Ս. Կարապետի, որուն վրայ վերջը Քրիստոսի 624 թուականին շինուեցաւ արդի հրաշակաւոյց տաճարը Հերակլէս կայսեր օժանդակութեամբ . այն է որ իւր Քիւլեի կանուանի :

Վանքին արևելեան կողմը՝ քառորդ մը հեռի է Հայոց՝ Եփրատի մէջ մկրտութեան տեղը, որուն եզերքի

(1) Մեծ Հայոց Այրարատ Նահանգին Բագրեւանդ անուն գաւառին գիւղն էր .

քարաժայռերուն վրայ շատ մը խաչադրոջմ՝ փորուած ներ կան մինչև հիմա .

Նպատ լերան գագաթին վրայ մեծին Ներսիսի մատուռներն ու աղօթատեղիները կան , ուր երանելին աղօթքի կայնած՝ լերան առջևի Ձիրաւ դաշտին մէջ Պարսիկներուն հետ Հայոց ըրած պատերազմն ու յաղթութիւնը կը դիտէր :

Սեպտեմբեր 4 , հինդշաբթի օր ճամբայ ելանք Պայազիտ երթալու համար , 9 ժամ հեռի : Իւչ Քիլիսէէն մինչև Պայազիտ ընդարձակ դաշտեր էին , որոնց մէջէն եփրատ կանցնէր , և ուր տեղ տեղ գիւղեր կային և գետին եզերքներուն վրայ ալ վրանաբնակ քիւրտեր կը գտնուէին : Իւչ Քիլիսէէն 3 ժամ հեռի Տիատին անուն քրդաց գիւղը հանդիպեցանք , որ ունի բերդ մը՝ որուն մէջ 50 էն աւելի ախոռի նման տուներ կան , և 50 ի չափ ալ բերդէն դուրս . 'ի հանդիպոյ քակորէ շինուած աշտարակներ կային , որ վառելու կը գործածուէին , վասն զի ո՛չ ծառ կար և ո՛չ փայտ .

Գիւղիս հարաւային կողմը մեծ ու բարձր լեռ մը կայ Աւ Կու (1) անուն , որ Նպատ լերան պէս Տորոսի մասն է . այս լեռը գարնան ժամանակ բիւրազգի երփներանգ ծաղիկներով կը ծածկուի : Լերան շատ կողմերէն յստակ ու անուշ ջուրեր կը բղխին , և ասորտը մարդու հաստութեամբ երկու ակեր կան , որ կ'սկզբնաւորեն զիփրատ գետը : Այս ջուրին մէջ ճերմակ կաւի պէս նիւթ մը կը գոյանայ , որ ջուրէն դուրս հանելով կը

(1) Այս լեռն 'ի հունմն Մազիւն կամ Մազիոց վր կը կոչուէր , որուն վրայ սուրբ Ռսիեան վկայները ճգնեցան ու նահատակուեցան :

քարանայ • այս կառէն համրիչ (թէսպիհ) կը շինեն :

Մեծ Հայոց Այրարատ նահանգին Բագրեւանդ գաւառին գլխաւոր քաղաքներէն մէկն եղող Զարեհաւան քաղաքը՝ սոյն Տիատին գիւղին տեղն եղած ըլլալ կը կարծուի :

Տիատինէն մեկնեցանք ու դաշտավայրին մէջէն 2 ժամու չափ առաջ երթալով դարձանք փոքր լեռ մը ու մտանք նորէն դաշտին մէջ, և 2 ժամ անդին հանդիպեցանք քարաշէն կամուրջի մը, որուն ներքեւէն արագարար կանցնէր Սև Գետ անուն ընդարձակ գետ մը՝ գէպ 'ի Պարսկաստան : կամուրջէն անդին դաշտերուն մէջէն 2 ժամ ալ երթալով մտանք Պայազիտ :

Պ Ա Յ Ա Չ Ի Տ :

Մէկ մասը՝ Գարսի կամ Գարդարուն անուն ապաւաճուած լեռան հիւսիսային զառ 'ի վայրին վրայ, և միւս մասն ալ անոր արևելեան կողմը գտնուած Էնի Գարս անուն ապաւաճուած լեռան վրայ շինուած գիւղաքաղաք մ'է :

Էրբեմն շատ բազմամարդ էր և 12000 էն աւելի տուն ունէր • բայց մօտ ժամանակներու մէջ բնակչաց մեծ մասը տուներնին տեղերնին ձգելով Ռուսաստան գաղթեր են • վասն որոյ հիմա հազիւ 500 տուն և 4000 բնակիչ ունի քիւրտ և հայ : Գաղթականաց տուներուն աւելբակները գեռ կը տեսնուէին :

Էնի Գարս լեռը աւելի բարձր է, գագաթին կողմը բերդ մը կայ, որուն բոլորտիքը կը տեսնուին աշտարակներ, հնութիւններ, հիւսուած դուռ մը՝ որուն վրայ թագապսակ քարաշէն մարդիկ քանդակուած են : Այս լեռան կատարը ջրհոր մը կայ, և մասուռ մը յանուն Ս. Գրիգորի : Քաղաքին այս մասին տուները լե-

րան ստորոտէն սկսեալ մինչև բերդին կողմերը կը հասնին . իսկ Քաղաքի լերան կողմի տունները՝ մինչև գագաթը կը հասնին . այս ետքի լերան վրայ տուններուն մէջ տեղը հրուանդանի պէս ցցուած բարձր ապառաժուտ վայրի մը վրայ հոյակապ քարաշէն բարձր դղեակ մը կայ կրկնայարկ , իսկ Փաշայեք , որուն ճակատը դէպ ՚ի հիւսիս է . շրջապատը 10 վայրկեան կը տևէ և բարձրը պատով պատած է : Այս պալատը մէկ երկու ոտնաչափ քառակուսի քարերով շինուած է , որոնց վրայ զանազան ծաղիկներ ու նկարներ քանդակուած են , մանաւանդ ներս մտնալու բարձր դրան բողբոսիքը : Ունի ընդարձակ քարայարկ բակեր , աղբիւր մը՝ դրան ներսի կողմը , որուն յստակ ու անուշ ջուրը խողովակով բերուած է . բազմաթիւ սենեակներ , որոնց պատերը արևելեան ոսկեզօծ նկարներով և ձեղունները՝ մանր ու թանկիւն ապակիներով ու ոսկեզօծ գեղեցիկ նկարներով զարդարուած են : Մէկ փոքր ով մզկիթ մը՝ իսկ Փաշայեքի , որ մի և նոյն ճարտարապետութեամբ շինուած է : Այս հոյակապ շէնքը շատ ժամանակէ ՚ի վեր անխնամ մնացած ըլլալուն՝ տեղ տեղ փլած ու աւրուած էր , մանաւանդ արտաքին երևոյթը աւելի գէշացեր էր :

Քաղաքիս տունները քարաշէն են միայրկ կամ կրկնայարկ , և ընդհանրապէս իրարմէ հեռի . վասն զի ապառաժուտ լերան դժուարահարթ ժայռերն ու բազմաթիւ տուներու փլատակները արգելք եղած են անոնց իրարու կից գտնուելուն , գետնայարկներն ու տանիքները հողով ծեփած են . սենեակները մէկ կամ երկու պատուհան միայն ունին առանց ապակիի :

Պայազիտ ունի 3 մզկիթ , 2 եկեղեցի Հայոց Ս . Աստուածածին և Ս . Կարապետ , 3 բաղնիք աւրուած , վաճառանոց մը՝ 100 խանութով , ուր կը ծախսուին սովորական շնչին բաներ սուղ գնով . մեծ դուռով քայ-

քայեալ իջեվան մը Բոգի Իան անունով, որ վաճառանոցին մէջն է, և որուն վրած սենեակները բնակչաց արտաքնոյի կը ծառայէին : Մրդեղէնը քիչ է և հեռաւոր գիւղերէն կը բերեն : Քաղաքին մէջ և մտակայները ո՛չ ծառ կայ և ո՛չ պարտէզ . Մուշտակը՝ Էւրօտի, Ռեւի և լն. արժան էր : Հոս ալ քակոր կը վառեն փայտի ու ածուխի տեղ . Ջուրը առատ է և անուշ . կը բղխի լեռան ապառաժներէն, որուն համար յատուկ աղբիւրներ շինած են . Աւելիւ ալիւր, որուն ջուրը Ս. կարապետի եկեղեցւոյ ներքեւէն սպիտակ քարէ մը կը բղխի . այս եկեղեցին դղեակին վարի կողմն է : Աւելիւ ալիւր, առաջինէն քիչ հեռի է, որուն ջուրը գետնէն կը բրդխի : Դեւիլի ալիւր (սարայ չէշմեսի), որուն ջուրը ինչպէս վերն ըսինք, լեռան գագաթէն խողովակով բերուած է : Աղբիւր մ'ալ Քարալի լեռան գագաթը՝ Ռեւի գող անուն դաշտավայր արտի մը մէջ : Մորտար չայ կամ կետիւր անուն ջուր մ'ալ կը վազէ Քարալի ու Էւիլի Քուր լեռներուն մէջ տեղի ձորին մէջէն . այս ձորը Թուրքոս կը կոչուի և զբօսատեղի մ'է : Պատուական ջուր մ'ալ արևելեան կողմի լեռնէն կը վազէ : Օգն աղէկ է ու առողջ . ամառը բարեխառն, իսկ ձմեռը ցուրտ, և գարունը անձրևառատ . տիրող ու ջերմային հիւանդութիւնները հազուատես : Քաղաքին ներքեւն է Հայոց մեծ գերեզմանատունը, որուն մէջն էր Ամենափրկիչ անուն քարաշէն եկեղեցին դաշտոյն Հեղինէի, որուն հիմն խորանին տեղը միայն Յնացեր է : Պայազխտի հարաւային կողմը լեռ մը կայ Քուր գող անուն, որուն վրայ բերդ մը շինուած է Օսման Պէյ գողիւր Դարձեալ հարաւային կողմը Մորիէ ձորը, որուն միւս կողմը փոքր լեռ մը կայ, ասոր ալ միւս կողմը Քուր Տէրէ, ուրկէ անդին է Աւելիւ . ասկէ ջուր մը կը բղխի . Աղպուլխի գագաթը Քուր Եւրօտոս կըսուի . Քաղաքէն քառորդ մը հեռի դաշտին մէջ 15 տու

նով Հայոց գիւղ մը կայ Չինիւր անուն, որ երբեք 300 տուն ունէր և մէկ եկեղեցի։ Այս գիւղին մտա դեղեցի՝ պարտեզ մը կար պտղաբեր ծառերով, սալը ու տանն։

Քաղաքէն 3 ժամ հեռ. և անոր հիւսիսային կողմը կը տեսնես Մասիս, (1) ձիւնապատ և տիեզերահոյակ լեռը. քաղաքէն մինչև հոն դաշտավայր է. այս դաշտին Տիասինի կողմի մասը կոչուի կը կոչուի, և միւս կողմը՝ որ Պարոկաց սահմանին մէջ է, կանիկոր։ Մասիսի հարսւսային կողմը տաճկաց հող է. իսկ հիւսիսային կողմը՝ որ Արարատայ ընդարձակ մշակեալ ու բարեբեր դաշտն է, Ռուսաց և Պայաղիտէն 6 ժամ հեռ. է Ճեյնիւր՝ իւր, որ կը զատէ Ռուսաց սահմանը, և 4 ժամ հեռ. Գ-ը իւր, որ կը զատէ Պարոկաց սահմանը. Պարոկաց սահմանադրուիւր Ալեքսի անուն տեղին վրայ բերդ մը շինուած է։

Պայաղիտ ՚ի հնու. մն Մեծ Հայոց Այրարատ նահանգին Մասեաց—Ռոն ըսուած գաւառին մէջը կիյնար։

Սեպտեմբեր 8, երկուշաբթի առտու ժամ 9, մեկնեցանք Պայաղիտէն, դարձանք կրկին ու եկանք նոյն օրը երեկոցեան ժամ 10 ին իւշ Քիլիսէ։

Սեպտեմբեր 9, երեքշաբթի առտու ճամբայեանք Նահինու վիճակին Գ-ը Գ-ի անուն գիւղն երթալու համար, 7 ժամ հեռ. ճամբան դաշտային էր, որուն մէջ տեղ տեղ բլրակներ պակաս չէին։ Նախ գիւղէն մէկ քառորդ անդին հանդիպեցանք Լիւրատ գետին, որուն վրայ քարաշէն կամուրջ մը շինուած էր, ուրկէ

(1) Արմա հսի որդին Ամասիա իր անունովը Մ-ի ա- նուանած է։

անցնելով գացինք Ձ ժամ ու իջանք ճամբուն վրայ Ա
Սուր անուն պարսկի գիւղը՝ որուն մէջ աւերակ եկեղե-
ցի մը կար . ասկէ ալ մէկ ժամ հետի և դարձեալ ճամ-
բուն վրայ հանգիպեցանք Կիււսուր անուն պարսկաց
գիւղը : Մինչև հոս մէկ քանի անգամ Խփրաստ դետին
հանգիպելով մէջէն անցանք . այս գիւղէն ալ ելանք ու
Ձ 1/2 ժամ ալ երթալով իջանք Եմուլ անուն Հայոց գիւ-
ղը . վերջը ասկէ ալ 1 1/2 ժամ երթալով հասանք Քուս-Քի-
նի անուն Հայոց գիւղն՝ ուր գիշեր կեցանք : Քարա
Քիլիսէ փոքրիկ գիւղ մ'է , ու ունի 23 Հայու և 3 տաճ-
կի տուն . մէկ եկեղեցի Քուս-Քիլին անունով , և չորս
կողմն ալ առատ ցորենի արտեր :

Սեպտեմբեր 10 , չորեքշաբթի ճամբայ ելանք Մու-
լա Սիւլէյման երթալու համար , 7 ժամ հետի : Ճամ-
բանիս երէկուան դաշտային ճանապարհին շարունա-
կութիւնն էր : Նախ գիւղէն քանի մը վայրկեան հեռա-
նալով անցանք Դուլ Զոյ անու վտակն՝ որ Խփրաստի մէջ
կը թափի , ու կէս ժամ երթալով անցանք Քուլի անուն
քրդաց գիւղին մէջէն . ասկէ ալ մէկ ժամ անդին Մու-
Օման անուն քրդաց գիւղէն , ուրկէ ալ մէկ ժամ հետի
եկանք Շիւնի անուն Հայոց ու քրդաց գիւղը . ասկէ
ալ դարձեալ Ձ ժամ հետի հանգիպեցանք Մուսուրի
գիւղն՝ որուն մօտն էր խուճ գիւղ . վերջը Ձ ժամու
չափ ալ երթալով հասանք դաշտին ծայրը՝ լեռներու
ստորոտը Մուլ Մուսուր գիւղը , ուր կեցանք գիշերը :

Այս ընդարձակ արգաւանդ դաշտն , որ ցորենի ու
գարիի արտերով ծածկած էր , և որուն մէջ անթիւ
գիւղեր շինուած էին , կըսուի Աւիւսու Օլու :

Մօլլա Սիւլէյման Քէօսէ(1) լեռան մօտաւոր լեռանց

(1) Քէօսէ Տուլ - 'Է' հնունն Սուլու կամ Սուլուէր . ապառաժուտ

ստորոտը գաշտին մէջ շինուած Հայոց գիւղ մ'է 40 տունով, որուն հիւսիսային կողմէն կաննցնի Խօշ-ըւրն, որ Գեօրե Կօշի իջնելով Խօշ-ըւրին մէջէն վազելով կերթայ կը խառնուի Շեփու վտակին մէջ: Օղն ու ջուրը աղէկ է. ունի քարաշէն մեծ եկեղեցի մը հռովմէական Հայոց: Քէօսէ լեռան ստորոտը բլուրի մը վրայ գերեզմաննոց մը կայ ուխտատեղի Հայոց, ուր կը հանգչին Սբոյ Ստեփանոյ Կօշի նահատակներուն ոսկորները, որուն ներքե ալ աղբիւր մը կայ: Բնակչաց գործածած լեզուն քրդերէն էր: Գիւղէն ժամ մը հեռի ձորերուն մէջ ու լեռներուն վրայ տանձի, սօսիի, Խօշ Կօշի կը ծառեր պակաս չէին. նաև Խօշ Կօշ, մանաւանդ Չօշ Կօշ անուն ձորին մէջ. Չօշ անուն գիւղին աւերակ պատերը կը կենան:

Գիւղէս 1 1/2 ժամ հեռի է Խօշըւր անուն գիւղը. 4 ժամ հեռի Գեօրե գիւղը, որոնց բնակիչները հռովմէական հայեր էին. և 2 ժամ հեռի Խօշըւր Կօշ, որ կը բնայ Շեփուան (1) վտակին արևմտեան կողմը լեռան ստորոտը:

Թ Օ Բ Ր Ա Ք Ք Ա Լ Է

Ալաշկերտ գաւառին գլխաւոր քաղաքն է. ունի 300 տուն քիւրա և Հայ. սրածայր լեռան վրայ պարսպապատ բերդ մը. քաղաքէն մինչև բերդը կէս ժամէն ալ:

Չրոտ ու անբեր սրակատար լեռ մ'է, որուն երկնաբերձ գլուխը կը խրոխտայ շրջակայ լեռներուն վրայ, որոնք Խօշ Կօշի, Բօշի և Կօշի լեռներու գօտիններն են:

(1) Շեփուան վտակը Խօշ Կօշի լեռներէն կիջնայ ու Եփրատ կը թափի:

ւելի կը տևէ , միշտ ուղղակի դէպ 'ի վեր ելնելով նեղ ու գժուարին ճամբէ մը : կը կարծուի որ այս քաղաքը հին վաղարշակերտ քաղաքն եղած ըլլայ , որ Այրարատայ Բագրևանդ գաւառին քաղաքն էր , և աղաւաղելով հիմա Ալաշկերտ ըսուած է :

Մեպտեմբեր 11 , հինդ շարթի առտու կանուխ ճամբայ ելանք Տէլ Գոյ գիւղն երթալու համար , 10 ժամ հեռի : Այս գիւղն երթալու համար մէկ քանի ճամբայ կար , որոնց լաւագոյնը ձորի ճամբան ըլլալով՝ նոյն ճամբէն գացինք . ուստի նախ ֆեօօ Տոյն արևմտեան կողմէն ու Մուս Սելեյն լեռան ստորոտէն երթալով 1 1/2 ժամ , մտանք ձորի մէջ . ուրկէ ալ 1 1/2 ժամու չափ լեռներ ելնել ու իջնելով կրկին մտանք ձորի մէջ , ուր վրանարնակ (քարա չատըրը) քրդեր կային , և շուր մ'ալ կանց նէր . թէ այս ձորն և թէ՛ երկու կողմի լեռները փոքրիկ ծառերու անտառներով ծածկած էին : Ասկէ 3 ժամ հեռի հաստ ու բարձր անհատնում մայրի ծառերու ընդարձակ անտառ մը կայ Սուսու անուն , որ կարսի ու Բասենի վիճակները իրարմէ կը զատէ : Այս ջրաուտ ու ծառաւէտ ձորին մէջ 4 ժամ ճամբայ երթալնէս ետքը՝ ելանք լեռ մը , որուն գագաթին վրայ 1 1/2 ժամ շարունակ երթալով (վասն զի հոս լեռներուն գագաթի կողմերը իրարու հետ միացեր ու կարծես թէ ընդարձակ դաշտ մը ձևացուցեր էին) իջանք Հոն Հուս անունով քրդաց գիւղը , ուրկէ ալ ելնելով 1 1/2 ժամէն գարձանք լեռ մը ու մտանք Տէլ Գոյ , ուր գիշեր կեցանք :

Այս Հայոց գիւղը Բասենու վիճակին մէջ ընդարձակ դաշտի վրայ շինուած է . ունի 30 տուն , մէկ եկեղեցի , գմբեթաւոր շիրիմ մը՝ որ է Տէլի Պապայի գերեզմանն ու տաճկաց ուխտատեղի , ուր նաև հայերն ալ կերթան ամեն շաբաթ օր : Տուները գետնի վրայ

չինուած ակտոռի նման բաներ էին . ձեղունները՝ իրա-
բու կից պատուական գերաններով շինուած , պատու-
հանները՝ ձեղունի կողմէն տանիքներուն վրայ բացուած
քանի մը ծակեր էին . տանիքները հողով ծեփած՝ ու-
րոնց վրայ իբրև փողոցի մէջ կը քալէին . ամեն տան մէջ 3
սենեակ կար , որոնց մէկը ճանապարհորդ ընդունելու
յատկացած էր , մէկն ալ տան տիրոջ կովերուն ու ձիե-
րուն ևն . անսոնոց ակոռն էր . իսկ երրորդն ընտա-
նիքին նստելու ու սլառկելու սենեակն էր . այս վերջի-
նին դեռ տիրոջ փոս մը փորուած էր , որուն մէջ փայտ
կամ քակոր կը վառէին տաքնալու և հացերնին ու կե-
րակուրնին եփելու համար : կրնայ մարդ երևակայել
թէ ո՞րչափ դժուարին է բնակիլ ասանկ մուխով լեցո-
ւած սենեակի մը մէջ , ուր մարդուն աչքէն արտա-
սուքներ կը վազէ և կրնայ խեղդամահ ըլլալ . Օղն ա-
ռողջ է . ձմեռը շատ ցուրտ կրնէ և մարդաչափ ձիւն
կը գիղէ . ջուրը գետակինն է անուշ ու պատուական :
Կայ առատ ցորեն ու գարի :

Սեպտեմբեր 12 , ուրբաթ ճամբայ ելանք Եազան
գիւղն երթալու համար , 7 ժամ հեռի : Ճամբանին
դաշտային էր , որ կը կոչուի Բուշ Օլու . որուն ծայրը
կը հասնի մինչև Էրզրում քաղաքին մէկ ժամ մնայով
դանուած Տէֆէ Պոյն . անուն ցած լեռները : Բասենու
դաշտը ցորենի ու գարիի արտերով ծածկած էր , որուն
մէջ 3 1/2 ժամ երթալնէս վերջը եկանք Իւրֆէն անուն
Հայոց գիւղը , ուրկէ ալ ժամ մը հեռի հանդիպեցանք
ճամբուն վրայ Գուշուր անուն Հայոց գիւղը , և ասկէ մէկ
ժամ հեռի՝ դարձեալ ճամբուն վրայ , մտանք Մուշիւն
անուն տաճկի գիւղը , ուր քանի մը մեծ ծառեր կային .
Ասկէ ալ կէս ժամ հեռի և ճամբուն վրայ տեսանք Խմ-
րադում քրդաց գիւղը . այս վերջնէն ալ ժամ մը հե-

ուի երթալով հասանք Եազան, ուր գիշեր մը կեցանք :
 Եազան Հայոց ու քրդաց գիւղ մ' է, որուն մօտէն
 կանցնի Երասխ գետը (Արաս սու) :

Ունի 50 տուն, մէկ եկեղեցի, մէկ մզկիթ և սելի ու
 ձմերուկի արտեր :

Սեպտեմբեր 13, չաբաթ ճամբայ ելանք Կիււիւ-
 գեղն երթալու համար, 7 ժամ հեռի : Ճամբանիս դաշ-
 տային էր և ցորենի արտերով ծածկած, որուն մէջ ա-
 մեն կողմ գիւղեր կը գտնուէին, մանաւանդ ճամբուն
 վրայ : Այս ճամբէն 2 ժամ հեռի կերևնար Հաւս Գոյի
 գիւղաքաղաքը :

Հ Ա Ս Ա Ն Ք Ա Լ Է :

Բասեն գաւառին գլխաւոր գիւղաքաղաքն է, որ
 շինուած է Երեւան լեռին ստորոտը, և 6 ժամ հեռի
 էրդրումէն : Ասոր քովէն կանցնի Հաւս Գոյի ('ի հը-
 նու մն Մուրց կամ Մրցամօր) ըսուած ջուրը, որ մէկ
 ժամու չափ հեռանալով քաղաքէն կը թափի Երասխ
 (1) գետին մէջ Գեօգիւն Կեօյի ըսուած գիւղին մօտ, ու

- (1) Երասխ կամ Արաս եւ կամ Արաքս, Երես գետ .
 (կրտսի որ Արմենակի որդին Արմայիս իր Արաստ թոռան
 անունովը այս գետին անունը Երասխ դրած է) : Թէքմանի
 վիճակին մէջ Պինկէօլի լեռներէն շատ մը առուակներ կը վա-
 ղեն, որոնք միանալով կ'ոչինն այս գետը : Երասխ Թէքմանէն
 վազելով կանցնի Բասենի վիճակին մէջ, անկէ կանցնի Կարսի
 նահանգն ու կը մտնէ Պարսկաց հողը, կը թիջէ Նախջեւանի,
 Խափանի եւ Գարապաղի հողերն ու ձկնատէի մէջ Քիւր կամ
 Կուր գետին հետ միանալով կը մնայ Քիւրթասէֆի սահման-
 ներուն մէջ ու կը թափի Կասպից ծովը երեք բերաններով :

բուն խառնուած տեղին վրայ շինուած է հոյակապ կամուրջ մը՝ երկարածիւղ ու լայն : Հասան Գալէ ունի 1500 տուն քիւրտ ու հայ, լեռան վրայ բերդ մը Հասան Գալէ անուն . պարսպապատ է և շուրջանակի խրամ : Պարիսպը երկու դուռ ունի, որոնց առջևը կամուրջներ շինուած են . լեռան գլուխը ջրհոր մը կայ, որ տաճկաց ուխտատեղի է Հասան յեռէ անունով, ուր կերթան նաև քրիստոնեայնները : լեռան արևելեան կողմը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի շինած Տիրամօր վանքը կայ : Քաղաքէս քառորդ մը հեռի հանքային ջուրերու դաբեթաւոր բաղնիքներ շինուած են : Եազանէն մինչև Կիւլլիւ դաշտին մէջ ճամբանուս վրայ գտնուած գիւղերը հանդիպելով երեկոյեան հասանք Կիւլլիւ, ուր գիշեր կեցանք :

Կիւլլիւ բլուրի մը վրայ շինուած փոքրիկ գիւղ մ'է Հայոց ու քրդաց . ունի մէկ եկեղեցի, մէկ մզկիթ, բաղնիք մը, առողջ օդ ու աղէկ ջուր :

Հոս Գալէս կը տիրէր . ամեն մարդ սարսափի մէջ . խեղճ արարած, այս յուսահատ վիճակին մէջ ո՛չ բժիշկ կայ, ո՛չ դեղ և ո՛չ ողջպահիկ կանոնաց հրահանգներ : Չեմ կրնար նկարագրել ինչ ազդեցութիւն որ ըրաւ վը-

Նրասիս կուր գետին չը խառնուած, իր մէջը կրնդունի քանի մը մեծամեծ վտակներ, ինչպէս են, Հասան Ղալայի ջուր, Զէնկլի գետակ, Աւիայ չայ, Զանկու եւայն, եւայն : Ընթացքը հիւսիսէն հարաւ է եւ սրընթաց, մանաւանդ ձիւներուն հալած ժամանակ : Զուրը շատ պատուական է . ունի իր մէջը համով ձուկեր, մանաւանդ Բասնի կողմերը ձանառ անուն ձուկը երկայն մինչև 2 կանդուն եւ սպիտակ նրման կիֆաշ ձկան, 1 էօք երկայն ու բարակ, Գեղին պորտ, Մուրգ, Կարմրախէս : Երկայնութիւնն է 617 մղոն մինչև Կուր եւ 95 մղոն ալ անկէ մինչև Կասպից ծովը :

բաս ամբողջ ժողովուրդի մը տեսիլը անոք և անխնամ իբրև զենլի ձգուած այս յանկարծահաս համաճարակ հիւանդութեան առջև . այն ազգեցութիւնը միշտ կը նորոգի երբ Կոնստանտնուպոլսի մէջ : Անկէ 'ի վեր և մանաւանդ մասնաւորապէս 1865 թուին Պօլսի պատահած Կոնստանտնուպոլսի ժամանակ իբրև բժիշկ և անդամ ողջպահական յանձնաժողովին բաւական մեծ դեր մը խաղացած ըլլալով , և 'ի մօտոյ ուսած ու կշռած այս զարհուրելի հիւանդութեան վերաբերեալ զանազան պարագայները այս ուղևորութեանս նկարագրութեան վերջը կը կցեմ , սոյն հիւանդութեան նկարագրութիւն մը հանդերձ ախտաբանութեամբն ու բուժաբանութեամբը՝ որ Եւրոպայի ամենէն վարպետ բժիշկներուն փորձերովն ու վերոյիշեալ թուականին Պօլսոյ մէջ գումարեալ բժշկական ժողովին յառաջ բերած գիտնական ու փորձական արդիւնքներովը հաստատեալ ճշմարտութիւններ են : Վերը ըսած ազգեցութեանս համար՝ ինծի անանկ եկաւ թէ այս նկարագրութիւնը չէի կրնար ուղևորութեանս նկարագրութեանէն զատել : Բայց առ այժմ ձեռք առնենք մեր պատմութեան թելը :

Սեպտեմբեր 14 , կիրակի կիւլիւէն ճամբայ ելանք Էրզրում երթալու համար , 3 ժամ հեռի :

Կէս ժամու չափ երթալով անցանք Տէփ Պոլսու լեռները և իսկոյն տեսանք քաղաքն ընդարձակ դաշտի մը մէջ , որ կը կոչուի Էրզրում Օւու . իջանք սոյն դաշտին մէջ և 1 1/2 ժամ ճամբայ առնելով մտանք քաղաքը :

Ն Ա Հ Ա Ն Գ Է Բ Ձ Բ Ո Ի Մ Ի :

Էրզրումի նահանգը Ասիական Թուրքաստանի մէկ փաշայութիւնն է , որ Պարսից և Ռուսաց սահմաններ

րուն ու Սև ծովի և Մուսուլի նահանգին մէջ տեղը կիյնայ . լեռնային է, և երևելի լեռներն են՝ Պինկէօլի (բիւրակնեայ) միազօտի լեռները, որոնցմէ կը բղխին Երասխ և ուրիշ գետեր . ընդարձակ դաշտեր ալ ունի :

Քւնի 400,000 ի չափ բնակիչ, որուն մեծ մասը քրիւրտ ու տաճիկ՝ է և մնացածը Հայ . իսկ յոյն, հրեայ և պարսիկ քիչ կը գտնուին :

Ինակիչներն ընդհանրապէս առողջ, կորովի, երկարակեաց, բայց անկիրթ, տգէտ ու աղքատ մարդիկն են, մանաւանդ քրդերը՝ որ դուրսութեամբ մարդասպանութեամբ կապրին և բարբարոսական կեանք կը վարեն : Հայերն ու տաճիկները և գիւղաբնակ քրդերը հիւրասէր են, իր գտնուի տէրութեան մէկ բանակը և անկանոն զօրք : Այս սահմանին մէջն էր բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք, Այրարատ, Աղձնիք, և շն : Ունի շատ մը գետակներ, զոր օրինակ, Սարչամու գետ, Քարասու : Վտակներ . զոր օրինակ, Քուրու չայ, Գայլ գետ, Խնուս, Թորդոււմ, Կեզի, Իրզըլ ըրմաք վտակները : Գետեր . ինչպէս են, Եփրատ, Ճորոխ և Երասխ, որ կոռոգեն նահանգիս գաշտերն ու ձորերը :

Նահանգիս գետինը բարձր է և բարձրագագաթ լեռնով ծածկուած . ունի գեղեցիկ դիրք մը, բարեբեր հող և հանքային ջուրեր : Կլիման կամ օդը ցուրտ՝ բայց առողջ . գաշտերն ու լեռները ձիւնով կը պատին սեպտեմբերի սկիզբէն մինչև ապրիլի վերջը : Գլխաւոր բերքերն են՝ ընտիր ցորեն, գարի, հաճար (չալտար), կտաւատ, գետնախինձոր, բանջարեղէններ, աղ, ծիրանի, տանձ, մեղր, այծի թիֆթիկ, ոչխարի մորթ, ֆուսուս, հոյսու, գայլի, կզի և կատուի մորթ . սեկ, տան կտաւ, խամ մանուսայ, ընտիր կաշի, կտաւի մանած, բուրդէ շալ, բուրդէ գուլպայ, կտաւատի իւղ :

տեսակ մը փսիաթ, օղի և հանքային ածուխ, որ Տիֆլիս և Փաշա Տիֆլիս լեռներուն գօտիններուն մէջ կը գտնուի, բայց անգործածելի մնացեր է: Կը գտնուի ծիծեռնիկ, կաքաւ, լու (սլլոշրճին), բազ, կռունկ (թռունա), կիվկիվ, ճնճղուկ, կարապ, արագիլ, սոխակ, ձկնկուլ (սախա գուշ), ագռաւ, թութակ, սարեկ (սրղըրճըխ), աղաւնի, ուրուր, (չայլախ) արծիւ, ղուղու (սագի նման կենդանի մը), ջուլ, գոմէշ, կով, եղ, մատակ ոչխար, այծ, արջ, գայլ, աղուէս, ջրշուն (սուիթի), նապաստակ, վայրենի այծ, վայրի ոչխար, ջրի ոչխար (գունտուզ), կատու, կուզ (սամար), ձի, վաշի, վայրենի խոզ, առաջ ըստած ձուկ մը՝ թորգումի վտակին և ուրիշ վտակներու մէջ:

Վաճառականութիւնը ծաղկեալ է, մանաւանդ էրզրում քաղաքին մէջ որ կեդրոն է, և ընդհանրապէս Պարսկաստանի, Ռուսիոյ, Կոստանդնուպօլսոյ, Դամասկոսի և ին վրայ է:

Սյա նահանգը 13 գաւառներու բաժնուած է. էրզրում, Խնուս, Թէքման, Բասեն, Թորգում, Սպեր, Պայագիս, Բաբերդ, Դերճան, Երզնկայ, Քէլքիթ, Կեղի, Գուգիջան:

Է Ր Ձ Ր Ո Ո Ի Մ

Կ Ա Ր Ի Ն , Թ Է Օ Դ Ո Ի Պ Օ Լ Ի Ս :

Էրզրում Օվասը ըստած գաշտին արևելեան հարաւային կողմը՝ լեռան ստորոտն և Եփրատէն քիչ հեռի պարսպապատ քաղաք մ'է, ուր կը նստի Նահանգին կառավարիչ փաշան:

Ոչխարհագրական երկայնութիւնն է 39°26', և լայնութիւնը 35°3': Էրզրում կը գտնուէր 'ի հնումն Բար-

ձըր Հայոց (1) աշխարհին մէջ :

Ունի 65,400 ի չափ բնակիչ , եւ 11,060 տուն , ուրոնց ,	
57,100 մահմէտական և մէկ քանի Պարսիկ .	9350 տուն .
6,950 Հայ .	1300 "
600 " հռոյմէական	290 "
200 յոյն	35 "
150 հայ բողոքական	25 "
400 փոշայ	60 "
<hr/> 65,400	<hr/> 11,060 "

(1) Գիտնույ պէտք է որ Հայաստան 'ի հնունն երկու գլխաւոր մասերու կը բաժնուէր Փոքր Հայք եւ Մեծ Հայք : Մեծ Հայք ալ 13 աշխարհներու կամ Նահանգներու (Նախարարութեան երկիր) բաժնուած էր , որ էին՝ Բարձր Հայք , Զորորդ Հայք , Աղձնիք , Տուրուբերան , Մոկք , Պարսկահայք , Կորձայք , Վասպուրական , Արձախ , Մուշիք , Փայտակարան , Ուտի , Գուգարք , Տայք , Այրարատ , որոնց ամեն մէկն ալ զանազան գաւառներու բաժնուած էին : Արդ՝ Բարձր Հայոց գաւառներուն մէկը կը կոչուէր Կարին , որ այն կող երուն մէջ շինուած Կարին քաղաքին անունէն անուած էր . բայց վերջը մեր Նախնի մատենագիրները՝ ինչպէս Խորենացին , եւ այլն . ոչ միայն գաւառին կարին՝ անունը դործածել սկսան , այլ նաեւ ընդհանուր Նահանգին ալ , եւ սովորաբար Բարձր Հայոց աշխարհ՝ ըսելու տեղ ըսկըսան յաճախակի Կարնոյ Նահանգ ըսել : Ասանկ Կարին անունը քղաաք մը թէ եւ հին եւ շատ դարերէ 'ի վեր շինուած ըլլալը մեր ազգային Նախնի պատմագրաց յիշատակարաններէն ու ստորագրութիւններէն յայտնի կերեւի , բայց չը դիտողուիր թէ ո՞վ շինած է եւ ո՞ւր , եւ ո՞րի անունով այսպէս կոչուեր է . միայն Շլէնիոս պատմագիրը կը թէ , ինչպէս նաեւ Յգրապոն ալ կը վերկայէ՝ թէ Մեծին Հայոց Նա-

կան նաև եւրոպացի պանդուխտներ , անգղիացի , գաղղիացի , Ռուսիայ և պարսից հիւպատոսներ , էրզրում պարսպապատ է մոխրագոյն արբատաչ քարերէ շինուած կրկին պարիսպներով , որոնց մէջ տեղի միջոցը Հիւսիս-արեւելի կրկուցուի , որ 10 կանգուն լայնութիւն ունի : Արտաքին պարսպին շուրջն ալ խրամ (հէնտէկ) փորուած է , որուն շրջապատը մէկ ժամ կը տեւէ . ասոր ալ շուրջը ցած պատ մը քաշուած է . խրամին արտաքին կողմը շուրջա- նակի քաղաքին արուարձանն է , ուր բազմաթիւ տու- ներ ու շէնքեր կան . և քաղաքացւոց մեծագոյն մասը հոս է , նաև քաղաքին շուկայներուն , իջևաններուն և վաճառանոցներուն շատը : Վասն որոյ քաղաքացիք արու- արձան չեն ըսեր ասոր , այլ էրզրումի քաղաքը :

Այս արուարձանին ալ շուրջը ուրիշ խրամ մը փո- րուած է , որուն շրջապատը 3 ժամ կը տեւէ և որուն քո-

խարարութեանէն Գարանադիաէս անունով մէկը այս կողմերը երթալով Եփրատ գետին տեղ գտեր եւ օդին ու տեղին դը- րից վայելչութեանը հաւանելով՝ իրեն տեղի բնակութեան որոշիւր ու պարիսպ մը շիներ է : Ասոր պատմութեանը նա- յելով կը հետեւի որ Կարին անունը՝ Գարանադիաէս անու- նէն ելած քլլայ , զոր գուցէ վերջը յոյներն իրենց կարմար- ցնելու համար կրճատելով Կարին ըսած են , Քայց դար- ձեալ չը հասկցուիր՝ թէ Գարանադիաէս ուր տեղ հաստա- տած էր իր բնակութեան տեղը . ուստի չենք կրնար ըսել՝ թէ հիմակուան էրզրում քաղաքին տեղն եղած ըլլայ , վասն զի Խորենացին կը գրէ (Գ հատ . ԾԹ Գ .) որ չորրորդ դարուն վերջը (386 թուական Քրիստոսի) յունաց Քէոզոս կայսրն Հայոց Պլրայ թագաւոր կարգեց Որչակ եւ Վաղար- շակ (Պապ թագաւորին զաւակները) երկուքը մէկէն , որ- արէս զի թէ որ մէկը ապրտամբի , միւսը գոնէ հաւատարիմ մնայ , որոնցմէ առաջինը Դուին քաղաքին մէջ հաստատեց

վերը ամրոցներ շինուած՝ են , և ունի 10 դուռ , որ կը կոչուին Ճէպիւ Կաթուր : Այս դուռերուն կողմերը փոշի կը բնակին 50 կամ 60 տուն , որոնք հայերէն կը խօսին , բայց ունին իրենց սեփական լեզու մ'ալ : Ասոնց գլուխուած տեղը փոշի Կաթուր կը կոչուի . Գաղաքին պարբայապատ մասին կեդրոնը բլուրի մը վրայ միջնաբերդ (իջ գալէ) մը կայ ամուր պատերով և 12 բարձր աշտարակներով , որուն դիրքը քաղաքէն շատ բարձր է և ունի մէկ դուռ մը՝ որուն առջև պահապան զօրք կրպաստ : Միջնաբերդին մէջ կան քանի մը տուներ , ճէպ

իր աթոռը . իսկ Վաղարշակ Էրիզա քաղաքին մէջ , եւ այս երկրորդը հազիւ հոն տարի մը թագաւորելէն ետեւ մեռաւ : Այն ատեն նախարարաց սրտին մէջ արմատացեալ լանմարանութիւնն ու թագաւորներուն թուլութիւնը տեղի տուած էին թշնամեաց Հայաստանի վրայ բռնանալու , որ թշուառացեալ յանձնարինս կը նեղուէր . ուստի Արշակունեաց թագաւորութիւնն ալ բոլորովին տկարացեալ սպառսպուռ կործանման վտանգի մէջ էր : Ան ատեն յոյներն ու պարսիկները տիրապետեցին Հայաստանի եւ երկու մասի բաժնեցին . յունաց բաժինն էր Հայաստանի արեւմտեան կողմէն սկսելով Փոքր Հայք , Միջագետք Հայոց մինչեւ Տարօնի սահմանը . իսկ պարսից՝ անոր արեւելեան կողմն Արարատէն սկսելով այն ընդարձակ ու արգաւանդահող աշխարհները :

Արշակ այնուհետեւ չը կրնալով նստիլ պարսից բաժնին մէջ , ձգեց գնաց բնակեցաւ յԷրիզա : Այսպէս ահա կործանեցաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը եւ տակնուվրայ կզաւ Հայաստան՝ որ բաժին էր պարսից . վասն զի պարսիկները օր օրի զօրանալով ամեն ճիգ կը թափէին կրակապաշտ ընելու հայերը եւ անհնարին կը նեղէին ծանր հարկեր առնելով . ասանկ մինչեւ հինգերորդ դարուն սկիզբը կը նեղուէր խղճալին Հայաստան թշնամոյն բռնակալ լուծին տակ հեծելով : Այն ատեն մեծն Սահակ Կաթուղիկոս ընդ

խանէ , միւհիմնաթխանէ , հին զարպխանէ , մեծամեծ
 և փոքր ուումբեր , ճերմակ մարմարիունէ շինուած ուում
 բեր . Հարաւային կողմի որմին կից՝ չորս որմասիւններու
 վրայ կառուցեալ սև ու կարմիր քարէ շինուած բարձր
 գմբեթ մը , որուն ծայրը ձուլածոյ փոքրիկ խաչ մը
 կայ . հարաւային և արևմտեան որմերուն անկիւնին վը
 րայ շինուած բարձր կոթող մը փայլէ ձևով և ծայրը բա
 ւիղածև (թէփսիի ձև) , որուն վրայ երկայն ձող մը դը
 րուած է , ուրկէ տէրութեան դրօշակը կը բանան ուր
 բաթ և ուրիշ տօնական օրերը . այս կոթողը իր ձևոյն

հանուր աշխարհին հայոց , որ կը բնակէր պարսից բաժնին
 մէջ , եւ որուն սիրտը անդադար կը տանջուէր տեսնելով հա
 յոց կրած անտանելի վիշտերը , ելաւ գնաց յունաց բաժնին
 վրայ հետն առնելով Սուրբն Մեսրոպ եւ իր երեք թոռները՝
 Վարդան , Հմայեակ , Համագասպետ , եւ խորհեցաւ ա
 դասել ազգը յունաց կայսեր օգնութեամբ . վասն որոյ զըր
 կեց Սուրբն Մեսրոպ եւ Վարդան կոստանդնուպօլիս յունաց
 Թէոդոս թագաւորին , եւ օգնութիւն խնդրեց ազաչելով
 որ յունաց շաժինն եղած Հայաստանի մէջ ամրապարիսպ քա
 ղաք մը շինել տայ՝ որպէս զի հայերը ապահով մնան թշնա
 մեաց արշաւանքներէն պահպանուելով : Թագաւորն ընդու
 նելով Սուրբ Հայրապետին խնդիրը իսկոյն հրաման ըրաւ Ա
 նատօլիոս զօրավարին որ երթայ նոյն բաժնին մէջ յարմարա
 գոյն տեղի մը վրայ ամուր քաղաք մը շինէ հզօր պարիսպնե
 րով Հայոց ապաստանարան ըլլալու համար :

Անատօլիոս երթալով Հայաստան ժողկից իշխանները ,
 նախարարները , եպիսկոպոսներն ու յունաց գործակալները ,
 եւ ամեն կողմ շուրջ գալէ ետեւ հաւնեցաւ արդի էրդրում
 քաղաքին գրիցը , ուր բնաւ չէնք մը չըկար , եւ սկսաւ ան
 միջապէս հիմնարկել ու շինել քաղաքը Քրիստոսի 421 թուա
 կանին , եւ անուանեց Թէոդոպօլ կամ Թէոդոպօլիս յանուն

համար թէ՛-ի Բարե կը կոչուի : Կրկին պարիսպներուն ներքինը գրեթէ մինչև հիմա ամբողջ կը կենայ և բարձր է . իսկ արտաքինը ցած է , բայց խոր և շատ սեղեղը կործանած : Այս երկու պարիսպները՝ իրենց որմերէն դուրս ձգուած և քառակուսի ձևով 72 աշտարակներ ունէին , որոնց մէկ քանին կիսակործան են հիմա . ասոնց որմերուն վրայ մէկ մէկ կանգուն հեռաւորութեամբ մարդաչափ բարձր դռներ շինուած 'են : Կրկին պարիսպները ունին չորս չորս մեծ ամեծ կուռեր , որոնք ի-

Թաղաւորին :

Անա Խորենացոյն այս պատմութենէն կը հասկցուի որ բուն Կարին քաղաքը հիմակուան Երզրում քաղաքը չէ . բայց եւ այնպէս Երզրում ալ Կարին ըսուեցաւ : Եւ վերջը տասն եւ մէկերորդ դարուն մէջ երբ Սելճուսիները նուաճելով առին քաղաքը յունաց ձևովն՝ անուանեցին Արծրում , նոյն ատեն քաղաքին մօտ դանուած Արծն անուն քաղամարդ ու երեւելի քաղաքին անունէն առնելով . բայց վերջը փոխուելով Արզրում կամ Երզրում (երկիր յունաց) եղեր է : Ինչպէս որ մեր ազգային պատմութիւնները ցոյց կուտան՝ թէ հայոց թագաւորութեան ժամանակ երեւելի եւ քաղամարդ շատ քաղաքներ կային՝ որ թագաւորութեան բարձմանէ ետեւ կամ թշնամեաց ձեռք կործանուեր եւ կամ Հայերուն՝ բռնակալաց ձեռքէն կրած նեղութիւններուն ու չափազանց հարստահարութեանց չը կրնայ դիմանալով հետզհետէ ուրիշ երկիրներ գաղթելուն պատճառաւ երեսի վրայ ամայի մնացեր ու աւրուեր են : Արդ , այս կարգէն է նաեւ Արծն քաղաքը՝ որ շատ քաղամարդ էր հոյակապ եւ հռչակաւոր , եւ ունէր երեք հարիւր հազարէն աւելի բնակիչ , 800 եկեղեցի , 150 վիճակաւոր քահանայներով , որ կը գտնուէր Կարնոյ դաշտին մէջ քաղաքէն 3 ժամ հետի եւ անոր արեւմտեան հրաբխային կողմը , որ այժմ 70 տուն Հայ եւ 20 տուն ասորիկ պարունա-

բարու գէմ շինուած են քիչ մը շեղ, և կը կոչուին՝ 1. Թեփէի տաճար, արևելեան կողմը . 2. Երևի տաճար, արևմտեան կողմը . 3. Ենի տաճար, հարաւային կողմը . 4. Կիւրի տաճար, հիւսիսային կողմը : Ներքին պարսպին թէվրիզ քարուտին վրայ երկու փոքրիկ պատուհաններ կան, որոնց երկու կողմերուն վրայ ձեռքերնին վեր բարձրացուցած երկու մարդիկներ քանդակուած են . Երզնկա քարուտին քով ներքին պարսպին արտաքին կողմին վրայ մարդաչափ մեծութեամբ կարմիր մեծ քար մը կար, որուն վրայ խաչ քանդակուած էր և կը

կող փոքրիկ գիւղ մ'է Ղաբարդանունով :

1048 Թուականին Քրիստոսի դետադարձ Պետրոս կաթողիկոսը այս Արծն քաղաքին մէջ նստեցաւ Մանուսիոս յունաց կայսեր հրամանաւը . վասն զի Անի քաղաքին կառավարիչ Կամենաս անուն յոյն իշխանը Հայոց կաթողիկոսութիւնը վերցնելու համար սուտ զրպարտութեամբ ըողոքած էր կայսեր սոյն կաթողիկոսին համար, ինչպէս կրտս Արիստակէս Լաստիվերացին . « Հրամայեալ է քեզ 'ի թագաւորէ դնալ 'ի գաւառն Կարնոյ եւ նստել 'ի մեծն քաղաքն Արծնոյ » :

1049 Թուականին Քրիստոսի, պարսիկներն ու սկիւթացիները (թաթար) անթիւ բազմութեամբ զօրաց հեղեղանման յարձակելով քաղաքին վրայ, որ ո՛չ բերդ ունէր եւ ո՛չ պարիսպ, մեծ կոտորած հասուցին ժողովրդին վրայ եւ հրոյ ճարակ ըրին քաղաքը, մինչեւ աւերակաց հետքն անգամ չերեւնար այսօր, ինչպէս կրտս Արիստակէս Լաստիվերացի աղանատես պատմադիրը՝ ԹԲ Գ. 56 Համար . ինչպէս նաեւ Հայոց պատմութեան Բ. Հատ . 948 Երեւ :

Արծն քաղաքին տեղին վրայ, ուր հիմա կը գտնուի Ղաբարդ գիւղը, ո՛չ աւերակներու մնացուած կերեւնայ եւ ո՛չ ալ հնութեանց նշան մը . միայն գիւղին մօտ փոքրիկ բլուր մը կայ՝ որուն վրայ մեծ հիմեր կը տեսնուին ու զիւղացիք փո-

կոչուէր կարմիր խաչ, զոր միւֆթի Ապտիւլ Բահման փաշան 1216 (տաճկաց) թուականին աւրել տուած է, և 1859 թուականին պատահած երկրաշարժէն որմը փըլելով՝ քարն ալ վար ինկած է: Արտաքին պարսպին եէնի քարուի կողմը կործանած ըլլալուն նոյն դրան ձևը միայն կը կենայ հիմա: Ներքին պարսպին կիւրծի քարուսի բարաւորին վրայ քարաչէն մարդ մը շինուած է ձի հեծած, որուն երկու կողմերուն վրայ ալ առիւծներ. և սոյն դրան մտ դարձեալ նոյն պարսպին արտաքին երեսը մէկ քանի քարերու վրայ յունարէն գրուածներ կան: Կան նաև հայերէն գիրեր և շատ մը քանդակեալ խաչեր: Այս չորս դռներուն առջևէն խըրամին վրայ մէյ մէկ կամուրջ շինուած է դիմաց անցնելու համար: Աւանդութեամբ կրսեն որ պարսպին մէջէն գետնափոր երկու ծածուկ ճամբաներ կային պատերազմի ժամանակ փախուստ տալու կամ ներս պաշար բերելու համար, ինչպէս որ Հայաստանի ուրիշ քաղաքներու մէջ ալ կը գտնուէր: Այս ճամբաներուն մէկը քաղաքին հարաւային լեռներուն քովը կը հանէր, և միւսը հիւսիսային կողմը դէպ 'ի շամբը. բայց հիմա ասոնց ո՛չ դռները կերևնան և ո՛չ հետքը կը նշմարուի:

Էրզրում զանազան թաղերու բաժնուած է, որոնց

րելով հնութեան փոշիներ կը հանեն, ինչպէս նաև գիւղին սահմանէն ոսկորներու կոյտեր, եւ խեցեղէններ, պղնձի կրտորվանքներ, պղնձի դրամներ, Գշխոյն Հեղինէի ոսկինքէն, եւ հիմեր, Հաւանական է որ կան հնութիւններ, բայց հողով ծածկուած են. ուստի պէտք է հետամուտ ըլլալ: Արժնոյ դաշտին մէջ էին Լասթիվերտ գիւղը, Մարագաց գիւղը, Խաղտոյ Առինձ բերդը, որոնք բոլորովին աւերակ եղած են հիմա: —

քարայտակ փողոցները նեղ ու խոտորնակ կամ լայն ուղղաձիգ են . տունները քաղաքին մօտակայ լեռներէն բերուած քարերով կամ եփեալ աղիւսով (թուղլա) և կամ անեփ աղիւսով (քէրփիճ) շինուած են , կրկնա-յարկ , ընդհանրապէս տաճե անզարդ . եռայարկ և միայարկ և փայտաշէն տուններ քիչ կը գտնուին . տուններուն շատը մեծ կամ փոքրիկ պարտէզներ ունին , որոնց մէջ ուռենիի , բարտի և վարդենիի ծառեր կան . կան նաև մրգեղինաց ծառեր , որ չեն պտղիր և միայն ծաղիկ կը բանան : Տուններուն պատուհանները փոքրիկ և ընդհանրապէս թղթով դոցուած են . տանիքներուն վրայ հող է . ամեն տան մէջ թանսոր կայ , որուն մէջ քակոր կը վառեն փայտի տեղ , և հացն ու կերակուրը հոն կեփեն :

Ունի փառաւոր պալատներ , հարուստ վաճառանոցներ , հրապարակներ , իջեվաններ , հին շինութիւններ , զինուորանոցներ , հիւանդանոց , բարձիքներ , մրդկիթներ , եկեղեցիներ , գեղեցիկ տուններ , դպրոցներ :

Քաղաքիս պարսպապատ մասին մէջ կը գտնուին ընդհանրապէս տաճկաց տուններ , ինչպէս նաև կուսակալին կրկնայարկ ու գեղեցկաշէն պալատն ընդարձակ պարտէզի մէջ , ուր քարաշէն փոքր սենեակ մ' ալ կայ , որուն մէջ կը պահեն գիշերները կառավարութեան ամեն տումարները : Քարաշէն կամարակապ երկար դէղէրէ մը , առաստաղը փայտով ծածկած շուկայներ :

Թէվրիզ քաբուսիին հարաւային կողմը պարսպին կից կան Ձէֆթէ Բարթէ կոչուած երկու նոյնաձև աշտարակներ իրարմէ 20 ոտք հեռի , կապուտ յախճապակիներով (շինի) շինուած և ներքին կողմը գետնէն մինչև 3 կանգուն վեր սրբատաշ սևագոյն քարերով , որոնց վրայ գեղեցիկ ծաղիկներ , երկգլխեան արծիւներ և ուրիշ ձևեր քանդակուած են . այս ճարտարարուեստ չէն

քերուն տեսքը ցոյց կուտայ՝ որ իրենց նախկին գաղաթները կործանած են, և հիմա արևելեան Վաշտարակին միայն գլուխը փայտէ ձող մը դրուած է ծայրը մագնիսեայ երկաթով։ Այս աշտարակներուն քովը գմբեթաւոր շէնք մը կայ, որ 'ի հնումն եկեղեցի էր, որուն մէջ շատ հնութիւններ պահուած էին, զոր ուսերը վերուցած են 1830 ին՝ երբ արշաւեցին քաղաքին վրայ։ Այս շէնքը հիմա զինարան (ճէպխանէ) եղած է, որուն դրանն առջև պահապան զօրք կրսպատէ։ Այս գմբեթաւոր շէնքէն զատ վերոյիշեալ Զիֆթէ մինարէններուն քով կը գտնուի նաև Ռ-լ-ի ըսուած երևելի մզկիթը, 'ի հնումն գիւանատուն, որ 28 որմասիւններու վրայ հաստատուած է չորս կարգ կամարներով։ ունի 7 դուռ, որոնց երեքը որմով գոցուած են։ Դարձեալ Թէվրիզ քարուսիին մօտ կը գտնուի Նէֆէի Ի-տէ ըսուած մզկիթը։ Միջնաբերդին հիւսիսային կողմը և որմին կից ու երկայնութեամբը շէնք մը կայ, ուր կարգով թնդանոթներ շարուած են ուրբաթ և տօնի օրերը նետելու համար։ Երդնկա քարուսիի հիւսիսային կողմը կայ Մ-ն-ի ըսուած քարաշէն ընդարձակ շէնքը, որուն մէջ դէպ 'ի արևելեան կողմը մատուռ մը կայ 4 փոքրիկ գմբեթներով, որուն փակեալ դռան ճակատն ու սնարքները քարերուն վրայ սրժիւններ և կերպ կերպ ծաղիկներ քանդակուած են։ մատուռին վրայ արձանագրութիւն մը դրուած է։

Մոնկրովին արևելեան կողմի բարձր գմբեթով քարաշէն գեղեցիկ շինուածներ կան՝ որ կը կոչուին Ե-լ-ի-ն։ ասոնց դիմացը կը գտնուին կառավարութեան գործարանները։ Մոնկրովի մատուռին մօտ ու հարաւային կողմը յախճապակիով շինուած կոթող մը կայ մինարէի ձեւով, որ կը կոչուի Զիֆթէ Դ-ն, որ Զիֆթէ մինարէններէն աւելի բարձր է։ ասոր ալ գաղաթը փլած

է, որուն վրայ ձող մը դրուած է դրօշակ բանալու համար . ասոր չորս կողմն են զօրաց բնակարաններն ու քաղաքին երեւելի զօրանոցը : Պարսպէն դուրս Եէնի քափուին դրսի կողմը արուարձանին Սուլթան Մէլիք ըսուած թաղին մէջ կան երեք մեծաչէն գմբեթներ, որոնց մէկը աւելի մեծ եւ գեղեցկաչէն է, եւ որուն պատուհաններուն վրայ թռչուն, ցուլի գլուխ, իրերապատ վիշապաձեւ օձեր եւ ծաղիկներ քանդակուած են . ունի մէկ դուռ և մէջը գերեզման մը : Աւանդութեամբ կրսուի որ ասոնք Սուլթան Մէլիք անունով իշխաններու գերեզմաններ էին : այս գմբեթներուն շուրջը տաճկաց գերեզմաննոց է : Բերիշ փողոցներու մէջ ալ կան շատ մը գմբեթներ, որոնց մեծ մասը կիսաւեր են կամ բոլորովին կործանած :

Կիւ Ահմէթ թաղին մէջ ալ գմբեթ մը կայ, որուն յատակը գետնափոր է և դուռը իր քովի տանը մէջէն է . ասոր մէջ 8 աստիճան սանդխով կիջնուի, ուր դադաղաձև գերեզման մը կայ, ուխտատեղի՝ տաճկաց : Այս գմբեթին կից փոքրիկ գերեզմաննոց մը կայ տաճկաց : Նոյնպէս պարսպէն դուրս Երզնկա քարուսիին արտաքին կողմը արուարձանին մէջ Փաշա Մէզարըղը անունով տաճկաց գերեզմաննոց մը կայ, որուն մէջ կը գրտնուին հինգ նահատակներու գերեզմաններ, որոնց արձանները քրիստոնէից գերեզմաններուն ձևովը շինուած են . Աւանդութիւն մը կայ որ ասոնք 7 եղբայրներ էին՝ որ քրիստոնէութեան համար նահատակուեր են . Թէպէտ և հիմայ հինգ գերեզման միայն կը գտնուի, անոնք ալ առանց արձանագրութեան, բայց բնակիչները մինչև հիմայ Եթէ Երզնկա գերեզման կը կոչեն : Քաղաքի արուարձանէն ալ դուրս Ճէդի-դրան կողմը 2 գմբեթներ կան՝ որ կը կոչուին Կիւ-Գըլէ գմբեթներ, իրարմէ 3 վայրկեան հեռի, որոնց մէկը աւելի մեծ է

և բարձր և որուն քովը աղբիւր մը կայ . իսկ միւսը փոքրը ու կիսաներ . կարելի է որ ասոնք չալ երևելի անձանց գերեզմաններ եղած ըլլան : Հոս ալ ընդարձակ գերեզմանատուն մը կայ տաճկաց : Քաղաքիս մզկիթներուն թիւը 200 էն աւելի է թէ՛ պարսպին և թէ՛ արուարձանին մէջ . գլխաւորները հետևեալներն են , իրենց դպրոցներովն ու գտնուած թաղերուն անուններովը .

Մզկիթ	Դպրոց	Թաղ
1 Մուրատ փաշա	ճամիսի 5	Երզնկայի դուռը
2 Կէօմրիւկ	" 5	Կէօմրիւկ
3 Ջէյնալ	" 2	Բերդին մէջ
4 Ապտիւլլահման	" 1	Հէօլլիւկ մահլէսի
5 Կատանա	" 2	" "
6 Մօլ օղլու	" 2	Ալի փաշա "
7 Ճէտիտ	" 3	Գասըմփաշա "
8 Այաս փաշա	" 2	Գասըմփաշա մահալլէսի
9 Խօնտախճի (1)	" 0	Իչ մէյտանը
10 Քըրք չէչմէ (2)	" 12	Քըրք չէչմէ մահլէլլէսի
11 Ճաֆէր աղա	" 3	" " "
12 Իպրահիմ փաշա	" 11	" " "
13 Ճէննէթ գատէ	" 4	Եէնի քարու "

(1) Ասոր քով փոքր փայտաշէն սենեակ մը կայ , որուն մէջն է սուրբ Թորոս անուն նահատակին գերեզմանը , որ ուխտատեղի է եւ տաճկաց ձեռքն է :

(2) Այս մզկիթը քաղաքին պատուարին մէջ եւ միջնաբերդին հիւսիսային կողմը Քըր+ չէչմէ ըսուած թաղին մէջ է , երդը արճիճով պատած . ունի ընդարձակ պարտէզ մը , որուն մէջ մեծամեծ անձանց գերեզմաններ կան : Ի հնումն սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցի էր :

	Գրք	Դպրոց	Թաղ
14	Կիրճի քարու ճամիսի	3	Եէնի քարու մահալլէսի
15	Քարա քուլլուքճը	3	" " "
16	Նարման օղլու	4	Թէվրիզ քարուսը "
17	Մէթի	2	" " "
18	Էսատ փաշա	13	Միջնաբերդին քուլ
19	Ուլու	3	Ջիֆթէ մինարէի "
20	Լէլէ փաշա	8	Իչ մէյտան
21	Հաճի սալիհ	14	Եէկէն աղա մահալլէսի
22	Տէվրիշ փաշա	2	" " "
23	Եէկէն աղա	0	" " "
24	Շէյխլէր	12	" " "
25	Քէլ հաճի	3	" " "
26	Փէրվէզ օղլու	6	Քալէ իչի "
27	Հիւսնի էօմէր	2	Նէղիք չարչը "
28	Հէպէ էֆէնտի	2	" " " "
29	Հաճի ճումա	2	" " " "
30	Քաման ճամիսի	4	" " "
31	Թարաքճը	0	" " "
32	Մահլէ պաշը	2	" " "
33	Մուժճու մահալլէ	4	" " "
34	Շէտի	2	" " "
35	Քավաք	4	" " "
36	Ճէտիտ	2	" " "
37	Ղրմաճը	4	" " "
38	Ալի էֆէնտի	4	Եօնճալլըք "
39	Չըրչըր	0	" " "
40	Կէզա մահալլէ	4	" " "

Շուկայներուն անունները .

1	Սարայ քափուսու չարսըքը	2	Իչ մէյտան չարսըքը
3	Քուլլուժու	4	Քաֆաֆ "
5	Քալէ իչի	6	Կիրճի քափուսու "

7 Քէօփրիւ պաշը չարսըսը .	8 Քիլիսէ քափու չարսըսը .
9 Նէզիք	10 Կէօլ պաշը
11 Կարմնջի գլուխ	12 Մահիէ պաշը
13 Կիւլ ահմէտ	14 Երզնկա քարուսու
15 Թէվրիզ	16 Պաքըրճըլար
- 17 Աթ մէյտան , որ հրապարակ մ'է , ուր կը ծախուին ձիեր , կովեր , ոչխարներ , և ըն : Այս հրապարակին մէջ սրբատաշ քարերով շինուած փոքրիկ տեղ մը կայ , ուր հին ժամանակէ մնացած դերեզման մը կը գտնուի . քովը երկու ուրիշ դերեզմաններ ալ կան՝ Ալի փաշային ու Հէպիպ պապա անուն դենպետին , ուր ջերմեռանդութեամբ ուխտի կերթան տաճկըները :

Իջեվաններն ալ մեծ և փոքր շուկաներուն մէջն են , որոնց անունները հետևեալներն են .

1 Խատը օղլու	խանը	} Պարսիկ վաճառու կաններ կը նստին :	} Գէօլին գըլուխն են .
2 Կամպուր	"		
3 Մավոյ	"		
4 Տէվրիշ աղա	"		
5 Թիւթիւն	"		
6 Ճեննէթ զատէ	"	} վաճառականներ կը նստին :	}
7 Մանսուր օղլու	"		
8 Տապ օղլու	"	} պանդուխտներու իջեւան :	} Նէզիք չարսըսի մէջն են .
9 Քիւչիւկ	"		
10 Սէրտէր	"		
11 Կէնճ աղա	"	} հայոց եկեղեցւոյնէ	}
12 Քիլիսէ	"		
13 Եէնի	"	} վաճառականներ կը նստին :	} Հայոց եկեղեցւոյ դուռն են
14 Իւթիւթմէզ	"		
15 Քիւչիւկ	"		

16 Ալբ	խանր	զինուոր կը նստի	} Կամուր-	
17 Փէրպէզ օղլու	"	"		
18 Հաճ Ահմէտ	"	} վաճառանոց են	} ջին գը-	
19 Մօլ օղլի	"			
20 Քօմէսլու	"		} Մօլ օղլի	
21 Սինէն օղլու	"			
22 Մաղլում	"	} վաճառանոց են	} փողոցը :	
23 Ղօռ օղլու	"			
24 Կիւլ Ահմէտ	"		} Սթ մէյ-	
25 Մէմիշ աղա	"			
26 Ապտէրլիէր	"	} (ճառականաց բը-	} Պարսպին	
27 Ղազէզ օղլու	"			} նակութեան տե-
28 Տիքիճիլէր	"			
29 Թօբհանէլի	"			գերձակները կը բնակին 100 ի

չափ կրպակներու մէջ, եւ քրթերն ալ առ հասարակ ասոր մէջ առուտուր կընեն, եւ Թէվրիզ քարուսին կողմն է :

30 Թաշ խան. պարսպէն ներս քարաշէն մեծ իջեվան մ'է կը կնայարկ, որուն վերի յարկին մէջ կը պահեն զօրաց հանդերձներ, և ստորին յարկը կառավարութեան բանտն է : Ասոր 4 անկիւնները 4 գետնայարկ խողովներ կան, որ ջրնտան կըսուին : Ուրիշ շատ մը իջեվաններ ալ կը գտնուին զանազան փողոցներու մէջ, որոնց մէջ ձիեր կը կապեն և կարավաններ կը կենան :

Երևելի բաղնիքներն են .

1 Կէօմրիւք	համամը .	Կէօմրիւկի քով :
2 Իքի կէօպէք	"	Նաղիք չարսիին մէջ :
3 Բիւշիւք	"	Կիւրճի քարուսին .
4 Չէօփլիւք	"	Թէվրիզ քարուսին :
5 Թահտա	"	Մահլէ պաշը թաղը :
6 Բըրք չէյմէ	"	" " "

7	Հանրա՝ համամը՝	Մահէ պաշը թաղն
8	Այս փաշա "	" " "
9	Ճահվարիէ "	Ուլու ճամրի քովը
10	Սէրայ "	" " "
11	Պօեխիանէ "	" " "
12	Քարա քուլուքճու համամը	Չայղարա թաղը :
13	Մուրաս փաշա "	" " "
14	Շէյխլէր "	" " "
15	Մէռմէն "	Եէնի քարուսի թաղը . կիսաւեր է եւ կանանց բանտ :

Կայ իրարու մօտ 2 եկեղեցի Հայոց յանուն սուրբ Աստուածածնի, որոնց մէկը՝ վերի և միւսը՝ վարի եկեղեցի կըսուի, և կը գտնուին արուարձանին խճի թաղին մէջ. առաջինը Մայր եկեղեցի սուրբ Աստուածածնայ, որ 20 միաքար գլանաձև սիւներու վրայ հաստատուած երկայն քառակուսի ձևով քարաչէն մեծ ունոր եկեղեցի մ'է : Երկրորդը՝ Տաճար միաբան սուրբ Աստուածածնայ, որ վերոյգրեալ եկեղեցւոյն որմին քով կակուզ մոխրագոյն սրբատաշ քարերով շինուած կամարակապ հին մատուռ մ'է : Տաճարին դռան երկու կողմերը 2-3 գերեզմաններ կան : Այս եկեղեցիներուն մէկ կողմը Հայոց դպրոց մը շինուած է և մէկ կողմն ալ Հայոց Առաջնորդարանը եռայարկ շքեղ ձևով, ուր կը նրստի Կարնոյ վիճակի Արքեպիսկոպոսը : Այս շինութեանց ամէնն ալ բարտի, ուռենիի և վարդենիի ծառերով զարդարուած պարտէզի մէջ են, և ասոնց հիւսիսակողմին է Հայոց ընդարձակ գերեզմանատունը որմափակ, ուր յոյներն ու ուրիշ քրիստոնեայ ազգերն ալ կը թաղեն իրենց մեռելները Հայոց մարդասիրական շնորհիւն ու թոյլտուութեամբը : Այս գերեզմանատան մէջն են վառվառեայ կուսին և իր եղբօրը Գասպարին և Մարիամին գերեզմանները, որ մինչև հիմայ կը կոչուին

Նահապետի բերելու : կայ յունաց քարաշէն եկեղեցի մը յանուն սուրբ Գէորգոյ կառուցեալ չորս սիւներու վրայ , որ կը գտնուի Հայոց գերեզմանատան մօտ Կ-Ն-Կ-Ն քոյ ըսուած թաղին մէջ . եկեղեցւոյն չորս կողմը պարտէզ է , որուն մէջ շինուած է դպրոցն ու Ս. Ռաջնորդարանը : կայ նաև մէկ եկեղեցի ալ հայ հռովմէականաց յանուն Տիրամօր :

Քաղաքիս ջուրը առատ և երկու տեսակ է . մէկը՝ մէջէն կը բղխէ կամ հոր փորելով կը հանեն . այս վերջինը անհամ է և խմելու չի գործածուիր և կըսուի Ե-Ն-Ն-Ն : Միւսը՝ քաղաքին հարաւային կողմի մօտակայ լեռներէն խողովակով բերուած է՝ որ աւելի աղէկ է և կըսուի Տ-Ն-Ն-Ն : Այս ջուրերը քաղաքիս ամէն կողմը տարածուած և զանազան թաղերու բաժնուած են . ուստի ամէն փողոցներուն ու հրապարակներուն մէջ 3—4 էն աւելի հասարակաց աղբիւրներ են , որ անդադար կը վազեն , նոյնպէս և մասնաւորաց տուներուն մէջ , անանկ որ քաղաքին մէջ 500 էն աւելի մշտահոտ աղբիւրներ կը գտնուին , որոնց գլխաւորներն են .

1. Քրքը չէլմէ , որ բաղնիքին մօտ է , և ջուրը քաղաքին մէջէն կը բղխէ . նախնիք շինած են այս աղբիւրը՝ որուն ջուրը այն տտեն 40 աղբիւրներու բաժնած էին , վասն որոյ Գ-Ն-Ն-Ն-Ն-Ն կը կոչուի :

2. Նահատակի Աղբիւր , որ Թէվրիզ քարուսիէն քիչ մը հեռի արուարձանին մէջ Թապախխանէին կամուրջին մօտ է , որուն ջուրը նոյն տեղը գտնուած տաճկի մը տունէ կը բղխէ : Կըսուի թէ այս տունը՝ սուրբն Սահակ և Յովսէփի (1) նահատակաց տունն էր , վասն որոյ

(1) Ասոնք երեք եղբայրներ էին բնիկ Կարնոյ քաղաքէն , որոնց հայրը տաճիկ և մայրը հայ էր , և քաղաքին մէջ երեսեկէ

ուխտի կերթան տենդոտները շաբաթ օրերը և ջրովը կը լուացուին բժշկուելու համար :

3. Կաթն Աղբիւր , որուն ջուրը տեղէն կը բղխէ . այս աղբիւրը Երզնկա քաղաքինէն քիչ հեռի արուարձանին մէջ Չայդարայ ըսուած գետակին վրայ շինուած կամուրջին մօտ է , Այս աղբիւրին ետեւը սենեկի մը մէջ , գերեզման մը կայ , ուր կանայք ուխտի կերթան կաթերնին շատնալու համար :

4. Չէթէճի փաշայի աղբիւրներ . ասոնց ջուրը 1164 Տաճկաց թուականին Չէթէճի Ապտուլլահ փաշան Փաշայ Տեփէ լեռնէն բերել տուած է : Այս պատուական ջուրը քարով և կրով շինուած ստորերկրեայ ճամբայի մը մէջ շարուած լայն խողովակներու մէջէ կուգայ քաղաքը , և մէկ քանի աղբիւրներու կը բաժնուի , որոնց գլխաւորն է կուսակալի պալատին աղբիւրը :

5. Թօբհանէյի աղբիւրներ , որ ամենէն առատ ու ամենէն պատուական է , և Գահանձ լեռան ստորոտէն խողովակներով կուգայ քաղաքը :

ու անուանի անձինքներ էին , և զազանապէս քրիստոնէութիւն կը վարէին . օր մը ուզեցին փախչիլ մօրերնուն հետ 'ի Կոստանդնուպօլիս յայտնապէս քրիստոնեայ ըլլալու համար , թէ եւ մայրերնին ու մէկ եղբայրնին յաջողեցան , իսկ այս երկուքը ձերբակալ ըլլալով 'ի մահ դատապարտուեցան 808 Քրիստոսի թուականին . Հայոց պատմութեան Գ. հատոր . 418 երես : Իրենց զազաղածեւ գերեզմանները հիմա կը գտնուին պարսպէն ներս Ալու ճամբին մօտ անել փողոցի մը մէջ քարաշէն կամարակապ սենեկի մը մէջ իրարու քով , ուր կսյ նաեւ ուրիշ զազաղածեւ գերեզման մ'ալ անոնցմէ քիչ մը հեռի , ուր ուխտի կերթան սաճիկ և քրիստոնեայ : Այս սենեկին դրսի կողմը չպարտէզին մէջ կան ուրիշ գերեզմաններ տաճկաց :

6. Տէվրիշ ազայի աղբիւր . որոյ ջուրն ևս լեռնէն կուգայ խողովակներով և Տէվրիշ աղա անուն անձ մը բերել տուած է :

Քաղաքէն կէս ժամ հեռի Քիրէմիսլիք ըսուած տեղէն ալ ջուր կուգայ՝ որ Երզնկայ ու Եննի քաբուններուն մէջ տեղէն անցնելով կը մտնէ պարսպէն ներս քաղաքին մէջ և կը բաժնուի զանազան աղբիւրներու . այս ջրին ճանապարհը Քիրէմիսլիքէն մինչև քաղաքին մէջ գետնին տակէն է , որուն մէջէն մարդ կրնայ երթալ :

7. Հայոց եկեղեցւոյ աղբիւրներ . ասոնց ջուրը քաղաքին հարաւային կողմի լեռան մօտ այլ և այլ տեղերու մէջ գտնուած ջուրերը միացնելով և խորագոյն ականներ վորելով մինչև ճէպիւ դրան կողմը տաճկաց գերեզմանատան վերի ծայրը , անկէ ալ քաղաքը բերած են 24 աղբիւրներու բաժնած :

Քաղաքիս այս ամէն աղբիւրներուն ջրերը , որ փողոցներուն մէջէն կը վազեն , ժողովրդելով փոքրիկ վտակ մը կը ձևացընեն , որ կը կոչուի Մարտի և քաղաքին մէջէն կանցնի . հոն քաղաքացիք կը լուան լաթերնին ու ամեն բաներնին :

Քաղաքիս արուարձանին մէջէն ու Երզնկայ քաբուսին մօտէն Չայդարա անուն վտակը կանցնի , որ Փոլս Տեօէն և Էյերլի լեռներուն մէջ տեղէն դալով ու այսպէս էրզրումի մէջէն անցնելով կերթայ և 50—60 ջաղացներ դարձունելէ ետև կը խառնուի Շամբին մէջ :

Այս երկու առուներուն վրայ տեղ տեղ փայտէ կամ քարէ կամուրջներ շինուած են :

Գարնան ժամանակ երբ մէկ կողմէն անձրևները կառատանան և միւս կողմէն ձիւները կը հալին , այս երկու վտակները հեղեղանման կը յորդեն և շատ անգամ չըջակոյ տուններուն փաս կը հասցնեն :

Քաղաքս՝ կոստանդնուպօլսոյ և ափական Տաճկաստա

նի զանազան քաղաքներուն , Պարսկաստանի և Ռուսիոյ մէկգմէկու հետ ունեցած առևտրական յարաբերութեանց կեդրոնն է ու մեծ վաճառատեղի և վաճառականութիւնն ընդհանրապէս Հայոց ձեռքն է :

Պարսկաստանէն կուգայ խամ իփէկ , ճառ շալ , տոնլուկ շալ , խութնի , խալիախի մորթ , եէզտ ալաճասի , բամպակ , մուշտակ :

Տաճկաստանի սահմաններէն՝ խալայ , նշատրը , չիվիտ , երկաթ , պախը , կէժն , կտաւեղէն , բամպակ , խութնի , խատիֆէ , աթլազ , չուխայ , խահուէ , շէքէր , իւղ , պանիր , և տեսակ տեսակ եւրոպական տարազագործներ :

Մերձակայ գաւառներէն՝ իւղ (7 ղուրուշ) , պանիր (2 ղուրուշ) :

Թորդումէն և Սպերէն՝ չամէն տեսակ մրգեղէններ , որ ո՛չ քաղաքին և ո՛չ շրջակայներուն մէջ կը գտնուին :

Նարմանէն , Շողանու ձորէն , Բասենէն և Օլթիէն՝ վառելու փայտ և ածուխ , որ քաղաքին մօտերը չեն գտնուիր , ասոր համար բաղնիքներուն Իւն-ճանիւրը , փուռերը և տուները՝ մանաւանդ կերակուրի համար առհասարակ քակոր կը գործածեն փայտի ու ածուխի տեղը :

Քաղաքին մէջէն կելլէ տան , կտաւ , տեսակ մը աճառ , գոյնզգոյն սեկ , ընտիր կաշի , բրդէ շալ , բրդէ գուլպայ , կտաւի մանած , կօշիկներ , տեսակ մը փսիաթ , տրեխ , ապուխտ , օղի :

Բերրքն է ցորեն , գարի , հաճար , կտաւատ :

Գլխաւոր արհեստներն են , դարբնութիւն , հիւսնութիւն , ոսկերչութիւն , դերձակութիւն , զինարարութիւն , երկաթագործութիւն , պղնձագործութիւն , ձուլագործութիւն , և այլն :

Օդն առողջ է և բարեխառն . ձմեռը ցուրտ և ընդհանրապէս արևելեան և հիւսիսային հովեր կը փչեն ,

բայց մարտ ամիսէն մինչև մայիս հարաւային հով :

Քաղաքը բարեբեր արտերով շրջապատած է , որոնց մէջ կը բուսնին ցորեն , գարի և բանջարեղէններ , շող-գամ , կաղամբ , վարունք , ձմերուկ , կարմիր բանջար , գետնախնձոր , և այլն :

Քաղաքին արևմտեան և հիւսիսային կողմերն ընդարձակ դաշտ մ'է ցորենի , գարիի և ընտիր ընդեղէններու արտերով ծածկուած և բարձրագագաթ բարելիր և ջրաբուզի լեռներով շրջապատած , որոնց առատաջուր վտակները կ'ուռոգեն անոր գետինը : Այս գաջտին երկայնութիւնը արևելքէն արևմուտք 14 ժամ է , և լայնութիւնը հիւսիսէն հարաւ 8 ժամ :

Քաղաքիս հարաւային կողմը և 1 1/2 ժամու չափ հեռի է Շողալէ կամ Գահաւա ջրառատ լեռը , որ նահանգին բարձր լեռներէն մէկն է . հաղիւ 1 1/2 ժամէն կելլուի գագաթը և կը տեսնուին Սև ծոցն և Մասիս : Այս լեռնէն խողովակով ջուր բերած են քաղաքը :

Մէկ ժամ հեռի և Գահաւա լեռան արևելեան կողմն է Տէվ Պօշու լեռը :

Գարձեալ 1 ժամ հեռի և Գոհանամին արևմտեան կողմն է փայան Տէօքէն ուղղաբարձ լեռը , ուրկէ կը բըղխեն առատ ջրեր , զոր խողովակներով քաղաքը բերած են . մնացած ջուրերը կիջնան դէպ 'ի քաղաքը և կուռոգեն շրջակայ արտերն ու ջրաղացներ կը դարձունեն . ետքը Չայուր , թաղէն անցնելով և դարձեալ ջրաղացներ դարձունելով կերթան Կան գիւղին առջևէն կը թափին Եփրատ գետը :

Մէկ ժամ հեռի և փայան Տէօքէնի կից է Էյերևանուն բարձր լեռը :

Հինգ ժամ հեռի և արևմտեան հիւսիսային կողմը Ղուրու շոյ կամ Թէպէ Կերէպէ ապառաժուտ լեռը կից էյերևան լեռան :

14 Ժամ հեռի և արևմտեան կողմը Շողանու ձորին մէջ Պ-ԼԸ՝ ֆերիէի և Տաշուք Չոյի գիւղերուն մօտ է Մեհ-բե՛ Տաշուք ըսուած առատաջուր բարձր լեռը, որուն գագաթը գերեզման մը կայ Մեհրե՛ Բաշուք, որուն քովէն առատ ջուր մը կը բղխէ և ուր ուխտի կերթան մօտա-կայ գիւղերէն :

11 Ժամ հեռի և արևմտեան կողմը Սէրջէմի ձորին քով Պ-ԼԸ Գաշուք ըսուած քարակտուր սեպացեալ լեռը, ուր վայրի մեղունները ժայռերուն վրայ բուններ հաստա-տելով առատ մեղր կը շինեն :

9 Ժամ հեռի և հիւսիսային կողմը Շեղջիկ անուն կոնոնած և լեռը, որուն գլուխը ջրով լեցուն բաժակ մը կայ և ստորոտը ախորժահամ առատ ջրի ահ մը : Կը կարծուի որ այս լեռը շիջեալ հրաբուլի մ'է :

10 Ժամ հեռի Սպերու ճամբուն վրայ Ա-Ը՝ շոյ-ը-սուած ապառաժուտ բարձր լեռը :

6 Ժամ հեռի և հիւսիսային կողմը Տաշուք Գաշուք կամ Խաչափայտի լեռը, որուն վրայէն պազ ջուր մը կը բղխէ, որ ոլորուն ընթացքով խոխոջածայն կիջնայ Կարնոյ գաշար. այս ջուրը Եփրատ գետին մէկ թևին սկիզբն է. կըսուի Տաշուք Գաշուք կամ Խաչափայտի ջուր : Հեշտալի և շատ զուարճալի են գարնան եղանակ այս վայրերը, ուր բարեխառն քաղցր հովեր մեղմիկ կը փչեն և գետինը խոտաբոյս մարգերով կը զարդարուի, ամէն կողմ բիւրա-զըն անուշահոտ ծաղիկներ կը բացուին : Մօտակայ գիւղերէն ու քաղաքէն տաճիկ և քրիստոնեայ վարդավա-ռի երկրորդ կիրակի օրը՝ այս լեռը ուխտի կը գիմեն և 2 օրի չափ կը մնան :

Աւանդութիւն մը կայ որ յունաց Հերակլ կայսրը պարսից ձեռքէն առնելով Քրիստոսի խաչափայտը՝ այս կողմերս եկեր է, և ետքը երբ պարսիկները վրան ար-շաւեր են՝ պարտաւորեր է կրկին պատերազմիլ անոնց

հետ . այն ատեն այս լերան վրայ պահեր է խաչափայտը , թէև սպատմութեանց մէջ ասանկ յիշատակութիւն մը չկայ , բայց սա՛ միայն յայտնի է որ այն ատենները իրաւ Հերակլ այս կողմերս կը գտնուէր : Մեր մասանագիրները այլ և այլ եղանակաւ կաւանդեն խաչափայտին դարձին սպատմութիւնը , որ Հերակլ կայսեր ձեռօքն եղած է . ինչպէս Յովհաննէս կաթողիկոս երես 53 : Չամչեան Հ . Միքայէլ վարդապետ՝ ճառընտիրէն քաղելով իր Հայոց սպատմութեան Բ . հատոր . երես 532 .
 Որժաթի գիւղէն կէս ժամ հեռի և հիւսիսային կողմն է Եւլան գետն ըսուած բլրակը , ուր շատ օձեր կը գտնուին :

Էրզրումէն 3 ժամ հեռի և հիւսիսային կողմն է Գուր ըսուած ապառաժուտ լեռը , որուն վրայ քարայր մը կայ . աւանդութեամբ կըսեն՝ որ Յէհրատ և Շիրիմ Պարսկաստանէն հոս եկեր , այս քարայրը շիներ ու մէջը բնակեր են :

3 ժամ հեռի և արևելեան հիւսիսային կողմը Գուր գետն ըսուած լեռները .

2 1/2 ժամ հեռի և արևելեան կողմը Չուան գետն աւանդ լեռը , որուն գլուխը պաղ ճրի ալ մը կայ , ուր քաղաքէն ու գիւղերէն ջերմասնները կը դիմեն՝ ջրովը կը լուացուին ՚ի բժշկութիւն .

20 վայրկեանի չափ հեռի և արևելեան կողմը Թոթ գետ կամ Օլու գետն անուն լեռը , որուն կից է սուրբ Նշան (1) ըսուած լեռը , որուն վրայ քարակոյտ մը կայ ,

(1) Աւանդութիւն մը կայ որ մեծն Ներսէս Աեսարիայէն հոս գարձած ժամանակ քարէ խաչ մը օձեր ու լերանը վրայ գրեր է իբր պահապան քաղաքին . բայց ըստ ուրեանց ալ այն քարակոյտը յունաց եկեղեցւոյ տեղ ըլլալ կը կարծուի .

ուր յաճախ ուխտաւորներ կերթան մանաւանդ կիրակի օրեր :

Այս լեռներէն բնաւ ջուր չը բղխէր . վրայնին մարտկոցներ շինուած են : Այս թօփ տաղիի հարաւային կողմը ստորոտին վրայ 1860 ին մեծ այր (մաղարա) մը գրտնուեր է , գէպ 'ի լեռան տակը շատ խորունկ ու ընդարձակապէս տարածուած , որուն մէջ մտնել ու քննել մարդ չը համարձակելով , տեղական կառավարութեան հրամանաւ դուռը փակուած է մինչև հիմայ :

Քաղաքիս խիստ մտաւ և արևմտեան հարաւային կողմը Գէրեգիւն լեռը . ասոր վրայ ալ մարտկոցներ շինուած են .

Կարնոյ ընդարձակ դաշտավայրը ոլորող գետակներն են .

1. Սէրջէմու ջուր . կը բղխի Սպերի լեռներէն և անցնելով կարնոյ սահմանին մէջ Չուանց բերդաքաղաքէն կիջնայ Աշխալա և Շողանու ձորին մէջ և կը խառնուի Եփրատ :

2. Բլըրայ գետ . Հայտարու և Թէքէ տէրէի լեռներէն անցնելով Բլուր գիւղին քովէն կը թափի Եփրատ իլիճէ գիւղին քով :

3. Քըզըլ կէչիտ կամ Քըզըլ ըրմաք . փոքր Կեօն լեռան արևմտեան կողմէն անցնելով կերթայ Կեղիի սահմանին մէջ կը խառնուի Եփրատ :

4. Սև ջուր (Քարա սու) . սկիզբ կուտայ Եփրատ գետին մէկ թևին , կը բղխի Խաչափայտի լեռան բարձր կողմերէն , և կարկաջահոս կիջնայ ձորերուն մէջ և հասնելով Կիրակոսակ գիւղին առջև կը խառնուի Քիլիսէ

վասն որոյ յոյները Ապրիլ ամսոյ 23 ին սուրբ Գէորգայ տօնին եկեղեցական ղգեսաներով կերթան աղօթք կրնն .

գիւղին քովի լեռնէն բղխող գետակի մը հետ , և անկէ ետքը ընդունելով իր մէջ ուրիշ շատ մը մասնաւոր ջրեր՝ կերթայ հարնոյ դաշտին մէջ լճակ մը կը ձևանայ , և անկէ ալ կը քալէ դէպ 'ի արևմուտք : Այս լիճը քաղաքին հիւսիսային կողմը և մէկ ու կէս ժամ հեռի հարնոյ ընդարձակ դաշտին մէջ կ'իյնայ . երկայնութիւնն է արեւելքէն դէպ 'ի արևմուտք երկու ժամ և լայնութիւնը մէկ ժամ : Սև ջուր կ'ըսուի ջուրին սևութեանը համար . կ'ըսուի նաև Սաղլըխ կամ Սաղլը կէօլ , 'ի հնումն Շամբ , ինչպէս նաև ըստ խորենացւոյն ծով կամ ծովակ (1) . Սաղլը կէօլ կամ Շամբ ըսուելուն պատճառն է որ լճին եզերքը կը բուսնին եղէգ և ուրիշ խոտեր , Չմեռը կը սառի և գարնան սկիզբը ապրիլ և մայիս ամիսներուն մէջ ամէն կողմէն վտակներ կուդան մէջը կը թափին , որով ջուրը կ'առատանայ ու կ'ողողէ դաշտավայրը . բայց ամառը ջուրը հետզհետէ նուազելով՝ տեղը ճահիճ և տղմուտ կը մնայ : Այս միջոցին եղերքի եղէգն ու ուրիշ խոտերը գիւղացիք կը քաղեն : Այս վայրը գարնան մէջ սխրալի տեսարան մը կը ներկայացնէ , ակնակիտ վտակները կարկաշտասահ յառաջ կ'ընթանան ու դալար խոտերուն մէջ հոտաւէտ ծաղիկներ գոյնգոյն կը բացուին և բազմերամ թռչուններ լճակին եզերքին վրայ բոյներնին հաստատած ասդին անդին կը ճախրեն ու իրենց գեղգեղաձայն դայլայիկները զեփիւռներուն հետ կը խառնեն .

Ասոր մէջ կը գտնուի առատ ձուկ , որ գիւղացիք հանելով կը տանին քաղաքը :

(1) Եւ զօրավարն Հայոց վահան մամիկոնեան երթայր ընդ կողմն արեւելից ծովուն կարնոյ , եւ գունդ զօրավարացն պարսից զկնի նորա երթալին անհասութեամբ : » Նաեւ տնճ խորեն . Գ. Գիրք . Մթ . Գ Է .

Լճակիս վրայ մէկ քանի քարաշէն ու փայտաշէն կա-
մուրջներ կան, որոնց գլխաւորներն են. Ղարաշէն Կոնստան-
տինոպոլիսի ճանապարհին վրայ սրբատաշ կարմրա-
գոյն քարերով շինուած է 8 մեծամեծ կամարակապ աշ-
քերով: Դարաշէն Կոնստանտինոպոլիսի սրբատաշ սև քարերով կա-
մուրջեալ է հինգ կամարակապ աշքերով: Օրնի Կոնստան-
տինոպոլիսի փայտաշէն և նոյն գիւղի ճամբուն վրայ: Փերու-
դաշէն Կոնստանտինոպոլիսի փայտաշէն և այլն:

Կողմուրի արևելեան կողմը մէկ ու կէս ժամ հեռի
խորաձորի մը բարձր լանջքին վրայ կը գտնուի ուրբ
Գրիգոր Լուսաւորչի վանքը պարսպապատ, որ Մտրը-
կու վանք ալ կըսուի մօտակայ Մուսուրկա գիւղին
անունովը:

Այս վանքին արևմտեան կողմի խոր ձորին մէջէն
կանցնի Գոլգոթայի անուն վտակը, որ հարաւէն հիւսիս
երթալով կանցնի Մուսուրկա գիւղին քովէն, կերթայ
կըթափի Եփրատ: Այս վանքն ունի 30 սենեակ, մէկ
փոքրիկ կամարակապ եկեղեցի մը քարաշէն՝ յանուն
Լուսաւորչի, որուն մէջ գետնափոր գուռ մը կայ
Խոր Կոնստանտինոպոլիսի անուն: Աւանդութիւն մը կայ որ ե՛րբ Տըր-
դատ հրաման ըրաւ որ տանին Լուսաւորչի Արտաշատ
քաղաքը խոր փրապը ձգելու համար, Լուսաւորչի
ճամբան մէկ քանի օր հիւր եղած է այս վանքին մէջ,
որ ան ատեն մեծատուն իշխանի մը ամարանոց էր:
Այս ավանդութիւնը հաւանական կերևի, վասն զի
այն ատեն Տըրդատ Երզնկա էր և Արտաշատու ճանա-
պարհը այս կողմէն շատ գիւրին էր: Եկեղեցւոյն դրան
դրսի աջ կողմը որմին տակ մեծ գերեզմանաքար մը
կայ, որուն տակն է Ահագին Սահակ Կաթողիկոս
(Հայոց Պատրիարք 866 Երեւան): Վանքին պարսպին
մէջ Լուսաւորչի եկեղեցւոյն հարաւային կողմը կարմիր
սրբատաշ քարերով հնաշէն մատուռ մը կայ յանուն սուրբ

Սարգսի : վանքին պարսպէն դուրս մշտահոս աղբիւր մը կայ Բարեհասանուն : Բաղաքին արևելեան հիւսիսային կողմը 3 ժամ հեռի կը գտնուի կարմիր վանք կամ Հնձուց վանք , իր մօտակայ շինձք գիւղին անունովը՝ պարսպապատ , ունի 20 ի չափ սենեակ և քարաշէն կամարակապ մեծ եկեղեցի մը : Աւանդութեամբ կըսուի՝ որ Մեծն Ներսէս շինած է այս վանքը կեսարիայէն դառնալէն ետքը : Վանքէս մէկ ժամու չափ հեռի դէպ ՚ի արևելեան հարաւային կողմը ձորի մը մէջ կան քանի մը քարայրներ , որ Հռիփսիմէի տեղ կը կոչուին :

Աւանդութեամբ կըսուի՝ որ Հռիփսիմեանք Հայաստան փախած ատեն ասոնց մէջ պահուեր են թշնամեաց ձեռքէն ազատուելու համար : Այս տեղ կայ պատուական պաղ ջուրի աղբիւր մը՝ որ ուխտատեղի է : Բաղաքին հիւսիսային կողմը երեք ու կէս ժամ հեռի խաչափայտ լեռան ստորտոր՝ խաչավանք գիւղին կեդրոնը կայ խաչավանք անուն պարսպապատ վանքը , որ ունի քարաշէն եկեղեցի մը : Իսկ հարաւային կողմը մէկ ժամ հեռի Գահաձ լեռան տակը կայ տաճկաց ուխտատեղի մը Աղտի-բահան կոչ անունով , ուր շինուած է մզկիթ մը , որուն մէջ դէպ ՚ի արևելք գերեզման մը կայ :

Աւանդութեամբ կըսուի՝ որ առաջ այս տեղ Հայոց վանք էր , ուր թաղուած էր և Սարգիս անուն հայ զօրավարը՝ որ երբեմն օգնեց յունաց՝ պարսից գէմըրած պատերազմի մը մէջ :

Կարին գաւառին մէջ կը գտնուին իրարու մօտ բաղմաթիւ գիւղեր , որոնց մէջ ընդհանրապէս տաճիկ ու հայ խառն կը բնակին :

Օվանճըխ ըսուած տեղն եղած գիւղերուն անուններն եւ էրզրումէն ունեցած հեռաւորութիւննին :

	Ժամ հեռի		Ժամ հեռի
1 Արապ քէօյ	9	2 Չաթաղ քէօյ	10
3 Չըրքը	8	4 Բզըք քալէ	11
5 Զիթահանք	10	6 Պաշ օվածըք	11
7 Աղըք ալըք	10	8 Այնալը քալէ	9
9 Գուղկուն	9	10 Չութունկեր	9
11 Աղաւշ	10	12 Բարա քալէ	10
13 Ղաւաղ թեփէ	10	14 Իւշ քիլիսէ	9
15 Թօփրաք քալէ	8	16 Աղջադէն	11
17 Պաշկէնտ	10	18 Ախուճուկ	10
19 Պղտիկանց	8	20 Սէրլի	9
21 Բափուլի	9	22 Էրիզա	8

Սէրչէմի եւ Շողանլու ձորոյն մէջ եղած գիւղերուն անուններն եւ Էրզրումէն ունեցած հեռաւորութիւննին.

	Ժամ հեռի		Ժամ հեռի
23 Գուրտ մահմուտ	18	24 Չըմուտ	14
25 Լիճ	11	26 Սլթուն տաշ	11
27 Սօս	14	28 Պալեն բերթեկ	13
29 Թօփալ չափուշ	12	30 Սարդորան	14
31 Շողիկ	17	32 Տաշլը չայիր	16
33 Պաճափուտ	15	34 Պունակապան	15
35 Տանձուտ	13	36 Չաթօրան	12
37 Եօնճալըք	9	38 Գաղտաուիճ	10
39 Սէրչէմի	9	40 Երուանց	9
41 Կեօլեօրէն	9	42 Գաուվըր	8
43 Բարա հասան	12	44 Աշքալէ	11
45 Երկանմանսուք	9	46 Զերեփանք (1)	8
47 Միզրէ	11	48 Բօթանէտ	12

(1) Ասոր քով աւրուած վանք մը կայ Եփրանսափանք անունն:

յո՛ւմ հիւ՛սի		յո՛ւմ հիւ՛սի	
49	Խուրտ տերէ	42	50 Ճէկինտուր
51	Սղրոտան	42	52 Փաշաքի
53	Պաշքիւր տերէ	42	54 Կէյիք
55	Կենէփէ	42	56 Մեծճանեօրէն
57	Տէնչիք	45	58 Անէքէթ
59	Մուշաթանյման	42	60 Տաշաղըլ
61	Փոքր դաֆթաուիճ	44	62 Գերձոր
63	Սարը սլապա	44	64 Գիւքիւրփլիւ
65	Շեխերէն	8	66 Թէզէկիւլ
67	Ալաճա	6	68 Աղաւեր
69	Էփրէնլի	5	70 Ճինիս

Հայտարու փոքրիկ դաշտին մէջ եղած գիւղերուն անուններն և էրզրումէն ունեցած հեռաւորութիւննին .

յո՛ւմ հիւ՛սի		յո՛ւմ հիւ՛սի	
71	Տուսճի	4	72 Թեփէ քէջ
73	Մախանտա	2	74 Թեփէ տէրէսի
75	Գէվկիլի	4	76 Կիւմպէտ
77	Եաղմըջուկ	5	78 Հայտարի
79	Թամրա	5	80 Էօզպէք

Ընդարձակ դաշտին մէջ գտնուած գիւղերուն անուններն և էրզրումէն ունեցած հեռաւորութիւննին .

յո՛ւմ հիւ՛սի		յո՛ւմ հիւ՛սի	
81	Մէկ մանսուր	9	82 Գարապէկ
83	Մէօրտիւլիւկ	2	84 Սընկաուիճ
85	Բլուր	2	86 Խայարա
87	Սէօկիւրթլիւ (1)	3	88 Առնքար

(1) Այս գիւղիս քով ցուրտ ջուրի մեծ աւազան մը կայ

	ժամ հերթ		ժամ հերթ
89 Դիդ-կիր	5	90 Ըլլճա (1)	3
91 Էպլէնտի	4	92 Էմբրաճուկ	5
93 Փօչիկ	4	94 Տէվրէզճիւկ	4
95 Եէնի քէօյ	9	96 Բրդոնք	5
97 Էռչիկ	6	98 Եարլմճա	9
99 Մուտուրկան (2)	4	100 Սօվուք ջերմուկ(3)	4
101 Շինոց	4	102 Կան	0 1/2
103 Չիֆթիկ	2 1/3	104 Կէս	2 1/2
105 Թասմաձոր	2	106 Քէօսէ մէհմէտ	4
107 Ջիրաղ	5	108 Կիրակոսակ	5
109 Կիւն կէօրմէղ	6	110 Քարակէօպէկ	4 1/2
111 Քըզըլ քիլիսէ	6	112 Մալկի	6
113 Քեօչկ	5	114 Հինձք	3
115 Թուանջ	2 1/3	116 Աղտաղ	4
117 Դաւթա	4	118 Կամպեր (4)	4
119 Տինարիզոմ	5	120 Ջիթահող	5
121 Սրժըթի (5)	3	122 Ումուտում	4
123 Գեղախօր	3	124 Գրիչք	3 1/2
125 Իրկնիստ	3 1/2	126 Խաչկավանք	4 2
127 Ըղտաձոր	4	128 Օրթիղի	5
129 Թոսիկ	4	130 Գարարղ	3

Պայելիւք անուն, որուն մէջ շատ ձուկեր կան, զորոնք բնակիչները մեղք կը համարին բռնելը :

(1) Տաք ջերմուկներ կան :

(2) Ասոր մօտ է Լուսաւորչայ վանքը :

(3) Պաղ ջուրի աւաղան մը կայ, որուն մէջ ախտացեալներ կերթան կը լուացուին :

(4) Ասոր քովի լեռնէն կարմիր քար մը կելնէ :

(5) Տաք ջուրի աւաղան կայ :

	Ժամ հերթ		Ժամ հերթ
131 Օձնի (1)	2 1/2	132 Պատիչէն	2 1/2
133 Գունիկ	3	134 Թարգունի	3 1/2
135 Էսէփանք	3 1/2	136 Սալաձոր	4
137 Բազկառիճ	4	138 Գոմեր	4
139 Արջունի		140 Աղօրէն	
141 Թորդան		142 Խանակէ	
143 Խուշճի քէօյ		144 Կրճնկոցք	
145 Կտաւերանք		146 Հասան մանսուր	
147 Միւլք		148 Նէրտիվէն	
149 Շակաւ		150 Շահմանսուր	
151 Քարուր		152 Աղս խաչըղ պէրիվէր	

Էրզրում քաղաքը շինուեցաւ 421 թուին Քրիստոսի, յունաց Թէոդոս թագաւորին օրովը՝ Անատոլիոս անուն իր զօրավարին ձեռօք, երբ Հայոց թագաւորութիւնը բարձած ըլլալով՝ այս կողմերը յունաց բաժին եղած էր: 502 թուականին պարսից կաւատ արքայն նուաճեց քաղաքն ու իր իշխանութեան տակն առաւ այս կողմերը յունաց կոստանդիանոս զօրավարին մատնութեամբը՝ որ կարնոյ հրամանատար էր, և տարի մը շարունակ տիրեց: 503 ին, դարձեալ յունաց

(1) Այս գիւղին գերեզմանատան մէջ վանքի մը աւերակներ կը գտնուին, ուրկէ հինցած որմերու վրայ բեւեռեալ 3 կանգուն երկայնութեամբ եւ 2 կանգուն լայնութեամբ խաչքար մը ելած է, զոր գիւղին եկեղեցւոյ մատուռին մէջ փոխադրած են, ուր անթիւ ուխտաւորներ կը դիմեն:

Աւանդութեամբ կրանն՝ որ Թադէոս Առաքեալ օծեր է այս խաչը եւ վերջը Յօհան իմաստասէր Օձնեցին ալ վանք մը շիներ է նոյն խաչին տեղը. վասն որոյ վանքը իր անունովը սուրբ Յովհաննէս կոչուեր է եւ գիւղն ալ Օձնի:

ձեռքն անցաւ : 603 ին պարսից խոսարով երկրորդ թա-
 դաւորը նուաճեց յունաց շատ քաղաքներն ու յաղթա-
 նակաւ եկաւ առաւ նաև կարին. այնուհետև 40000
 զօրքով ղրկեց իր քեռորդին Միհրանը 'ի Տարօն, հրա-
 մայելով աւերել քանդել բոլոր գաւառներն և կեն-
 դանւոյն բռնել զՄուշեղ ու իրեն ղրկել . և ինքն ալ
 դարձաւ Տիգրոն իր թագաւորանիստ քաղաքը , իր տե-
 ղը ձգելով 'ի կարին Աշոտ անուն զօրապետը : Երկու
 տարի ետքը Աշոտ խոսարովի հրամանաւը՝ գերի տարաւ
 Կարնոյ բոլոր բնակիչները 'ի Համատան քաղաք , որոնց
 մէջն էր նաև Բագրևանցի Յովհաննէս կաթուղիկոսը .
 ինչպէս կը գրէ Յովհաննէս կաթուղիկոս , երբ՝ 51. « Իսկ
 Աշոտ ոմն հրամանաւ խոսարովայ հասեալ 'ի Հայս և դի-
 մեալ 'ի վերայ խորտակէր զժորսն յունաց , զի ոչ լինէր թիւ
 սպանելոցն 'ի դաշտին , և ինքն կալեալ գործ պատե-
 րազովին ընդ Կարնոյ քաղաքի առնոյր զնա , և յետ եր-
 կեամ մի ամաց զբնակիչս քաղաքին 'ի Համատան փոխէ ,
 և վասն զի ծերունի կաթուղիկոսն Յօհան կայր 'ի փա-
 խստականութեան 'ի նմա , ընդ նոսին և նա ևս ըմբռ-
 նեալ վարեալ 'ի գերութիւն և անդէն վախճանեալ բե-
 րաւ 'ի գիւղն Աւան , կալեալ զաթոռ հայրապետու-
 թեան ամս քսան և վեց : »

Բայց քանի մը տարիէն ետքը նորէն յունաց ձեռ-
 քըն անցաւ : 628 ին՝ յունաց Հերակլ կայսրը եկաւ Էր-
 գրում և շատ խնամք ըրաւ Հայոց , և Մժէժ Գնունին
 իր տեղն իշխան դնելով դարձաւ իր աթոռը : « Յա-
 ուջնում ամի անդ կաթուղիկոսութեան սորին Եզրի ,
 յորում ժամանակի ասի լեալ դարձի խաչին , եկն Հե-
 րակլ կայսր 'ի քաղաքն Կարնոյ , այն է թէնդուպոլիս ,
 ուր և եցոյց բազում խնամ և սէր առ հայս եղեալս 'ի
 մասն բաժնի յունաց և կացոյց 'ի վերայ նոցա զօրավար
 և իշխան զՄժէժ Գնունի : » Հայոց Պատմ. Բ Հոգ. 328 եր :

629 ին՝ Եզր կաթուղիկոսի օրոյն ու իր նախագահութեամբը՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն համար եկեղեցական մեծ ժողով մը գումարուեցաւ քաղաքիս մէջ Հերակլ կայսեր հրամանաւ . վասն զի յոյներն ընդունած էին Քաղկեդոնի ժողովը և անոնց հետ մասնաւոր հայեր ալ ընդունած ըլլալով Ազգին մէջ մեծ խռովութիւն մը ծագեր էր : «Սմին իրի հրամայեաց կայսրն գումարել գաւառական ժողով եպիսկոպոսաց և ս և յունաց ՚ի քաղաքն կարին » : Հոյ. Պատմ. Բ. Հո. 328 երէ : Աւանդութեամբ կրտսի՝ որ այս ժողովը քաղաքիս միաբան Սուրբ Աստուածածնայ կոչուած տաճարին մէջ եղած է :

647 ին՝ Հաքարացիք, սյսինքն, Սարակինոսք առին կարին քաղաքը և աւերեցին շատ տեղերը : 755 ին՝ կոպրոնիմոս կոստանդին՝ յունաց կայսրը առաւ քաղաքը Հագարացուց ձեռքէն՝ կործանելով աշտարակը : 756 ին՝ Թերատ առաւ քաղաքը յունաց ձեռքէն և բռնակեցուց ուրիշ տաճիկներ, ինչպէս կը գրէ Կիրակոս պատմիչը : 807 ին՝ ընդհանուր սով մը սաստկաբար տիրեց բոլոր նահանգին մէջ, որ օրը՝ երեք հազարի չափ մարդ կը մեռնէր . անօթութենէ : 950 ին՝ կոստանդին Պէրպերուժէն յունաց թագաւորը՝ իր երկրորդ անգամ թագաւորութեան ժամանակ զրկեց Չմլիք անուն հայ զօրապետը անթիւ զօրքով կարնոյ վրայ, որ արշաւելով առաւ քաղաքը Հագարացուց ձեռքէն կործանելով աշտարակները : Վերջը պարսիկները նժրէն նուաճելով առին քաղաքը յունաց ձեռքէն : Տասներորդ դարուն վերջերն ու տասն և մէկերորդ դարուն սկիզբները՝ վասիլ յունաց կայսրը առաւ քաղաքը պարսից ձեռքէն և անմիջապէս զրկեց Նիկոմիդացի իշխան մը՝ որ նորէն շինեց բոլոր փրած աշտարակները 1019 ին :

1231 ին՝ Խորազմ թագաւորը առաւ կարին մեծ

պատերազմ մ' ընելէ ետքը :

Երեքտասաներորդ դարուն մէջ իւանէ և Զաքարիա հայազգի երկու եղբայրներ՝ որ վրաց թամար թագուհիին զօրավարներն էին, հարկատու ըլլին իրենց քաջագործութեամբը կարնոյ Սուլթանը, ինչպէս կը գրէ կիրակոս պատմիչ :

1241 ին՝ թաթարաց Մուղալ կամ Մողալ ցեղապետին Բաղադուցի զօրավարը դեսպան եկաւ քաղաքացւոց որ անձնատուր ըլլան . բայց բնակիչները անարդանօք ետ դարձուցին զանի, և պարսպին վրայ ելնելով սկսան նախատել Մուղալը : Եւ ալ ռաստիկ բարկանալով՝ կատաղաբար արշաւեց քաղաքին վրայ և մեծամեծ գործիքներով կործանեց պարիսպը և կոտորեց ՚ի սուր սուսերի բնակչաց մեծ մասը տաճիկ և քրիստոնեայ, մնացածն ալ գերի ըրաւ, ու քաղաքին մեծ մասը սյրեց : յամանակէ մը ետքը կանչելով Սարգիս եպիսկոպոսը՝ որ նոյն ատեն առաջնորդ էր, հրաման և թոյլտուութիւն ըրաւ որ բնակիչները ժողվուին ու տուններին շինեն . ան ատեն ցրուած բնակիչներն և պահվրոած քաղաքացիները ժողովեցան ու քաղաքը շինեցին . — « Բազու զօրավար թաթարաց դումարեաց զայլ ևս բազում զօրս յայլ և այլ ազգաց որ ընդ ձեռամբ թաթարաց էին, ՚ի հայոց, ՚ի վրաց և յասորոց, և խաղաց ՚ի կարնոյ դաւառ, որ էր ընդ իշխանութեամբ ամիրային իկոնիոյ, որ և ասիւր Սուլթանի հռոմոնց իսթային անուն, և պաշարեալ զքաղաքըն թէողուպօլիս, առաքեաց պատգամս առ քաղաքապետն, դալ ՚ի հնազանդութիւն իւր . իսկ նա անարգանօք դարձոյց զպատգամաւորսն . քաղաքացիքն ելեալ ՚ի վերայ պարսպին կսկծեցուցիչ բանիւք նախատէին զթաթարս յուսացեալ յամրութիւն բերդին » . և ըն :

(Հայ . Պատմ . Գ . Հատ . 216 Երէս) :

1517 ին՝ Կարին Օսմանեան տէրութեան ձեռքն անցաւ Սուլթան Սէլիմ առաջինին ատենը, որ Չըլտըր դաւառին մէջ պատերազմելով Պարսից Խամայիլ շահին հետ՝ յաղթեց ու իր իշխանութեան տակն առաւ Կարին բոլոր դաւառներովը :

1600 ին՝ անձրևաց պակասութենէն երկիրը սյն աստիճան երաշտացաւ՝ որ ամենեւին բոյս մը չըլդացաւ . ուստի կորուսիչ թով մը տարածեցաւ Տուրուքերան և Բարձր Հայոց դաւառները և մանաւանդ Կարինէն մինչև Երզնկա, ուր մէկ քոռ ցորենը 8 դահեկանի կը ծախուէր և դրամ ալ չէր դտնուեր . որով շատերը սովամահ եղան, ինչպէս կը գրէ Գրիգոր Աբեղայ ականատես պատմիչը . « Բազումք խոտաբուտ եղեն, սևացան և մեռան » :

1829 ին՝ Ռուսերը արշաւելով առին Կարինը և մէկ տարի ետքը ձգեցին զային : Այս ժամանակէն ՚ի վեր Կարին կորսնցող իր բազմամարդութիւնը . այսօր հազիւ իր բնակչաց չորրորդ մասը մնացեր է, վասն զի հայերուն ամենամեծ մասը ՚ի Ռուսաստան գաղթեց :

1859 ին՝ մեծ ու սարսափելի երկրաշարժ մը 30 օր տևելով քաղաքին բաւական մլաս հասուց և բնակիչները ահու գողի մէջ ձգեց, որ քաղաքէն դուրս վրաններու մէջ բնակեցան երեք ամիսի չափ :

Էրզրում կեցանք 12 օր ձէննէթ Չատէ կոչուած երևելի անձին ընդարձակ տունը, որ ունէր գեղեցիկ պարտէզ մը, ուր 12 պատուհաններով գեղեցիկ պատշամբ մը (քէօշկ) կար և մէջը ֆլուիէլե աւազան մը .

Մէկ քանի օր հիւպատոսներուն ու երևելի անձանց փոխադարձ այցելութիւններ եղան . և գիշերները թէ՛ կուսակալը և թէ՛ քաղաքին երևելի պաշտօնատարներն ու ազնուական և հարուստ բնակիչները հացկերոյթ տուին . կերակուրները Պօլսոյ նման էին, թէպէտ և քաղաքին աղքատ բնակիչները քրդական կերակուրներ

րով կը սնանին :

Քուէրոյ հիւանդութիւնը քաղաքիս մէջ Ռամազանի 10 էն 'ի վեր կը տիրէր թեթև կերպով և օրը 10 կամ 11 հոգի կը մեռնէր . բայց շրջակայ գիւղերուն մէջ մեծ կոտորած ընելուն համար քաղաքացւոց վրայ ալ մեծ սարսափ կը տիրէր . վասն որոյ շատերը քաղաքը ձգեր ու հիւանդութիւն չեղած գիւղերու մէջ փախեր էին : Քաղաքին բժիշկները՝ մանաւանդ Քոմարիչի բժիշկը և դեղագործները անընդհատ կաշխատէին գիշեր ցորեկ : Ես ալ իսկոյն հաղորդեցի հասարակութեան ողջպահիկ կանոնաց համեմատ պէտք եղած հրահանգները : Մեր ճանապարհորդակից ընկերներէն՝ որոնց թիւը 40 ի կը հասնէր , միայն մէկ հոգի մը , Մուստաֆա Չավուշ , հիւանդութեան զոհ եղաւ :

Սեպտ . 22 երկուշաբթի ժամ 3 ին , քաղաքին բոլոր երևելիները մէկտեղ չքեղ հանդէսով մեկնեցանք քաղաքէն , ու կէս ժամ հեռի իջանք պատրաստուած վրաններու տակ , ուր քաղաքացւոց մեծ մասն ու զինուորաց գունդեր կսպասէին : Մէկ ժամ շարունակ զօրահանդէս (թալիմ) մը եղաւ , և վերջը հրաժարական ողջոյն տալով ճամբայ ելանք ցորենի արտերով ծածկեալ կարնոյ այն ընդարձակ դաշտին մէջ , և 2 ժամ երթալով ճամբուն վրայ հանդիպեցանք Կէս անուն հայու դիւղը , ուր հանքային տաք ջուր կը բղխէր . ուրկէ ալ ժամ մը հեռի մտանք Ըլրճայ գիւղը՝ որ ունէր տաք ջերմուկ . ասկէ քլ ժամ մը հեռի անցանք Քու — — — ըսուած գետը՝ որուն եզերքին վրայ էր Աղաւէր գիւղը . և մէկ ժամու չափ ալ երթալով իջանք Դիդկիր , որ փոքրիկ բլուրի մը զառ 'ի վայրին վրայ շինուած տաճկի գիւղ մ'է 100 տունով ճիշդ 3 ժամ հեռի Էրզրումէն , ունէր աղէկ ջուր մը . ասկէ կը տեսնուէր

Էրզրում քաղաքը : Հոս կեցանք գիշեր , ուր ֆուխը
դադրեր էր : Մինչև հոս ճամբան ծառ չըկար :

Սեպտ. 23 երեքշաբթի ճամբայ ելանք Թու Ալե
գիւղն երթալու համար վեց ու կէս ժամ հեռի :

Դիդկիրէն՝ նախ երեք քառորդ ժամ հեռի ճամբուն
աջ կողմը տեսանք Ալեգիւղը , ասկէ երկուք ու կէս
ժամ հեռի հանդիպեցանք երևոյ հասարակագիւղը Սարչա
մու գետին եզիրքին վրայ . անցանք այս ջուրը և 1 2/3
ժամ հեռի եկանք Քարահասարակագիւղը . ասկէ 2/3 ժամ
հեռի Զարհու գիւղը , վերջը 1 ժամ մ'ալ երթալով ի
ջանք Թու Ալե տաճկաց գիւղը ձորին մէջ , որ ունէր 40
տուն բնակիչ , աղէկ ջուր ու սեյտի ծառեր . հոս գի
շեր կեցանք : Ճամբանիս տեղ տեղ հարթ էր , բայց ըստ
մեծի մասին փոքրիկ բլուրներ էին մերկ ու առանց ան
տառի . տեղ տեղ ալ ջուրեր ու գետակներ կանցնէին :

Սեպտ. 24 չորեքշաբթի ճամբայ ելանք Էֆրէի երթա
լու համար 6 1/2 ժամ հեռի : Ճամբանիս միշտ լեռնային
էր , լեռները փոքրիկ ու դանցառ (սէյրէկ) անտառնե
րով ծածկեալ էին , ձորերն ալ ծառերով զարդարուած :
Ամէն ձորի մէջէ և ճամբուն ամէն կողմերուն վրայ ջու
րեր կերթային , բայց գիւղ չէր երևար :

Էֆրէի ձորի մէջ հարթալայրի մը վրայ շինուած
50 տունով ծառազարդ գիւղ մ'է տաճկաց ու հայոց ,
ուրկէ ջուր մ'ալ կանցնի :

Սեպտ. 25 հինգշաբթի ճամբայ ելանք Պայպուրտ
երթալու համար 5 ժամ հեռի : Նախ 2 ժամու չափ
անցանք լեռներու վրայէ ու ձորերու մէջէ : Պայպուրտի
3 ժամ մնացած՝ ձորի մը մէջ , ուրկէ ջուր կանցնէր ,
գետնէն թթու ջուր մը կը բղխէր հող , ուր ուխտա

ւորներ ու հիւանդներ կերթային լուացուելու համար : վերջը՝ 3 ժամ ալ շարունակ դաշտի մէջէ գացինք մինչև Պայպուրտ : Այս դաշտին մէջէն կանցնէր Ճուրուխ(1) անուն ընդարձակ դետը, որ կերթար դէպ 'ի քաղաքը, ու մէջէն անցնելով երկուքի կը բաժնէր : Քաղաքին $\frac{1}{4}$ ժամ մնալով դետին ալ կողմը պարտէզներ էին . ասոնց տակէն դողցես անտառներու մէջէ անցնելով մտանք Պայպուրտ

Պ Ա Յ Պ Ո Ւ Ր Տ (Բ Ա Բ ԵՐ Դ)

Արեւելեան, արեւմտեան ու հիւսիսային կողմերէն լեռներով պատած ձորի մէջ կանաչազարդ գեղեցիկ տեսարանով բերդաքաղաք մ'է, իսկ հարաւային կողմը դաշտավայր է, ուրկէ մտանք քաղաքը : Բերդը՝ որ կանուանի Վեհապետ, քաղաքին հիւսիսային կողմի ասպառաժուտ բլուրին վրայ շինուած է, երկայն ու բարձր բայց հին ու քայքայեալ : ասոր մէջ եկեղեցւոյ շէնք մը կայ՝ որուն որմերուն վրայ մինչև հիմա սրբոց նկարներ կը նշմարուին :

Պայպուրտ ունի 1060 տուն, 900 ը տաճկաց, 150ը Հայոց, 10 ն ալ յունաց . ընդ ամենը 5000 բնակիչ . Յոյները՝ Տրապիզոնի վիճակէն գաղթած են :

Քաղաքին մէջ տեղէն կանցնի ճորոխ գետը հարաւ

(1) Ճուրուխ սու., Զորուք սու. 'ի հնումն Ծորոխ կամ Ճորոխ գետ, որ Բաբերդի արեւմտեան կողմի լեռներէն բղխելով կիջնէ ու կանցնի Բաբերդին մէջէն, Սպերէն, եւ Ն. եւ վերջը կիւնէ ու Պաթուս քաղաքներուն մէջէն անցնելով կերթայ Սեւ ծովը կը թափի : Նատ մը վտակներ կընդունի իր մէջը . շատ մը կամուրջներ շինուած են վրան, եւ եղբրքներն ալ տեղ տեղ գիւղեր կը գտնուին :

ւէն դէպ 'ի հիւսիս սրընթաց խոխոյմամբ . գետին երկու կողմը բաւական ընդարձակութեամբ ծառազարդ պարտէզներ կան և եղերքներուն վրայ կարգաւ ծառեր տնկուած են : Տուները այս պարտէզներէն անդին լեռան ստորտներէն սիսելով դէպ 'ի վեր շինուած՝ ընդհանրապէս քարաշէն են , տանիքն երը քուաւոր , և պատուհանները ապակիով : Քաղաքին մէջ կը գտնուի 5 մղկիթ , որոնց մէջ երևելի է Ռուս-Պետրուսաժը , 8 փոքրը մէսճիա . 1 Հայոց քարաշէն եկեղեցի , 1 ալ յունաց փոքրիկ եկեղեցի կառուցուած թաղին մէջ . նախակրթական դպրոցներ , 2 բաղնիք , մէկ դպրոց , մէկ տնային , սրճարաններ , 1 վաճառանոց , խաներ , շորեպանաց օթեւաններ : վաճառանոցին մէջ գտնուած արհեստաւորներն են՝ պայտառ , երկաթագործ , դերձակ , մետաքսագործ , խեցեգործ , սրագլուհի , մրդավաճառներ՝ որ կը ծախեն տանձ , սեխ , ձմերուկ , սալոր , չոր ծիրան , թութ , շաքար , խահվէ և լի . աժան գիներով : Քաղաքին գլխաւոր վաճառքն է մետաքսէ և ոսկեթել գորգ (սէտճատէ) : կառավարութեան ընտանիքները , նոյնպէս վերոյիշեալ խաները , սրճարանները , շուկաները՝ ձորին մէջ տեղը գտնուած դաշտավայրին վրայ շինուած են :

Հայոց թաղը զատ է , գետին ձախ կողմը , և կը կոչուի Շիֆէ հանգի : Գետին ձախ կողմը քաղաքին գիւղը կը համարուի : Գետին մէկ կողմէն միւս կողմը անցնելու համար երկու քարաշէն գեղեցիկ ու հաստատուն կամուրջներ շինուած են . ասոնց մէկը քաղաքին մէկ ծայրն է և երկրորդը միւս ծայրը : Բնակիչները խստակրօն , անկիրթ և մարդատեաց . Օդը առողջ , ձմեռը երկար ու բաւական ցուրտ : Ձուրը շատ լաւ չէ , բայց Կէրէ և Կառուսի ըստուած երկու աղբիւրներուն շուրջ քաղցր ու առողջարար է : Պայպուրտ ունի 150 գիւղ , 123 ը տաճ

կարնակ է, 6 ը հայարնակ, 13 ը խառն հայ ու տաճիկ
և 6 ը խառն յոյն ու տաճիկ :

Բարերդ՝ Մեծ Հայոց Բարձր Հայք անուանեալ նա,
հանդին մէջ գտնուած Սպեր գաւառին՝ որ էր Բագրա-
տունեայ ցեղին երկիրը, գլխաւոր քաղաքն էր : Հաս-
քանի մը օր կեցանք :

Սեպտեմբեր 28 կիրակի առտու ճամբայ ելանք
Քրդի գիւղը երթալու համար 4 1/2 ժամ հեռի :
Պայպուրտէն Տրապիզոն երթալու համար երեք ճամ-
բայ կար . մէկը ձմեռնային, Զըշն — Եւլ —, որ 36 ժամ
կը տ'է . միւս ճանապարհը ամառնային, Ղուլի Եւլ —, որ
28 ժամ կը տեւէ . և երրորդն ալ ամառնային, լեռնա-
յին ու կարճ Ղուլի — Եւլ —, որ 24 ժամ կը տեւէ :

1. Զըղանա ճանապարհ .

- Ա. օր Բարերդէն՝ Պալախօռ .
- Բ. " Պալախօռէն՝ Մուրատ խան .
- Գ. " Մուրատ խանէն՝ Սրտասա .
- Դ. " Սրտասաէն՝ Զըղանա .
- Ե. " Զըղանաէն՝ Եեր — Քէօփրիւ .
- Զ. " Եեր — Քէօփրիւէն՝ Ճէվիզլիկ .
- Է. " Ճէվիզլիկէն՝ Տրապիզոն :

2. Ղուլաթ ճանապարհ .

- Ա. օր Բարերդէն՝ Վէսէնի .
- Բ. " Վէսէնիէն՝ Մէշէլիկին գլուխ պէքճիլէր .
- Գ. " Մէշէլիկին գլուխ պէքճիլէրէն՝ Ճէվիզլիկ .
- Դ. " Ճէվիզլիկէն՝ Տրապիզոն :

3. Ղազըքը ճանապարհ .

- Ա. օր Բարերդէն՝ Էրկինուս .
- Բ. " Էրկինուսէն՝ կամ Կիւմիւլլիւ կամ Թաշ — Քէօփ-
րիւ .
- Գ. " Կիւմիւլլիէն կամ Թաշ — Քէօփրիւէն՝ կամ

Քէօփրիւ—պաշր կամ Չայրըլար .

Գ. օր Քէօփրիւ—պաշրէն կամ Չայրըլարէն՝ ճրապիզօն .

Վերոյիշեալ գիւղերէն կամ խաներէն զատ՝ կը գրաւնուին ճամբաներուն վրայ ուրիշ գիւղեր ու խաներ ալ, ուր ճանապարհորդները կրնան իջեւանիլ . բայց հասարակօրէն վերոյգրեցաները կը բանին: Մենք ալ այս վերջին կարճ ճամբովն երթալ յարմար դատեցինք . ուստի Պայպուրտէն 2 1/2 ժամ՝ շարունակ դաշտային վայրերէ՝ ուր տեղ տեղ ջուրը պակաս չէր, յառաջ երթալով՝ հանդիպեցանք ճամբուն վրայ Վարզահան անունով հայոց գիւղը . ասոր գերեզմանատանը մէջ գեղեցկանկար քանդակուած քարերով ճարտարակերտ բարձր քարայէն եկեղեցի մը աւերակը կը տեսնուէր . Ասկէ ելանք ու 2 ժամ ալ դաշտային ճանապարհը շարունակելով մըտանք Քրըզի անուն տաճկաց ու հայոց գիւղը ճորովի մօտ, ուր կեցանք գիշերը :

Սեպտ. 29 երկուշաբթի ճամբայ ելանք Թուրքիա—Քիօփրիւ երթալու համար 10 ժամ հեռի : Ճամբայ ելած ատեննիս անձրև կուգար, սաստիկ ցուրտ կրնէր . այսպէս 1 ժամ դաշտային ու ձորային ճամբաներէ երթալով անցանք կամուրջի մը վրայէ և կէս ժամ ալ շարունակելով դաշտավայրը, հանդիպեցանք ճամբուն ձախ կողմը մէկ գիւղ մը, ուրկէ ալ ելլելով կէս ժամ յառաջ գացինք գաշտին մէջ ու մտանք խան մը . այս խանէն անդին 1 ժամ երթալով հանդիպեցանք լեռան վրայ գիւղ մը, և այնուհետև 3 ժամ շարունակ երկնաբերձ լեռներ ելանք ու իջանք . ցուրտը կը սաստկանար և անընդհատ ձիւն կը տեղար . վերջը մտանք մէկ խան մը, ուրկէ ալ 1 1/2 ժամ ձորերու մէջէ ճամբայ առնելով ըսկրսանք դարձեալ 2 ժամի չափ լեռներ ելնել ու իջնել .

վերջը հասանք ձորի մէջ Թ—Քէփէի՝ ըսուած տեղը շինուած խանը, ուր գիշերը օթեան ըրինք այն զգացմամբ, իբրև թէ թագաւորական պալատի մը մէջ կը գըտնուէինք, վասն զի այս պանդոկը մեղի ապաստանարան եղաւ այն անտանելի ցուրտին դէմ:

Սեպտ. 30, Երեքշաբթի ճամբայ ելնելով, սկսանք նախ բարձր լեռնէ մը վեր ելնել շարունակ մէկ ժամ ու հազիւ հասանք անոր կէս մէջքին կողմերը. այս լեռը կարծես թէ բարձր լեռներու գագաթներուն վրայ դըրուած էր, վասն զի լեռան ստորոտը շուրջանակի բարձր լեռներու գագաթներով պաշարուած էր, որոնք ամպերու մէջ ծածկուած էին. իսկ մեր լեռը իր չոր ու ապառաժուտ գագաթը ամպերէն ալ վեր բարձրացուցեր էր. մեր հասած տեղէն շատ բարձր էր լեռան գագաթը, բայց մենք ալ երկինքներուն մէջ ամպերուն վրայէն կը քայլէինք անձրևներու ու ձիւներու մէջէ. այսպէս լեռան կէս մէջքն ելնելէս վերջը՝ սկսանք այնուհետև միշտ դէպ ՚ի վար իջնել Պոնտոսի ծովին հաւասարութիւնը գտնելու համար. եկանք ուրբերնուս տակը գտնուած այն լեռներուն վրայ, ու մտանք ամպերուն մէջ, որոնք մերթ անձրևով կը թրջէին ու մերթ ձիւնով կը սառեցունէին, և մենք այս լեռներուն մերթ գագաթներուն վրայէն՝ մերթ դու ՚ի վայրին կողմէն, գահալէժներու վրայէ միշտ վար կիջնէինք մինչև 2 ժամ, մտանք պանդոկ մը (ճամբան տեղ տեղ պանդոկ կը գտնուէր). հոս քիչ մը հանգստանալնէս վերջը ելանք ու սիրանք շարունակել ճամբայնիս ժամ ու կէս, և մտանք բարձր ու ձիւնազարդ ժառերու անտառներով ծածկուած լեռներու մէջ, որոնց մէկին ստորոտէն միւսին գագաթին վրայ կիջնէինք սանդղոց նման. ժամ մ'ալ այսպէս երթալով, վերջապէս՝ վերջնագոյն լեռան

գագաթէն ալ ճիշդ 2 ժամէն իջանք ստորտը՝ Մուխոյ կոչուած ձորին մէջ մէկ պանդոկ մը, ուր գիշեր կեցանք և 7 ժամ հեռի էր թաշ—Քէօփրիւէն ։ Այս վերջին լեռան կէս մէջքին վրայ գիւղ մը կար , և ձորին մէջ ալ կամուրջ մը ։ Անտառուտ լեռներուն բարձր ծառերուն որ Փշուրի , շուրի , շուրի և կիւրի էին , ձիւնապատ բուները՝ որ մինչև իրենց ծայրը առանց ճիւղերու կը բարձրանային , ճերմակ մարմարիոնէ բարձրաբերձ կոթողներու և սիւներու կը նմանէին , Գիշերը մինչև լոյս անձրև կուգար , և ձորին մէջէն վազող ջրին ձայնը՝ մերթ մրափել կուտար մերթ կ'արթնցունէր ։

Հոկտեմբեր 1 չորեքշաբթի օր ճամբայ ելանք Տրապիզոն երթալու համար 6 ժամ հեռի . ճամբան ձորային էր մինչև քաղաք , բայց մենք 3 1/2 ժամ միայն այս ձորերուն մէջէն երթալով միշտ գետանման վազող ջուրերուն ընթացքին շարունակութեամբը , մերթ ջուրին մէկ կողմէն , մերթ ալ կամուրջէ անցնելով՝ անոր միւս կողմէն , և մերթ ալ ձորին լեռներուն զառ 'ի վայրերուն վրայէն հասանք փայտաշէն կամուրջի մը գլուխ , ուր Տրապիզոնի կառավարիչ Խամայիլ փաշային որդին , Կարապետի և Բուրապետի վերատեսուհները բազմաթիւ կիւրիներով գիմաւորութեան եկած էին ։

Այս ձորերուն մէջ՝ ճամբուն վրայ՝ իրարմէ քիչ հեռի փայտաշէն իջևաններ պակաս չէին անցորդաց համար շինուած ։

Այսօր երկինք պատուէր ու շարունակ տեղատարափ անձրև կուգար . դետինը ճախճախուտ ճահիճ գարձեր էր և շատ տեղ ալ լիճեր ձևացեր էին ։

Վերջը զարկինք դէպ 'ի լեռը , բայց շատ դժուարութիւն կրեցինք . վասն զի լեռներուն վրայ՝ տեղ տեղ խորտուրորտ ու ծուռ ապառաժներու վրայէ անցնելու

պարտաւորեցանք, որոնց ներքեւի գահալէժները իրաւ-
ցընէ վախ ու սարսափ կ'ազդէին: Այս լեռները մինչև
ծովեղերքը՝ և $3\frac{1}{2}$ ժամ անցած ձորերնիս՝ անտառա-
խիտ գեղեցիկ ծառերով ծածկած էին հարուստ արտե-
րով զարդարուած:

Լեռներուն վրայ շատ տեղ 50 կամ 60 ի չափ փայ-
տաչէն տուներով գիւղեր պակաս չէին, և շատ տեղե-
րու վրայ ալ իրարմէ քիչ հեռի 4 տունով բնակութիւն-
ներ կը գտնուէին:

Տրապիզոնի մէջ *Կարս* հիւանդութիւնը ամիսի մը
չափ սարսափելի կոտորած ընելէն վերջը՝ չորս օր յա-
ռաջ դադրած էր, և բնակչաց շատերն՝ որ հիւանդու-
թեան կատաղի ժամանակը քաղաքը ձգելով շրջակայ
գիւղերն ու լեռները փախած էին, հետդհետէ քաղա-
քը դառնալ սկսեր էին. բայց Կ. Պօլսոյ նաւերը տակա-
ւին չէին հանդիպեր, և հանդիպող շոգենաւներն ալ
միայն բեռերնին կը պարպէին ու ճանապարհորդներ կը
ձգէին, բայց ո՛չ ճամբորդ կառնէին և ո՛չ բեռ: Մենք
ալ մի և նոյն պատճառով չըմտանք քաղաքէն ներս, և
մէկ ժամ հեռի լեռան գագաթը շինուած Օսման բաշա
քէօշկիւ ըսուած տունը իջանք:

Օսման բաշայի քէօշկը լեռան վրայ բաւական ըն-
դարձակ չէնք մ'էր, ուրկէ կ'երևար Սև ծովմինչև հորի-
զոնը: Հոս կեցանք 9 օր. այս միջոցին քաղաքացւոց երևե-
լիներն այցելութեան կուգային և մենք ալ ամեն օր
լեռը կերնէինք ու կը շրջէինք:

Հոկտեմբեր 9 քէօշկէն ելանք, հանդէսով մտանք քա-
ղաքն ու իջանք կառավարչին ապարանքը:

Տ Ր Ա Պ Ի Ձ Օ Ն :

Տրապիզոն Սև ծովու հարաւային եզերքին վրայ երկարանիստ բերդաւոր քաղաք մ'է գրեթէ ձուածև, Քրիստոսէ 800 տարի յառաջ շինուած : Երկայնութիւնը ծովեզերքն 'ի վեր է արևելքէն արևմուտք, Չեօէի՛ի ըսուած թաղէն սկսեալ մինչև Այի-Սօի՛ն անուն ճամին, և 3 քառորդ ժամէն աւելի : Լայնութիւնը հիւսիսէն հարաւ, Մահա՛նի Իփէ՛նէն մինչև Ենի՛ ճամբ թաղին վերի ծայրը, և կէս ժամ, և չրջապատը 2 ժամէն աւելի : Հիւսիսային կողմը ծովապատ. արևելեան և հարաւային կողմերը՝ Պիթի՛է և ուրիշ ցածուն լեռներ ու բլուրներ : Դիրքն ընդհանրապէս հարթ, բայց ծովեզերքէն դէպ 'ի հարաւ մեղմ զառիվեր ձևացուցած ըլլալով՝ քաղաքին հարաւային ծայրը ծովին երեսէն 300 ոտք բարձր է : Արևելեան ու արևմտեան կողմի հորիզոնները բաց ու արձակ, անանկ որ Լազիստանի սահման Սթինայի մեծ հրուանդանէն ու Շամշէն գաւառի արևմտեան բարձրաբերձ ու ձիւնադէզ լեռներէն մինչև Եօռօզ հրուանդանը, 40 ժամ տեղ, մէկ նայուածքով կերևնայ : Իսկ հարաւային կողմի հորիզոնը մերձակայ լեռներուն պատճառաւ կարճ է ու ամփոփած : Տրապիզոն երկու մասերու կը բաժնուի. բերդ և արուարձաններ : Բերդը՝ երկու խորածորներու մէջ գտնուած տափարակ ու բարձր բլուրի մը վրայ շինուած է, քաղաքին մէջ տեղէն կ'անցնի և երկու արուարձաններու կը բաժնի : զանի. ձևը սեղանաձև երկայն քառակուսի է հիւսիսէն դէպ 'ի հարաւ, ուրկէ քաղաքն առած է իր յունական անունը Տրապիզոն. երկայնութիւնը՝ կէս ժամ է և չրջապատը 1 ժամէն աւելի. պարիսպները լայն ու բարձր, ըստ մեծի մասին բազ-

մնապտոյտ ու կրկին . շատ տեղ բարձր ու ամուր ապա-
 ուածներու վրայ հաստատեալ , անկիւնի , քառանկիւ-
 նի , միայարկ ու կրկնայարկ բազմաթիւ բուրգերով ու աշ-
 տարակներով ալ ամրացեալ : Ունի զոյգ դուռներ՝ որոնք
 ամուր աշտարակներով պատապարած են : Այս բերդը 3
 մասի բաժնուած է . հարաւէն սկսելով՝ վերնաբերդ ,
 միջնաբերդ և ներքնաբերդ . ասոնց դիրքը հարթ է և
 իրարմէ աստիճանաբար բարձր , ամուր պարիսպներով
 զատուած իրարմէ : վերնաբերդը բովանդակ բերդին հա-
 րաւային ծայրն է , միւս երկու բերդերէն բարձր ու ամուր ,
 բայց անոնցմէ փոքր : Բարձրութիւնը ծովէն 300 ոտք է .
 իր հարաւային կողմի պարիսպները շատ հաստատ ու
 բարձր և կրկնայարկ բուրգերով ու քառակուսի աշ-
 տարակներով ամրացեալ են : Ունի այս կողմը զոյգ դուռ-
 մը՝ որ կըսուի Գրուի + քոսը , ուրկէ կիջնեն Դոզլու-
 րէի : Արևմտեան ու արևելեան կողմերուն խորածո-
 ըրն ու ժայռերը անմատչելի ըրած են վերնաբերդը .
 այս բերդը կը զատուի միջնաբերդէն՝ իր հիւսիսային
 կողմը արևելքէն արևմուտք ձգուած ամուր ու լայն պա-
 րիսպով . այս պարիսպը դուռ մը ունի՝ որ կը բա-
 ցուի միջնաբերդը : Յունաց արևելեան կայսերաց գա-
 հը՝ երբեմն հոս էր , երբեմն ալ միջնաբերդին մէջ :
 Այս բերդին մէջ մէկ քանի տուն կայ հիմա : Միջնա-
 բերդին դիրքը ներքնաբերդէն բարձր է և հարթ ,
 ձևը քառակուսիի մօտ . իսկ իր չորս կողմի պարիսպները
 ապառաժներու վրայ հաստատեալ . ասոր երկու կողմի
 ձորերը շատ խոր ըլլալուն պատճառաւ՝ պարիսպները
 շատ տեղ միակարգ են , բայց ամուր և լայն : Արևե-
 լեան կողմը ունի երկու դուռներ . Զեդէլէի + քոսը
 և Թադուհանի + քոսը , որ կը բացուին արուարձանին
 վրայ , երկու դուռն ալ հիւսիսային ու արևմտեան կող-
 մերը , որ կիջեցունեն ներքնաբերդը . դուռ մ'ալ հա-

րաւային կողմը, որ կը բացուի վերնաբերդը, Հոս է կուսակաին նորայէն պայտոր, յանցաւորաց ու մահապարտից բանտերը. կան մեծամեծ զէնքեր երեւելի սաճկաց, ճամիներ, բաղնիքներ, խանութներ, աղբիւրներ. ներքնաբերդը ծովէն կսկսի ու ԶԻՖԻ համայնքում մօտ միջնաբերդին կը միանայ: Դիրքը հարթ, միայն վերին կողմը քիչ մը զառ. 'ի վեր, վերոյիշեալ երկու բերդերէն աւելի մեծ ու ընդարձակ: Սրեւելեան կողմը ծովին մօտ ունի դուռ մը՝ Պողոս կամ Մահմէտ +բոսը՝ որ կը հանէ արեւելեան արուարձանը. հիւսիսային կողմը Մուս +բոսը ծովահայեաց. արեւմտեան հիւսիսային կողմը Սօֆիայ +բոսը, և արեւմտեան հարաւային կողմն ալ իմրէն կամ Չիլմոս ուր +բոսը, որոնք կը բացուին արեւմտեան արուարձանը. դուռ մ'ալ հարաւային կողմը միջնաբերդն անցնելու համար: Այս բերդին մէջ կան բազմաթիւ տուններ, շուկայներ, մկկիթներ, բաղնիքներ, աղբիւրներ, ելն ելն: Ասոր արեւմտեան կողմը կը գտնուի Էֆէլիյա համայնքը՝ որ կը կարծուի թէ կուսապաշտութեան ատենէ մնացած ըլլայ. ճիշդ հարաւային ծայրն ալ, այսինքն, միջնաբերդի արեւմտեան հիւսիսային կողմը, իշիկի ու խորածորին եղերքին վրայ՝ իմրէն +բոսիկն քով Սէքսիոսի բարձր ու ամուր աշտարակը. այս տեղէն կսկսի 100 ոտնաչափ բարձր կամուրջ մը՝ որ իմրէն կամ Չիլմոս ուր +բոսիկն միջնաբերդը կը հանէ: Սյս կամուրջին երկու կողմը վարէն 'ի վեր հաստատ պարխաֆներ շինուած են, որոնց մէջ տեղի նեղ ճամբայէն գետակը կանցնի. այս անցքը ներքնաբերդին հարաւային դուռն ալ կրնայ ըլլալ: Սյս ձևով կամուրջ մ'ալ միջնաբերդին արեւելեան կողմը կայ, թողալու +բոսիկն առջևը՝ Գողոս Կիլիկի վրայ շինուած: Այս երկու կամուրջներուն վրայ ջրանցքներ կան բերդին ու քաղաքին մէջ ջուր առնելու համար:

Ալեքսոսի աշտարակէն կամ Իսթաթի Կոնստանտինոպոլէն դէպ ՚ի հիւսիսային կողմը, այսինքն, դէպ ՚ի ծով մինչև Սիւլուստի, ներքնաբերդին արեւմտեան պարիսպը կը ներկայացունէ մեծամեծ աշտարակներ կրկնայարկ ու քառակուսի . և Մօլդի արեւմտեան ծայրն ալ մեծ ու բարձր շէնքի մը ամբարտակ, որ պարիսպէն զատուելով ծռած ու աւաղին վրայ ամրապինդ կեցած է : Ի հնումն այս պարիսպը մղոնի մը չափ ծովին մէջ երկնցած, անկէ ալ շրջանակաձև դառնալով դարձեալ յամաքի պարսպին հասած, և այս շրջանակին արեւելեան հարաւային կողմէն ալ նաւերու համար մուտ մը ձգուած էր, որով կը ձևացունէր 300 քայլէն աւելի լայնութեամբ ամուր ու սքանչելի նաւահանգիստ մը՝ որ երբեմն Պոնտոսի մէկ հատիկ պարծանքն էր : Բայց հիմայ անոր պատերուն դիրքը միայն կը տեսնուի ջուրին երեսը տեղ տեղ ժայռի նման :

Մօլդի կողմը՝ ներքնաբերդին հիւսիսային կողմի պարիսպը 300 քայլէն աւելի է . ունի մեծ ու հաստատ պատնէշ մը Մօլդի դուռը բաւական թնդանօթներով զինեալ թշնամի նաւերու յարձակմանց դէմ : Այս կողմի պարսպին բարձրութիւնը տկարացած է ծովեզերքը լցուած քարերուն պատճառաւ . Մօլդի արեւելեան ծայրը բերդին պարիսպը ծովը մտած է և ծայրն ալ մեծ, բարձր ու հաստատ աշտարակ մը կայ : Այս պարիսպը վերէն ՚ի վայր կտրուած ըլլալով ճամբայ բացուած է դէպ ՚ի Մուսուլ — Եմէս արուարձանը . ասոր առջևը՝ ծովին մէջ լայն պարիսպներու մեծամեծ կտորներ կան . կերևայ որ հոս ալ երբեմն մեծ շէնք մը կը գտնուէր :

Բերդը շրջապատող խորաձորերը ներքնաբերդը հասած ատեն, արեւմտեանը ներքնաբերդի մէջէն կանցնի լայն ու խոր ձևով մը, որուն երկու կողմը ա-

մուր ու հաստատ պատեր շինուած են : Արևելեանն ալ պարսպին արտաքին կողմէն կանցնի , և իր լայն ու խոր ձևը բերդին ամուլթիւնը կաւելլուենէ . այս ձորին երկու կողմը սրբատաշ քարերով պատեր շինուած են . Պաղար քաղուսիին առջև այս խրամին վրայ կամուրջ ու խանութներ շինուած են : Այս բերդը 'ի հնումն շատ հռչակեալ էր իր ձևին ու շէնքին համար . բայց հիմա անպէտ , և շատ կողմերն ալ խարխլած են :

Քաղաքին արուարձաններուն մէկը բերդին արևելեան կողմն է , և միւսը արևմտեան :

Արևելեան արուարձանը աւելի մեծ ու գեղեցիկ է և աւելի պատուաւոր . հոս կը դռնուին քաղաքին մեծ շուկայներն ու խաները , երևելի թաղերն ու մեծամեծ տուները , հոս կը բնակին ընդհանրապէս քրիստոնեայ աղղերն ու եւրոպացի վաճառականները , հիւպատոսները . ուստի այս արուարձանը բուն քաղաքը կը համարուի :

Իր դիրքին նայելով երեք մասի բաժնուածի պէս է .

Ա. Ծովեզերքի մերձակայ թաղերը կամ յունաց թաղերը .

Բ. Միջավայր թաղեր կամ Ալ-Նուր Մէյրու

Գ. Վերին կամ հարաւային թաղերը կամ Թէթէ և

Պու — Թէթէ :

Այս թաղերը ծովեզերքէն սկսեալ իրարմէ աստիճանաբար կը բարձրանան 'ի Պու — Թէթէ կուսանաց վանքը : Ծովեզերքին դիրքը զառ 'ի վեր է . հոս ընդհանրապէս յոյները կը բնակին . միջավայրը կամ Ալ-Նուր Մէյրու Նուր իր շրջակայ թաղերովը մէկ տեղ տափարակ . հոս կը բնակին հայերը . վերին կողմին կամ Թէթէ և Պու — Թէթէ անուն հարաւային թաղերունն ալ տափարակ . ասոնք ալ տաճկաց բնակութիւն են . Ծովեզերեայ տուները աւելի խիտ են . միջավայրիները իրարմէ չափաւոր հե-

ռաւորութեամբ, իսկ հարաւայիներն ընդարձակ ու
 գեղեցիկ ծառազարդ պարտէզներու մէջ ցիրուցան շի-
 նուած : Արևմտեան արուարձանի ընդարձակութիւնը
 թէպէտ միւսէն վար չը մնար, բայց բնակութիւնը նո-
 ւազ է . դիրքը դաշտածն, տուներն ըստ մեծի մասին
 անշուք ու ցրուած, մանաւանդ արուարձանի արևմը-
 տեան կողմիները . ունի փոքր շուկայ մը : Այս արու-
 արձանը Այիա Սօթիա և Իսաբէնէ Գաֆուրէ զատ երևելի
 ձեռակերտ մը չկրնար ներկայացունել, բայց կրնայ
 պարծիլը պտղաբեր ծառերով զարդարուած զուարճա-
 լի ու մեծամեծ պարտէզներուն շքեղութեամբը : Տրա-
 պիղօնի արուարձաններն ու բերդը մէկ տեղ իրարու
 կից 30 թաղերու բաժնուած են . ասոնցմէ՝ Պիւլ — Թէփէ,
 Գուլ — Պիւլ, Ենի — Մուսու և Թէփէ թաղերուն դիրքը ա-
 մենէն բարձր է, տեսարանը պատուական, օդը դեղե-
 ցիկ, պտղաւէտ պարտէզներով զարդարած : Տրապիղօն
 ունի 33000 բնակիչ, տաճիկ, հայ ու յոյն . 5000 էն ա-
 ւելի տուն . 3000 տաճիկ, 1000 յունաց, 588 հայ, 140
 հռովմէական և 9 բողոքական հայոց : Ասոնցմէ զատ
 կան նաև եւրոպացի և պարսիկ օտարականներու մէկ
 քանի տուներ . Ռուսի, Հելլենացւոց, Պարսից, Անգ-
 ղիացւոց, Աւստրիոյ, Գաղղիոյ, Իտալիոյ, Պելճիգացի և
 Բրիւսիոյ հիւպատոսարաններ, Հայոց թիւը 3987 ընդ-
 այր և ընդ կին, սրոնց 1648 ը այր . տուներն ընդհան-
 րապէս քարաշէն պատերով և կրկնայարկ, սենեակները
 սրտաբաց լուսամուտներով զարդարուած . փայտաշէն
 միայարկ տուներ ալ պակաս չեն . կան նաև բազմայարկ գե-
 ղեցիկ հաստատուն ու ձևաւոր տուներ, մանաւանդ նորա-
 շէններուն մէջ . ամենուն վրայ կղմինտը, և շատ տուն քո-
 ւաւոր, ընդհանրապէս իրարու կից . բայց քաղաքին հարա-
 ւային կողմի և արևմտեան եղերքի տաճկաբնակ թաղե-
 րունտուները գիւղի տուներու նման ընդարձակ ու զուար-

ճալի պարտէզներու մէջ ցիրուցան : փողոցները նեղ ու բազմապտոյտ : հիմն մէկ կողմէն քանի որ առիթ պատահի՝ իրլայնցնեն փողոցները : Բերդին մէջ 1000 տունէն աւելի կայ , ամենն ալ տաճկի : ասոր մէջ քրիստոնեայները ո՛չ տուն ունին և ո՛չ եկեղեցի : Բերդի արևմտեան կողմի արուարձանին ամէն թաղերն ալ տաճկաբնակ են . միայն Սօթլա և Պարօզ ըսուած ժողեղերեայ թաղերուն մէջ 200 ի չափ ալ յունաց տուն կը գտնուի :

Բերդի հարաւային կողմի՝ Իհարի, Գուլե—Պօլ թաղերն ու Եէնի—Ճումայի հարաւային մասը , արևելեան պարսպին կից Դեբե Բահուլէնի և Բահուլէնի թաղերը, Կահլ Կահլ և քաղաքին հարաւային կողմին մօտ Բեհլէթ թաղը և Պօլ — Թեթի ամբողջ տաճկաց բնակութիւն են :

Արևելեան արուարձանի ժողեղերեայ մասը ամբողջ յունաց թաղեր են . այս թաղերը արևելքէն սկսելով հետևեալներն են . Էօհլէնի , Գանիլա , Ֆրեհ Բահուլէնի , Բահլը — Էնի , Կուլ — Դեթի և Դեթի — Կայա , Հարաւային կողմի Կիլիկիա և Կօլ Բեթի արևելեան մասը , Ղեյլիլի և Դեթիլի թաղերը տաճկաց ու Հայոց խառն բնակութեան թաղեր են : Ծովեղերքին ու հարաւային կողմի մէջ տեղը գրտնուած Բեյրան , Էօհլէնի — Էնի , Կերդեր — Կուլ , Կ — Էսիլ թաղերն ու Կահլ — Կահլ ու Եէնի — Գուլա թաղերուն հիւսիսային մասերը հայոց , հռովմէականաց , յունաց և փոքր թաթիկ տաճկաց խառն բնակութեան թաղեր են :

Տրապիզօն ունի ճամիներ , որոնց երևելիները հետևեալներն են .

Արևմտեան արուարձանին մէջ .

- Ս.յ Սօֆիա ճամի երևելի շէնք մ'է .
- Պարօզ " Ա.յ Սօֆիայի արևելեան կողմը .
- Թէօքիւր շայրը " Պարօզի հարաւային կողմը .
- Իմարէթ " Թէօքիւր շայրին արևելեան կողմը երևելի շէնք մը .

Միջնաբերդին մէջ .

- Օրթա հիսար ճամի Բերդին արեւելեան պարսպին մօտ երեւելի շէնք մ' է .
- Մէկ մը " վերնաբերդի սահմանին մօտ .
- Միւս մ' ալ " Թապաքխանէի դռնէն վար :

Ներքնաբերդին մէջ .

- Մէկ մը ճամի Պազար քաւիուի արեւմտեան կողմը .
- միւս մը " Սանարքճըններուն մօտ .

Շուկայի մէջ .

Կէօմրիւկ կամ Էքտար ճամի

- Չարչը ճամի
- Ալաճա խան "
- Մուսլուքլար "
- Միւֆտի "
- Թապաքհանէ "
- Հաճը գասրմ " Համանուն թաղին մէջ .
- Եէնի ճումա " Համանուն թաղին մէջ .
- Թաւանլը " Պօզ թէփէ թաղին մէջ .
- Թէքքէ " Համանուն թաղին մէջ .
- Մէյտան " Համանուն թաղին մէջ .
- Սարմաչքըլը "
- Մումհանէ եօնի "

24 եկեղեցի յունաց , այլ և այլ թաղերու մէջ . մեծ մասին շէնքը հին ու անշուք . տասն և մէկը շարունակ բաց , տասներեքը ամիսներով փակեալ . ասոնց գլխաւորները հետեւեալներն են .

Ա.յ—Պանաի . ընդարձակ բարձր կամարակապ նորակառոյց . Գեֆր—տյա թաղին մէջ .

Ա.յ—Ղորթու , եպիսկոպոսական եկեղեցի . Թուզըլ—չէյմէ թաղին մէջ , առաջինէն աւելի մեծ՝ ու գեղեցիկ . դիրքը շատ բարձր , ծովահայեաց , ապառաժի վրայ

հաստատեալ ասոր շինութիւնը դեռ աւարտած չէ։ Հոս է յունաց եպիսկոպոսարանը ։

Այ—վասիլ , համանուն թաղին մէջ . Յուստիանոս կայսեր ժամանակը շինուած ։

Սուրբ Մննա , նոյն թաղին մէջ . շատ հին ու խարխուղ վիճակի մէջ . ասոր բարձր ու ծովահայեաց դիրքը շատ զուարճալի է ։

Սուրբ Աստուածածին . ապառաժէ փորած մեծ եկեղեցի . քաղաքին հարաւային ծայրը Պոլ—Նէէ լեռան գագաթը՝ կուսանաց վանքին մէջ ։

Այս վանքը 150 քայլ երկայնութեամբ և 50 քայլ լայնութեամբ պարիսպով չըջապատեալ է . ունի շատ մը փոքր սենեակներ կուսանաց համար . գեղեցիկ տեսարան մը , պատուական ջուր մը՝ որ մէջէն կը բղխէ ։ Աւանդութեամբ կրսեն՝ թէ յունաց կայսերութեան ժամանակ Տրապիզոնի մէջ 360 եկեղեցի կար . քաղաքը տաճկաց ձեռքն անցնելէն ետև անոնցմէ շատը ճամփի , բաղնիքի և ուրիշ բաներու փոխուած են . մէկ մասն ալ քակելով տուներու ու պատերու շինութեանց գործածեր են . հիմա անոնց աւերակաց նշխարները միայն կերևին ցիրուցան ։

Երեք եկեղեցի Հայոց , հին և փոքր , և կառուցեալ յունաց վերջին թաղաւորաց ատեն , այսինքն , 500 տարի յառաջ . որք են Ա . Սուրբ-Օքսէնտ կամ Առաջնորդարանի եկեղեցի . Մէյտանի մօտ հիւսիսային կողմը , պարսպապատ , ունի գերեզմանատուն մը , որուն մահարձանները ձիթենիներով ծածկուած են ։ Բ . Սուրբ Ստեփաննոս կամ Չարխափան . պարսպապատ , ունի ընդարձակ գերեզմանատուն մը ձիթենիի ծառերով . այս կողմերը հին սովորութիւն է գերեզմանատան մէջ ձիթենիի ծառ տնկելը ։ Գ . Սուրբ Յովհաննէս . Չարխափանի արևմտեան կողմէ 250 քայլ հեռի . մեծ շուկայի արևելեան ծայրը

Պէրպէր օգլու ըսուած տեղը . ունի փոքր գերեզմանատուն մը շրջապատի մէջ :

Մէկ եկեղեցի հռովմէականաց Սուրբ Աստուածածին անուն , հին ու հաստատ շէնք , հինգ կամարաշէն խորաններով , կիռ — Սէքսի ժամանակը շինուած . ունի դերեզմանատուն մը .

Մէկ եկեղեցի լատինաց Ֆրէնկ — հռովմէ — թաղը :

Մէկ գեղեցկադիր առաջնորդարան հայոց , եռալարկ և ծովահայեաց . մէկ առաջնորդարան հռովմէականաց , եկեղեցւոյ մօտ ուր — ուր փողոցին հիւսիսային կողմը : Մէկ դպրոց հայոց քարաշէն , մեծ , քառայարկ , քառափուսի ձևով . հոս երկու սեռէ 600 ի չափ աշակերտներ կը կրթուին զանազան ուսմանց ու լեզուագիտութեան մէջ . մէկ ուսումնարան յունաց , մեծ ու ծովահայեաց , ուր կը կրթուին 400 ի չափ աշակերտներ՝ ուսմամբ ու լեզուագիտութեամբ : Երկու ալ նախակրթական դպրոցներ Վիկտէ և Սեյր — թաղերուն մէջ : Մէկ աղջկանց դպրոց լատինաց , Բուլլե — Վրէ թաղը , ուր հայոց ալ բազմաթիւ ազայք ու աղջիկներ կ'ուսանին : Մէկ արքունի դպրոց՝ որ ժամանակէ մը 'ի վեր փակեալ է : Մէկ քանի նախակրթական դպրոցներ տաճկաց : Տասն եւ երկու հատ բաղնիք .

Որևեղեան արուարձանին մէջ՝ որք են .

Քէհեա օղլու , փաշա , Ոլաճա , Չուքուր , Քեաուուր :

Ներքին բերդին մէջ՝ որք են .

Մօլօզ , Ուզուն — օղլու , Մէյտան , Եօքիւզ — օղլու :

Միջին բերդին մէջ՝ որք են .

Ջիֆտէ , Գուլէլի :

Ջիղանոսի դռնէն դուրս մէկ մ'ալ՝ որ է իմարէթ — համամը .

Մէյտան , փաշա , և Ջիֆտէ բաղնիքները զոյգ են . մէկ արանց յատկացեալ , և միւսը կանանց . միւս

բազմեցնելը մինչև հէս օր արանց յատկացեալ են , և կէս օրէն մինչև իրկուն կանանց . Արանց համար աղ- գաց խորութիւն չըկայ . բայց քրիստոնեայ կանայք ե- բեքչարթի և շաբաթ օրերը միայն կրնդ ունուիւն : վասն զի միւս օրերը մահմետական կանանց յատկացեալ են :

Վաճառականաց պանդոկներ ու քարաշէն կամա- րակապ հողաւոր, խանութներ , գեղեթէն մը, Պէտիտ — շա- շը անուն շուկայ մը , մաքսատուն , Կարմիրնիւթ մը , մը- թերանոցներ : Ասոնց ամէնն ալ արևելեան արուարձա- նին մէջ կը գտնուին , և ծովեղերքէն անմիջապէս սկը- սելով դէպ 'ի արևելք ու հարաւ տարածուած են , և օր քառ օրէ ալ աւելնալու վրայ են :

Խաներուն անունները արևելքէն սկսելով հետևեալ- ներն են .

1 Մէյտան	Խանը
2 Բէհեա օղլու կամ Աճէմ	"
3 Հաճի եահեա օղլու	"
4 Սուլու	"
5 Պարաշկէվա	"
6 Տաշ	"
7 Ալաճա	"
8 Կիրիղին	"
9 Փաշաեան օղլու	"
10 Եալը	"
11 Կէօմիւք	"
12 Իքի քարուլը	"
13 Հաճի քատը օղլու	"
14 Միւֆթի	"
15 Կէօմիւք .	"

Մէյտան , Պարաշկէվա , Տաշ , Ալաճա և Փաշաեան օղլու պանդոկներուն մէջ կը նստին քաղաքին մեծ վա- ճառականները : Պէտիտը՝ քառակուսի ձևով հին շէնք

մ'է Չ-րը Կ-ի-ի-ն քով. մէջը դերձակներու ու բամպակ ծախողներու խանութներ կան : Պարիսպները բարձր ու ամուր, քարերը հրկիզութեանց պատճառաւ հինցած : Ունի երկաթեայ չորս դուռ իր չորս կողմերուն վրայ դէմ առ դէմ. մէջ տեղն ալ հօր մը անուշ ջուրիս կը կարծուի. թէ այս շէնքը 'ի հնումն քաղաքացւոց ապաստանարանն եղած ըլլայ ծովասպատակաց երեսէն : Մաքսատունը հին ու հաստատ շէնք մ'է կրկնայարկ և ծովահայեաց : Քարանթինան՝ որ կըսուի կի-շէ-ն — Կ-րայ, երևելի շէնք մ'է կրկնայարկ, եռայարկ և պարսպապատ, զոր 1740 թուականին իւշիւնճիւ օղլու Ահմէտ փաշայն շինել տուած է նաւահանգստին արևմտեան կողմը՝ էլէուսաի գաղաթին վրայ : էլէուսա՝ հրուանդանի պէս ծովը մտած, և քառակուսի դիրքով ուղղաբերձ կանգուն ապառաժ սար մ'է, երեք կողմերը՝ ծովին երեսէն 60 ոտնաչափէն աւելի բարձր, և գաղաթը հարթ. այս հարթ գաղաթին վրայ հին առենի կամարակապ ամուր շէնքերու և եկեղեցիի մնացորդներ մինչև հիմա կը գտնուին. Քարանթինան ալ ստոր վրայ շինուած է :

Այս սարը՝ հարաւային կողմէն՝ պարանոցի պէս նեղ ցամաքով մը ցամաքին կցուած է : Նոր՝ ճամբան այս ապառաժին տակէն կանցնի և կիրճի մը ձև ունի, ներքին կողմը ծով, և վերի կողմը անմատչելի ապառաժ. այս ճանապարհը փորած ժամանակ՝ երկու մեծ դատարկ քարայրներ դտնուեցան. Քարանթինային պարիսպները շուրջանակի բարձր ու ամուր են, ունին ցած ու փոքր դուռ մը հիւսիսային կողմը՝ ուրկէ քարակրտուր աստիճաններով վտանգաւոր ճամբէ մը ծովը կիջնան. և մեծ դուռ մ'ալ հարաւային կողմը, ուրկէ նաւամատոյցը կիջնեն : Այս շէնքը ողջահիկ սուս ըլլալէն զատ մեծամեծ թնդանօթներով զինեալ ըլլալուն

պատճառաւ , նաւահանդստին ու արեւելեան արուարձանին պահպանութեանը համար բերդ մը կամ մարտկոց մը կը համարուի . նաև քաղաքին պատերազմական զինուոց մթերանոցներէն մէկն է : Արեւելեան արուարձանի ծայրը կամ նաւահանդստին արեւելեան ծովեզերքին վրայ ալ քարաշէն փոքր մարտկոց մը կայ թեւէ — Թոպէ — անուն . որ կը պահպանէ քաղաքն ու նաւահանգիստը թշնամի նաւերու յարձակումէն , և պատերազմական զինուոց ալ մթերանոց է :

Քաղաքիս մէջ կան երկու հրապարակներ . կեալ վուր Մէյտան և Գապաք — Մէյտան : Առաջինը արեւելեան արուարձանին մէջ քրիստոնէից թաղերուն մէջ է . ասոր չորս կողմերուն վրայ օրէ օր նոր շինութիւններ աւելնալով իր նախկին ընդարձակութիւնը կորսուած է . և հիմա ունի միայն 280 քայլ երկայնութիւն և 150 քայլ լայնութիւն . ասոր կեդրոն սեղը Շորոտան մը կայ , չորս հին մարմարիոն սիւներու վրայ հաստատած լայն կամարակապ շէնք մը , որուն ջուրը դադրած է հիմա . Երկրորդն ալ արեւմտեան արուարձանին մէջ Այս Սֆիլօ մօտ է , և առաջինէն վեց անգամ ավելի ընդարձակ . Պայրամի օրեր այս հրապարակները կը լեցուին պարտղաց խուռն բազմութիւն : Կան պողպալից ծառերով զուարճալի ընդարձակ դրօսավայրեր , ուր քաղաքացիք միշտ կը յաճախեն մանաւանդ կիրակի օրերը : Արեւմտեան արուարձանին մէջ Այս — Սֆիլօ , Գոպա — Մէյտան և Թեօպէ — Չորս թաղերուն պարտէզները . Գուլլէ պոյը , Ենի — Շորոտ և պօղ — թէփէ թաղերուն պարտէզները արեւելեան արուարձանի Տեօպէ — Կեօպէ քեօվրիւսիին շրջակայ վայրերը որ թէպէտ ծառազարդ չեն , բայց մէջէն հոսող գետին խոխոջաւոր ընթացքովը զուարճալի դրօսավայր եղած են .

Տրապիզոն Մօլոզէն մինչև Էլէուսա ունի եօթն նա .

ւահանգիստ . որք են , Մ:ԷԿ, Մ:ՏԻՆՈՒ — ԵՅԻՆ , ԳԵՏԵ
 — ԵՅԻՆ , Թ:Ն — ԳԵՏԵ , Թ:ՆՆՆ — ԷՆԻՆ , Գ:ՆԻՆ — ԷՆԻՆԻՆ :
 այս վերջինը արևելեան կողմն է և միւսներէն ընդար-
 ձակ ու ապահով , բայց ծանծաղ և արևմտեան հիւսի-
 սային սաստիկ հովերուն առջև դանուելով՝ նաւերը
 չեն կրնար հաս ձմերել . ուստի կը պարտաւորին երթալ
 Սիւրմէնէ կամ Փլաթանա ձմեռն անցունել . Ամենէն
 բանուկ նաւահանգիստներն են Մ:ՏԻՆՈՒ — ԵՅԻՆ և Մ:Ն
 ԵՅԻՆ : Եստիկերքներուն վրայ տեղ տեղ բնական ապա-
 ռածներ կան . Գաղաքին մէջէն կանցնի երկու ձորակ
 և երկու դետակ : Երկու դետակները կանցնին բեր-
 գին երկու կողմի խորածորներուն մէջէն . երկու ձորակ-
 ներն ալ արևելեան արուարձանին մէջէն . ձորակին մէ-
 կը քաղաքին արևելեան ծայրն է , և 1000 քայլ ճամ-
 բայ կրնէ . ասի զառ 'ի վայր հեղեղաս մ'է , որ կըս-
 կըսի Պ:Ն — ԲԵՒԷ լերան արևմտեան հիւսիսային կողմէն
 և համանուն թաղէն անցնելով կիջնէ Ա:ՆԻՆՆԻՆ թաղը , և
 շատ տեղ տուներու ու ճամփներու տակէ անցնելով կը
 թափի ծովը : Միւս ձորակն ալ Պ:Ն — ԲԵՒԷ լերան ա-
 րևմտեան կողմէն կ'սկսի և ԵՅԻՆ — Տ:ՆԻՆ թաղին հա-
 մանուն մկկիթին հիւսիսային կողմէն և շատ տեղ ալ
 շէնքերու տակէ անցնելով կը հասնի Չ:ՆՆՆ — համաճ ,
 անկէ ալ նոյն ձևով կիջնէ Թ:ՆՆՆ — հանն ու կը խառ-
 նուի Գ:ՆՆՆ — ԳԵՏԵ : Երկու ձորակներն ալ օակաւա-
 ջուր են , և ընթացքնին կարճ : Գետակին մէկը՝ քա-
 ղաքին ճիշդ միջավայրէն կանցնի , և կը Կոչուի Գ:ՆՆՆ
 — ԳԵՏԵ . այս դետակը Պ:Ն — ԲԵՒԷ լերան արևմտեան
 հարաւային կողմէն , ըսել է քաղաքին արևելեան հա-
 րաւային սահմանէն կէս ժամ հեռուէն կ'սկսի , և ԵՅԻՆ
 — Տ:ՆԻՆ թաղին ու բերդին մէջ տեղէն անցնելով կը
 ձևացունէ բերդին արևելեան խորածորը . դէպ 'ի
 հիւսիս մէկ ժամու չափ ճամբայ առնելով կը հասնի

քիչ չուրով Մոսկով — Եթէ նաւահանգստի առջևի ծովը : Միւս գետակն ալ կը կոչուի Իշիկ — Պիւ կ'սկսի Տրապիզոնէն մէկ ժամ հեռի հարաւային կողմէն , և քաղաքին մտննալով կը մեծնայ ու կը ձեւացունէ բերդին արևմտեան խորածորը , և վերջը բաւական չուրով կանցնի ներքնաբերդին մէջէն ու ծովը կը թափի Մուրզի գունէն :

Տրապիզոնի ամէն կողմի փողոցներուն մէջ կը գտնուին աղբիւրներ այլ և այլ շուրերու , մանաւանդ Տէյէրէն — Դէրէն ու Չիւրմէրայի շուրերուն : Ամենէն առատ և քաղաքացոց առ հասարակ գործածած շուրը Տէյէրէն — Դէրէն գետինն է . Այս շուրը՝ քաղաքէն 3 ժամ հեռի՝ Խու — օլուն ըսուած տեղէն՝ լայն ու ամրաժածուկ ջրանցքով մը գալով կը թափի նախ կիւր — Մէյրանի արևելեան ծայրը մեծ ու հաստաչէն ջրարաշխի մը մէջ , անկէ ալ իր մեծ մասը Գուլէ — Պիւ էն բարձր կամուրջի մը վրայէն կանցնի բերդին մէջ . մնացածն ալ քաղաքին այլ և այլ թաղերուն փողոցներուն և տուներուն կը բաժնուի : Այս շուրը՝ 23 տարի առաջ խաղնատար օղլու Օսման փաշա անուն անձը բերել տուած է իր ծախքովը , որուն ջրանցքներուն նորոգութեանը պէտքին համար ալ կալուածներ յատկացուցած է . անկէ առաջ քաղաքացիք շատ նեղութիւն կը կրէին . հիմա ալ երբեմն այս շուրին կտրած ատեն դարձեալ կը նեղուին : Այս շուրը բարձր թաղերուն մէջ դացած չըլլալուն համար՝ նոյն թաղեցիք միշտ շուրի նեղութիւն կը կրեն : Այս շուրին յատկութիւնները աղէկ չեն . անձրևի ատեն մէկ քանի օր հետը կարմիր տիղմ մը կը բերէ՝ որ աղբիւրները կը լեցունէ :

Չիւրմէրայի շուրը՝ 2 ժամ հեռի համանուն գիւղէն խողովակներով բերած և աղբիւրներու բաշխած

են, որուն վերջին ծայրը Ուլան — Սուդ փողոցին հին աղբիւրը հասած է . այս ջուրը քղէկ՝ բայց քիչ է, միայն Եէ՛ն — Ճո՛ճո՛ն աղբիւրներուն ու տուններուն կը բաւէ :

Երևելի աղբիւրներն են . Խո՛ճուր, Այ — Ֆելեդո աղբիւրը . յոյն եպիսկոպոսի մը աղջիկ շինել տուած է . ասոր վրայ 1500 տարւոյ յիշատակարան կայ : Թերուշ Պուշի աղբիւրներ և Հաճի Օսման Գուլուսը ջրհորը որ Չեօմլէկճի և Այ-Ֆելեդո թաղերուն մէջ են : Թուշուշ Գո՛նի բարեհամ աղբիւրը՝ Պու — Բե՛նի թաղին մէջ : Գուլուան — Կելբէ աղբիւրը . Գուլե՛նի դրան դէմ ձորին մէջ : Այ — Սեֆե — Գո՛նի հարաւային կողմի պարտէղներուն մէջ՝ ճամբուն վրայ գտնուած երկու աղբիւրները : Կլիման բարեխառն է . օդն ընդհանրապէս լաւ . երկինքը մառախլապատ, ծովեզերեայ թաղերուն օդը խոնաւ ու վատաւողջ . բարձր թաղերունը խոնաւ՝ բայց աւողջ : Օդին այսպէս խոնաւութիւնն ու երկինքին մառախլապատութիւնը մինչև Պոնտական լեռներուն կատարները կը հասնին . լեռներուն միւս երեսի, այսինքն, հարաւակողմի օդը միշտ չոր է գրեթէ, և երկինքը բաց վասն զի հեռի են ծովէն ու անտառներէն : Տիրող հովերն են արևելեան, հիւսիսային, արևմտեան և հարաւային հովերը . օդոստոսէն ետքը գիշեր ցորեկ լեռներուն հարաւային հովերը կը փչեն : Չմեռը մէկ քանի օրէն աւելի ձիւն չընստիր :

Տրապիզօնի բնակիչներն ընդհանրապէս քաղաքավար, բարեբարոյ, աշալուրջ, աշխոյժ և աշխատասէր մարդիկ են . ո՛չ զգեստի համար զեղխութիւն ունին, և ո՛չ ուտելիքի և ըմպելիքի շոտայութիւն : Յոյներն աւելի ուսումնասէր, դործունեայ և արթուն, բայց սնապանժ, հպարտ ու արհամարհոտ են : Հայերն ուսումնասէր, աշխատասէր, դործունեայ, լեզուագիտու

Թեան փափաքող : Տաճկաց մեծ 'մասը' սանդղի, չե-
 ւնիք, շրթի, էէֆիի, գառալ, Կոչի, իէի, ընդեր են
 աղբատ փիճակի մէջ . փոքր մասն ալ դազազ, էքտար,
 չուհաճի և վաճառական : Յունաց արհեստաւորներն են
 բրուտ, անտղձադործ, նաւակերտ, որմնադիր ու քա-
 րահատ : Հայոց արհեստներն են պղնձագործութիւն,
 ամեն տեսակ ոստայնանկութիւն բամբակի ու մետաք-
 սի, հողագործութիւն, հիւսնութիւն, սափրչութիւն,
 ներկարարութիւն : Յունաց և Հայոց խառն արհեստներն
 են ոսկերչութիւն, ասիական ու եւրոպական հագուս-
 ներու դերձակութիւն, սօրկարութիւն, գունատուրաճու-
 թիւն, դարբնութիւն, մալիֆաթուրաճութիւն և նա-
 լաստութիւն : Վաճառականութիւնը յունաց և տաճկաց
 ձեռքն է : Քաղաքիս առևտուրը Սև ծովի ամէն կողմերուն
 հետ է, և իր յարաբերութեան գլխաւոր տեղերն են
 Կ. Պօլիս . ուրկէ՛ կուգայ եւրոպական ամէն տեսակ
 ապրանքներ, հագնելիք, զէնք, երկաթեղէններ, ա-
 ռադաստի կտաւ, չուան, շաքար և շն և շն :

Բումելի և Թունայ . ուրկէ՛ կ'առնէ ցորեն, հա-
 ճար, լաղուտ, մեղր, դառան և ուլի և արջառաց
 մորթ, Բումելի երկաթ, երկաթեղէն ապրանք, ա-
 պա, և շն :

Կէրճ և Ռաստով . ուրկէ՛ պատուական ցորեն, ա-
 լիւր, մաքարօն, զալթա, բուրդ, հաստ տախտակ,
 կաշի, աղ, ձող, երկաթ և շն :

Չէրքէզ և Վրաստան . ուրկէ՛ լաղուտ, ցորեն,
 իւղ, մեղր, մոմ, և շն :

Սօխում և Պաթում . ուրկէ՛ թիրսի ձուկ :

Թրիպօլի և շրջակայները . ուրկէ՛ առատ գինի,
 բրինձ, ամեն տեսակ պտուղ և ատաղձ :

Ճէնիկ, Օրտու և Սամսօն . ուրկէ՛ ցորեն, ալիւր,
 բրինձ և շաա թիւթիւն :

Մինապ . ուրկէ՛ տախտակ , աստաղձ և շագանակ :
Կղզիները . ուրկէ՛ սասյօն , ձէթ , ձիթուն , գինի ,
լիմօն և լն :

Պոնտոսի ծովեղերքները . ուրկէ՛ ամեն տեսակ ու-
տելիք և պտուղներ :

Յամաքի կողմէն ալ գլխաւոր յարաբերութեանց
երկիրներն են .

Բաբերդ , Երզնկա , Դերչան և Կարին . ուրկէ
կուգայ ցորեն , դարի , ալիւր , ամէն տեսակ պտղեղէն
և կթեղէն :

Կիւմիւշխանէ : ուրկէ՛ պատուական տանձ , խըն-
ձոր , չոր թուրթ և ուրիշ պտուղներ :

Հալէպ , Շամ , Տիարպէքիր . ուրկէ՛ կապուտ կը-
տաւ , ամէն տեսակ կէզի , ղութնի , և թարապուլու-
սի գօտի :

Մուսուլ . ուրկէ՛ սաւան բամպակէ :

Պարսկաստան . ուրկէ՛ ամէն տեսակ բրդեղէն ,
չալ , մետաքսեայ գործուածներ , թէմպէքի :

Տրապիզօն քաղաքին ու գաւառին բերքերն են
գլխաւորապէս թիւթիւն , կաղին , լուբիա , քթան ,
աղնիւ իւղ , մոմ , կապուտ կտաւ , քիչ մետաքս , մե-
տաքսեայ գործուած , սաւան , հրձուկ , ձկան իւղ ,
գինի , խնձոր , փորթուքալ , լիմօն , սոխ , փաթաթէս ,
փալամուտ , լոր , ձու , մանած , կանեփ , ձէթ , ձի-
թուն : Թիւթիւնը կը ղրկեն Թիֆլիզ , Կերձ , Երզնկա ,
Կարին , Պոլիս : Կաղինն ու լուբիան՝ Պոլիս , Ռուսիա ,
Հայաստան . իւղ , խնձոր , մոմ , լոր , ձու ՚ի Պոլիս . լի-
մօն , սոխ , փաթաթէս , փալամուտ ՚ի Ռուսիա . քթա-
նը ՚ի Հալէպ , ՚ի Շամ , ՚ի Պարսկաստան :

Տրապիզօնի բերդերուն ու մթերանոցներուն պահ-
պանութիւնն և հսկողութիւնը մէկ քանի հարիւր թօփ-
ճի ըսուած երկրացի զօրաց յանձնուած է . ասոնք փո-

փոխակի գիւղերէն կուգան և շատ տարիներ կը վա-
րեն այս պաշտօնը քաղաքացւոց ընկերութեամբն և
վերջը ազատ կըլլան : Տրապիզօնի անմիջապէս արևե-
լեան հարաւային կողմը կայ Պօւ — Բեֆէ անուն ուղ-
ղաբերձ լեռը՝ Պոնտական լեռանց (1) վերջին ծայրը ,
ծովին երեսէն 1000 ոսնաչափ բարձր : Այս լեռն ել-
նելու համար միայն մէկ ճանապարհ մը կայ արևմտեան
կողմէն , ուրիշ կողմերէն անհնար է ելնել :

Պօւ — Բեֆէի հիւսիսային գիրքին արևմտեան կողմը
զուարճալի տեսարան մը կը ներկայացունէ իր դալա-
րադեղ վայելչութեամբը . իսկ արևելեան կողմը , այ-
սինքն , էլէուսայի հանդէս՝ տխուր ու ահարկու պատ-
կեր մը , Ղւ — Պօւ — կոչուած իր երկարաձիգ ապա-
ռաժներուն պատճառաւ . այս ապառաժներուն վրայ
կան վիմափոր բարձր մատուռներ և այաղմա : Լեռանը
զազաթը լեռնադաշտակ մ' է կանաչազարդ , որուն
կեդրոնը կիսաւեր վանք մը կայ յունաց , ընդարձակ

(1) Պոնտական լեռինը կըսուին այն լեռանց գօտինելը՝
որ Աւու ծովի եզերքէն սկսեալ և Կեաղհեաէ բարձրանալով
կանջրպետին հին Պոնտոսի և Խաղտեաց անարկու սահման-
ները , եւ Պոնտոսի արևելեան հարաւային մասը պարս-
պելով կը հասնին Աթինա ըսուած ծովէզերեաց աւանը , որ կը
կարծուի՝ թէ հին Պոնտոսի արևելեան սահմանադրուին ե-
ղած ըլլայ . եւ արևմտեան կողմէն ալ կը ձգին մինչեւ Ղա-
նիկ նահանգը : Այս լեռներուն բարձր կատարներն են Չազը
— Կէօ և Գարս — Կադան կոչուածները , Տրապիզօնէն 12 ժամ
հեռի : Պոնտական լեռանց հիւսիսային երևան ընդհանրապէս
անտառային է , իսկ հարաւային երեսի խիստ բարձր կողմե-
րուն վրայ միայն ընդհանրապէս խիստ քիչ ծառ կը զըտ-
նուի :

չրջապարիսպներով, որոնց հիմայ հիմերը միայն կերեւելին . Այս վանքին մօտ ջրհոր մը կայ և կիսով չափ լեցուած ու խանգարած . գետնափոր ճանապարհ մը որ լերան արևելեան կողմի Ղրու — Պաթալի վիմափոր եկեղեցին կը հանէր : վանքին մօտ ու արևելեան հիւսիսային կողմը կայ Ահիւն — Տէրէ գերեզմանն ու Տէր Անիւն Մէլեան մը շինուած 1863 ին, որուն չորս կողմի վայրերը անտառանման զարդարած են պտղաւէտ ծառերով :

Գաղըրը և Զիղանայ լեռներէն երկու վտակ կիջնէ, որոնք Գալիեան ու Մաչկա ձորերէն անցնելով կուգան Միւհիւրճի ըսուած տեղը՝ Տրապիզոնէ 4 ժամ հեռի, և իրարու հետ միանալով կը շինեն Տէրէ գետնաւանդը : Այս գետը քաղաքիս արևելեան կողմէն կէս ժամ հեռիէն կանցնի ու կը թափի ծովը, ծովեզերքին մօտ երկու կարգ բազմաթիւ ջրաղացներ դարձունելով : Ծովէն կէս մլոն հեռի, ջրաղացներուն արևելեան կողմին մօտ գետին վրայ հաստատ ու գեղեցիկ կամուրջ մը շինուած է չորս բարձր կամարով : Կամուրջին շրջակայ վայրերը դաշտաձև գեղեցիկ հովտի մը վայելուչ տեսարանն ունին . ասոնց դալարագեղ ճոխ անգաստանները, ջրաղացներուն առուններուն եզերքները բուսած վարսաւոր ուռիներն ու երերուն հսկայ կաղամախները, առուններուն ու գետին խոխոջաւոր ձայները զուարճալի զբօսավայր մը կը ներկայացունեն, ուր ամէն կիրակի խուռն բազմութիւն մը կը գիմէ : Տրապիզոնէ 1 ժամ հեռի արևելեան հարաւային կողմը բլուրի մը վրայ վանք մը կայ Հայոց, ամենափրկիչ անուն . տաճկերէն չէրէպէ մասալը, որուն հողը Ստեփաննոս Շէմսէտլեան անուն հայ իշխան մը՝ 1424 թուականին (պհգ հայոց) կիւ Սէքսի օրովը՝ երբ հայերը սկսեր էին շատնալ քաղաքին մէջ, յոյներէն ծախու առնելով, կա-

ուուցեր էր այս վանքը : Եւ հաստատած էր միաբանութիւն մը որուն յանձնած էր վանքն ու անդաստանները : Այս վանքը ունի մեծակառուոյց քարաշէն եկեղեցի մը երեք մատուռներով , բարձր ու քարաշէն զանգակատուն մը . հիմայ մէջը միայն մէկ պահապան և մէկ ալ քահանայ կայ : Այս վանքը հին ատեն շատ ճոխ , հարուստ և ընդարձակ էր և ըստ մեծի մասին քարաշէն , ամուր պարիսպներով շրջապատեալ :

Վանքին արևմտեան հարաւային կողմը և քիչ հեռի երկու աղբիւր կայ . կաթնաղբիւր և լուսաղբիւր . շուրը կտրած և ճամբայները խանդարած : Վանքին անպատանաց արևմտեան հիւսիսային սահմանին վրայ բլրի մը ծայր կերևին սուրբ Մամաս անուն եկեղեցիի մը չորս կողմի պատերուն մնացորդները , զոր հիմայ շուր և իւրի կանուանեն . Հայերը՝ Անիէն և Շամշինէն Տրապիզոն դաղթած ատեն՝ կերևի որ նախ հոս հաստատած են իրենց բնակութիւնն և երկար ժամանակ անցնելէ վերջը մտած են քաղաքը :

Յամաքի կողմէն Տրապիզոն երթեկեկելու համար երեք ճանապարհ հայարեւելեան , արևմտեան , հարաւային : Արեւելեան ճանապարհը Սիւրմէնէ կը հանէ արևմտեանը՝ Բլաթանա . հարաւայինը՝ որ կըսուի Էրզրում եւլ , 'ի կարին : Այս վերջին ճամբան քաղաքին հարաւային կողմի Պուրթիթի թաղէն՝ համանուն լեռան վրայ ելնելով դէպ առաջ կերթար . բայց հիմայ չը բանիր : Վասն զի կառավարութիւնը անցորդաց դիւրութիւն ըլլալու համար մէկ քանի տարի առաջ նոր կառուղի ճանապարհ մը շինել տուաւ : Այս նոր ճանապարհը՝ Այ—Ֆիլիպո թաղէն սկսելով՝ կանցնի Էրզրում , կիրճը , անկէ կը դառնայ դէպ 'ի հարաւ և կիջնէ Տեյրեք գետն ու դետին ձախ եզերքն 'ի վեր երթալով կը հասնի Խու—ուլ և մինչև Միւհիւրճի ըսուած տեղը 4 ժամ հեռի քաղաքէն , ուր կը նըս .

ներն . ասիէ անդին կսկսի Բաբերդու արևելեան դաշտը , որուն մէջ 2 ժամ յառաջ երթալով կը հանդպիս կըլլի . անկէ 2 ժամ ալ հեռի վարչական հայոց գիւղերը , և 2 ժամ ալ հեռի Բաբերդ . Տրապիզոնէ Բաբերդ այս ճամբան ճիշդ 28 ժամ կը տևէ :

Երկու ուրիշ ամառնային ճամբայ ալ կայ . մէկը՝ Ուզ գաւառի գլուխէն անցնելով կը խառնուի Կէօօօնէ միւս ճամբան . միւսը՝ Սիւրմէնէն ու Գարսի ուղղակի ՚ի Բաբերդ :

Տրապիզոնէն 6 ժամ հեռի է Ճէվիղլիկ ըստած տեղը : Այս անունով կը կոչուի նաև գաւառը , որ Գաւառ թա գաւառի հարաւային կողմը կիյնայ ու կը բաժնուի Մաչկայ, Գալիեան, Վազըֆ, Չիկանոյ և Ուզի իր մէջը գտնուած երեւելի ձորերուն ու գիւղերուն անուններովը : Մաչկայի մէջ երևելի է Լիվերա գիւղը . այս գիւղը կը գտնուի 10 ժամ հեռի Տրապիզոնէն . ունի 3 վանք Մէյրէմ—Անա , Այ—Իանի , Այ—Եօրկի :

Ճէվիղլիկի սահմանը՝ հարաւային կողմէն Պոնտական լեռանց բարձրաբերձ կտտարն է , արևելեան կողմէն՝ Գազըքըր Գարակապան , արևմտեան կողմէն՝ Չիլանա լեռը , ուրկէ կը բանի կարնոյ ձմեռնային ճամբան :

Այս գաւառին բնակչաց մեծագոյն մասը յոյն է , մանաւանդ լեռներու կողմերը . Կէս կէս անուանեալ բազմաթիւ կեղծ տաճիկներ ալ կը գտնուէին երբեմն , որոնք ժամանակէ մը ՚ի վեր քրիստոնէութիւնն յայտնելով յոյն եղած են : Գաւառիս հիւսիսակողմի Չիկանոյ գիւղին բնակչաց խոռովասիրութիւնն ու աւազակութիւնը հռչակեալ են . Բերքերն են՝ պատուական իւղ, պանիր, քթան , մոմ : Տրապիզոնէն 10 ժամ հեռի՝ Մաչկայի մէջ ու ճամբուն վրայ կը գտնուի Եէօօօն ըստած տեղը . կամուրջին գտնուած տեղը խաներ ու խանութներ չի

նուած են . հոս հանքային ջուրեր կը բղխին : Տրապի-
 զոնէն 12 ժամ հեռի՝ Զիղանա լեւան ստորտան է Պէ-
 ճէլէ ըսուած տեղը , ուր միշտ պահապաններ կապասեն
 աւազակաց ու ձեան հիւսի վտանգին համար : Լեւան
 վրայ ալ պարիսպներ շինուած են ձեան հիւսի առաջքն
 առնելու համար . այս լեւան միւս երեան է Մարէն Խանլը ,
 Պէքճիլէրէն 2 ժամ հեռի և կրոմ անուն մեծ գիւղին
 մօտ . այս կողմերը կան առատ հանքեր պղնձի և այլն ,
 ամէնն ալ երեսի վրայ մնացած : Մարէն Խանլըն 4 ժամ
 հեռի կը գտնուի Արտասա անուն Տօռուլ գաւառի ա-
 ւանը . Արտասայի առջևէն կանցնի Կի-ճի-Նի-ճի գետը՝
 որ կը կոչուի Խարշութ , և Թրիպօլիի մօտ կը թափի ծովը :
 Տօռուլ գաւառը կը գտնուի Մաչկայի ու Պոնտական
 լեռներուն հարաւային կողմը . արևելքէն ու հարաւէն
 սահմանակից է Կի-ճի-Նի-ճի . ասոր հարաւային ու ա-
 րևմտեան կողմերէն կանցնին Գոյլ-ճի-ճի ու Շէյրան : Այս
 գաւառին երևելի գիւղը՝ Կրոմ է , որուն բնակիչներն որմ-
 նադիր են և 400 տարիէ՛ ՚ի վեր շարունակ գաղանի քը-
 րիստոնեայ մնալով մէկ քանի տարի յառաջ կրօնից ազա-
 տութեան շնորհիւ յայտնի քրիստոնեայ եղած են : Ար-
 տասայի հարաւային կողմը 6 ժամ հեռի կը գտնուի
 Կիւմիւշ խանէ քաղաքը :

ԿԻԻՄԻԻՇ ԽԱՆԷ

Այս քաղաքը լեւան մը կողին վրայ շինուած է .
 բնակիչները տաճիկ , յոյն և 239 տուն ալ հայ . ու-
 նի ճամիներ , խաներ , բաղնիքներ , եկեղեցիներ յունաց
 և մէկ ալ հայոց յանուն սուրբ Աստուածածնի , կամա-
 րակապ հնաշէն ու հարուստ : Դպրոցներ իւրաքանչիւր
 ազգաց . հայոց դպրոցին մէջ 150 ի չափ աշակերտ կը
 կրթուի հասարակ ընթերցանութեամբ ու հայկաբա-

նութեամբ : Գաղաքին ստորոտէն հիւսիսային կողմէն
 կ'անցնի Սահմանաւոր կամ կիւստիսի գետը : Այս գետը
 Մերձիկ կամ Ղազարի ըստած տեղի լեռնէն կուգայ . գե-
 տին երկու կողմը՝ հարաւէն հիւսիս , Սահմանաւոր
 մինչև Խոսու լեռը 4 ժամ շարունակ կան գեղեցիկ պար-
 տէզներ պտղաւետ ծառերով զարդարուած , որոնց
 խնձորն ու տանձը , մանաւանդ հոն—հոն ըստած տան-
 ձը և ուրիշ պատուական պտուղները քաղաքին տաճիկ
 բնակչաց միակ ապրուստներն են : Գաղաքէն մէկ ժամ
 հեռի արևմտեան հիւսիսային կողմը հայոց վանք մը
 կայ գեղեցիկաչէն , ամենափրկիչ անուն , որուն մէջ հի-
 մայ միայն պահապան մը կայ : Գաղաքին շրջակայները
 կան առատ հանքեր արծաթի երեսի վրայ ձգած . կի-
 ստիսի 5 ժամ հեռի հարաւային կողմը դէպ 'ի ձու-
 րագլուխը կը գտնուի Զիմոն կամ Մարտի տան—օլը գիւ-
 ղը , որուն մօտէն կանցնի Երզնկու ճամբան : Մուրատ
 խան օղլուէն մէկ ժամ հեռի կը գտնուի ճինիվիզ կամ
 կուշի—Գուշի , գիւղը , որուն լեռան վրայ ահագին
 բերդ մը կայ հին ժամանակէ մնացած : Այս կողմերուն
 բնակիչները խալտ կը կոչուին հին խաղտեաց անունովը ,
 և ըստ մեծի մասին յոյն են , մնացածը տաճիկ : Յոյնե-
 րը՝ արհեստաւոր են անադօժող (զալայճի) և շն . գը-
 րեթէ ամէնն ալ օտարաշրջիկ . տաճիկները ջորեպան ,
 վասն զի երկիրը ապառաժուտ է , ուրիշ կերպով չեն
 կրնար հողալ ապրուստին : Վերջին տարիներս բազմա-
 թիւ յոյն գերդաստաններ Ռուսաստան գաղթեցին : Այս
 կողմերուն ջուրերը կիստիսի գետը կը խառնուին . կո-
 ղանցէն անդին է Գուշի—Գուշի լեռը , ճիշդ 4 ժամ հեռի
 ալ Պալախօս գիւղը . ասկէ 2 ժամ հեռի Երկի գիւղը
 կայ՝ որ Բաբերդէն ալ 2 ժամ հեռաւորութիւն ունի : Տը-
 րապիզօնէն 10 ժամ հեռի է Կիմիչկի լեռը Գուշի շրջի-
 ծայրը . ասկէ 2 ժամ հեռի Գազըքը լեռը , որուն միւս

երեսի ձորին մէջն է Տալ—Իտիլ— ըսուած շէն գիւղը . հոս Սանդաղիք եկած բնակութիւն հաստատած են , և ունին եկեղեցի մը : Գալիեանի ձորերուն մէջ և Կիսիշ- կի ու Բալ—Իտիլ— շատ մը խաներ ու խանութներ կան : Գաղբջրի արևմտեան կողմն է Չալ—Իէլ անուն երկ- նաբերձ լեռը . այս լեռան գագաթին մօտ մաքուր ու մնայուն ջուրով լիճ մը կայ բաւական ընդարձակ , և ուրիշ պատուական պաղ ջուրերու աղբիւրներ , գագա- թըն ալ յունաց ուխտատեղի մը ու աղբիւր մը : Տալ— Իտիլ—Ին մէկ ժամ հեռի է արևելեան կողմն Սանդաղի ձորը բարձր լեռներով շրջապատեալ . այս ձորին մէջ 8000 տունէ աւելի յունաց բնակութիւն կայ 7 թաղի բաժանեալ . գիւղին երկայնութիւնը մէկ ժամէն աւելի է . ամէն թաղի մէջ զատ եկեղեցի կայ : Տալ—Իտիլ—Ին 2 ժամ հեռի հարաւային կողմը կը գտնուի Չորաքի ձորն ու խաներ . ասկէ ալ մէկ ժամ հեռի Գիլիլ—Իտիլ ու խանը . և ասկէ 3 ժամ հեռի Թորոսանց գիւղն ու խաներ ճանապարհի վրայ . Գիլիլ—Իտիլ ին ու Թորոսանցի մէջ տեղն է Գըլ—Ին ըսուած ընդարձակ լեռնադաշտը : Այս դաշտին մէջ կայ երեք գերեզման Գըլ—Ին անու- նով 40 ոտք երկայնութեամբ . վրանին ալ քար շարած . յայտնի չէ ասոնց ինչ գերեզմաններ ըլլալը . բայց ուխ- տատեղի է ամէն ազգաց և մանաւանդ տաճկաց : Այս կողմի ջուրերը Սիւրմէնէի կողմը կը վազեն : Թորոսան- ցէն կ'սկսի Բաբերդու արևելեան դաշտը և 6 ժամ կը տևէ : Այս դաշտին մէջ Բաբերդ երթալու ճամբուն վրայ իրարմէ 2 ժամ հեռի կը գտնուին նախ կրողի և ետքը վարդահան անուն հայոց գիւղերը :

Տրապիզոնի արևելեան կողմը՝ Տեյլիֆ Կիլիկիէն ըս- կսեալ մինչև Եօ — ուր գետի մէջ տեղը գտնուած երկիրը , որ 7 ժամ երկայնութիւն ունի , Գօլաթա կամ Եօմուրա անուն ծովեզերեայ գաւառն է : Այս , գաւա-

ուր հարաւային՝ կողմէն սահմանակից է ճէվիդլիք գաւառին : Ունի 6000 տուն բնակիչ . տաճիկ , յոյն . մեծագոյն մասը տաճիկ , գիւղերուն շատը ստաճկարնակ . Հայոց թիւը 2340 , և 310 տուն : Ամառնային նուազանգիստ մը , բարձր լեռներ , գետեր , Շահ — Կրեւի , որուն գլուխը՝ Սամարաքսա և ճօլարա գիւղերուն հարաւային կողմն է ծովէն 5 ժամ հեռի : Տոճնայի գետը Ուզ գաւառակի գլուխէն Ա, — Եւր լեռնէն ըսկիցք առնելով՝ կիջնէ Ուզի ձորին մէջէն Կալաֆիկա և Տոճնա , ու կը թափի ծովը 10 ժամ ճամբայ . ընելով : Տոճնայի գետէն մինչև Եւր — Կոլ գետին մէջ տեղը Կանուած երկիրը սոյն գաւառին բուն Եօմուրա կոչուած մասն է . Երովեղերքի օդը շատ գէշ ու վատառողջ . հողը տեղ տեղ բարեբեր . դիւարոր բերքերն կաղին , ամէն տեսակ պտուղներ , մանաւանդ խնձոր . Եօմուրա Եւր , որ հեռի երկիրներ կը զրկեն . Բնակիչներն ընդհանրապէս դառն ազքատութեան մասնուած . մշակութեան նոր ու գիւրին կերպերուն չը հետեւելով իրենց հին անօգուտ ու գժուարին եղանակը կը դործածեն : Մշակութիւննին ու անունդնին միայն լազուտ է , մշակելու հողերնին ալ քիչ : Ամառ ատեն իրենց ոչխարներն ու կովերը մէկտեղ Եւր կերթան բարձր լեռներու գագաթը հիւղերու մէջ կը բնակին . գիւղերուն տուները իրարմէ շատ հեռի ու ցիրուցան շինուած ըլլալուն , և մանաւանդ բնակչաց ազքատութեան պատճառաւ տղայոց կրթութեան համար դըպրոց ալ չունին գրեթէ : Պէտք է գիտնալ որ ո՛չ միայն այս գաւառը , այլ Պոնտական գաւառներուն մեծագոյն մասը մշակութեան յարմարութիւն չունի , վասն զի երկիրն ըստ մեծի մասին քարոտ ու անգործելի հողով կամ անտառներով ծածկած է . նոյնպէս և գիւղերուն տուներն ալ ցիրուցան շինուած են , անանկ որ

չատ գիւղի երկայնութիւն 3 ժամէն աւելի կը տեւէ ,
 և մի և նոյն գիւղը՝ լեռներով չըջապատեալ այլ և այլ
 ձորերու մէջ շինուած ըլլալով՝ գաւառակ մը դար-
 ձած է : Գիւղերուն թաղերը՝ ձորերով ու լեռներով
 իրարմէ բաժնուած , տուներն անգամ իրարմէ հարիւ-
 րաւոր քայլ հեռի ու անտառներով չըջապատեալ են :
 Հոն իւրաքանչիւր ընտանիք՝ իր բնակարանը իր ըն-
 դարձակ ժայռուտ ու անտառախիտ կալուածին կեդ-
 ըն տեղը և կամ , յարմար եղերքին վրայ հաստատած ,
 կը տիրէ անոր մէջ իբրև իշխան առանձին երկրի մը .
 ասկէ յառաջ եկած է Պոնտաղւոց առանձնասիրու-
 թեան ոգին , աւազակաբարոյութիւնն ու խոր ու թան-
 ձրը սոցիտութիւնը :

Գօվաթայ գաւառին գլխաւոր տեղն է Գօվաթա ,
 ուր կը նստի միւտիւրը : Եւ հայոց երևելի գիւղերն են
 Ստեֆանոս , Շանա , Սամարուքսա , կալաֆկա և Ուզ :

Ստեֆանոս քաղաքէն 2 ժամ հեռի արևելեան հա-
 րաւային կողմը . ունի 42 տուն , 489 բնակիչ , որուն
 233 ը այր . մէկ եկեղեցի կամարաչէն նոր ու գեղեցիկ
 սուրբ Թէոդորոս անուն : Սամարուքսա . Ստեֆանոսէն
 2 ժամ հեռի արևելեան հարաւային կողմը . ունի 78
 տուն և 416 բնակիչ , որուն 230 ը այր . մէկ եկեղեցի
 նորաչէն Սուրբ Լուսաւորիչ անուն , գիւղին հարաւային
 ծայրը Բսկաֆիա թաղին մէջ :

Շանա , ունի 74 տուն , 633 բնակիչ , որուն 336 ը
 այր , երեք եկեղեցի , որոնց գլխաւորն է Սուրբ Սար-
 գիս , մեծ , կամարաչէն 4 սիւներու վրայ հաստատած :
 կալաֆկա , Շանաի սահմանակից արևելեան հարաւէն ,
 ունի մէկ նորաչէն եկեղեցի Սուրբ Գէորգ : Ուզ , կա-
 լաֆկայի հարաւային կողմը . ունի մէկ կիսաչէն եկե-
 ղեցի մը , Սուրբ Լուսաւորիչ անուն : կալաֆկայի և Ու-
 զի մէջ 83 տուն կայ և բնակչաց թիւն է 538 , ու

րուն 289 ը այր է :

Տրապիզոնի գիւղերը՝ ինչպէս որ նկարագրեցի, խիստ տարածուած են, և եկեղեցիներն ալ անոնց կեդրոնը շինուած են. ուստի ջերմեռանդ գիւղացիները եկեղեցի երթալու համար՝ կը պարտաւորին ժամերով ճամբայ քալել պաշարնին ալ հետ կրելով. Գօ վաթայի արևելեան կողմը Գայլ գետէն սկսելով մինչև Մահոնա գետը, որ 3 ժամ կը տևէ, կը գտնուի Սիւրմէնէ ըսուած ծովեզերեայ գաւառը՝ Օֆի սահմանակից : Այս գաւառը Սև ծովէն, այսինքն, հիւսիսէն գէպ 'ի հարաւ Բաբերդի Թորոսանց լեռան մինչև հիւսիսային երեսը կը հասնի, և 16 ժամ է տարածութիւնը : Սիւրմէնէ ունի դժուարամատոյց լեռներու գօտիներ՝ ուր կապաստանին լեռնախոյաններն ու յանդուղն հրոսակները. երեք ալ գետ, որք են . 1⁰. Եամ պօլը՝ որ Չառ — Կեօ բարձր լեռնէն՝ Տաշ — քէօփրիւի ու Սանթայի մէջէն անցնելով կիջնէ Սիւր — ձորը, անկէ կը թափի ծովը 17 ժամ ճամբայ ընելէ ետքը : 2⁰. Գար — րեբէ՝ որ սկիզբ կառնէ Երզն — րեբէ ու Երզնէ լեռներէն, և իր մէջը մէկ քանի վտակներ ընդունելով կանցնի Գար — րեբէ գաւառակէն ու Սիւր — րեբէ աւանին արևմտեան կողմէն կը թափի ծովը 16 ժամ ճամբայ ընելէն ետքը : 3⁰. Բիւր — րեբէ՝ որ բարձրա կատար Մար — րեբէ էն սկսելով կիջնէ Չառ — շառ կամ Կեօ — րեբէ, և իր մէջը շատ վտակներ ընդունելով, կը թափի ծովը Խո — րեբէ աւանի արևմտեան կողմէն 10 ժամ ճամբայ առնելէն ետքը : Սիւր — րեբէ երևելի տեղերն են Սինճար, Գարա — տէրէ, Սիւրմէնէ, Բիւր — շառ — տէրէ, Խումուրկէն . և զլիսաւոր տեղն է Սիւր — րեբէ Բարս Գօ վաթայի արևելեան կողմը 3 ժամ հեռի . ասոր արևմտեան կողմը կէս ժամ հեռի Սրակի ըսուած գիւղը կը նստի միւստիւրը : Սիւրմէնէ աւանը

ունի ապահով ու ընդարձակ նաւահանգիստ մը , բայց դժբաղդարար տեսակ մը զնասակար փոքրիկ որդեր կը գտնուին մէջը՝ որ կապականեն նաւերը : Սիւրմէնէի պազարը հիդշարթի օրերը կը բացուի . և կը վաճառեն առատ ու պատուական իւղ , զոր կը զրկեն հեռի երկիրներ մանաւանդ . Կ. Պօլիս ընծայի համար , քրթան , մանած , դերձան . թեւ , առատ ձկան իւղ , զոր կը զրկեն Կարին և Երբեմն ալ Կ. Պօլիս ճրագի գործածելու համար :

Այս դաւառը ունի 60 դիւղ , 8000 տուն բնակիչ , 6970 տուն տաճկաց , 4000 յունաց և 30 աուն հայոց . Գաւառիս արդի տաճիկները՝ յառաջագոյն քրիստոնեայ էին , և մեծագոյն մասը աղղաւ հայ . 1715 թուականին ձգելով իրենց հաւատքն ընդունեցին տաճկական կրօնքը : Ասոնց կէսէն աւելին մաքուր հայերէն կը խօսին մինչև հիմա . մանաւանդ կանայք , որ տաճկերէն ալ չեն հասկնար : Ընքա քրիստոնէից հաւատքը կը յարգէին , քահանայները կը սիրէին ու ակնածութիւն կրնէին . և 1859 թուականին ասոնց մէկ մասը՝ Տավլաչեան Տէր Կարապետ քահանայի ձեռօք Բ. Դըրան աղերսագիր տալով ձեռք բերաւ կրօնական աղատութիւնը : Ան աստե՛ն երկրին երևելի յօլմերը սրտմտելով անոնց դէմ՝ սկսան տեսակ տեսակ հալածանքներ տալ ժողովրդեան . վանքերը քակեցին , հնաչէն եկեղեցիները հիմնայատակ կործանեցին , հայերէն խօսին ու հայոց սովորութիւնները խտտիւ արգիլեցին : Հաստատեցին տաճկական դպրոցներ տղայոց կրթութեան համար . բայց ժողովուրդը չը կրնայով հանդուրժել անոնց խտտութեանցն ու հրամաններուն , խռովութիւն յարուց ու հալածեց յօլմերը . մէկ երկու տարի անցնելէն վերջն ալ խանդարեցան դոցուեցան տաճկական նորահաստատ դպրոցները :

Այս ժողովրդեան կրօնափոխութեանը սկզբնապատճառ եղած են Ղուռուֆ Մէհէմէտ և Պէքեար անուն երկու մահմէտականներ : ասոնք այս երկիրն ու մանաւանդ հայերը անտէր գտնելով, վասն զի հայերը ան ատեն Համէն գաւառի հալածանքէն ճողպրելով՝ խեղճ ու անղէն այս կողմերն ապաստանած էին, բրոնացան երկիրն վրայ ու սաստիկ հարկապահանջութիւններ ու չարաչար սպանութիւններ ընելով ժողովուրդը ասու սարսափի մէջ ձգեցին . ասանկով ժողովուրդը : կեանքը ազատելու համար պարտաւորեցաւ կրօնափոխութեան . դիմելու հետզհետէ : Այս երկու անձինք՝ վերջը կրօնական ժողով մը հաստատեցին և զօրաց գունդեր կազմելով կարգաւ գիւղերը շուրջ եկան համարձակ . քրիստոնեայնները բռնաբար թլփատեցին, և հաւատք չընծայողները կողոպտեցին ու ըսպանեցին . այն հայերէն ոմանք գիշերանց մօրեմերկ փախուստ տալով Տրապիզօնի շրջակայ գիւղերը, անկէ ճանիկ, Սինապ, և մինչև Ատաբազար ցրուեցան, որոնք հիմայ հայ մնացին :

Տեղւոյս ծերերը կը պատմեն՝ թէ Ղուռուֆ Մէհէմէտ 40 գեղեցկահասակ ու զօրեղ քրիստոնեայ երիտասարդներ ընտրելու վերջին անգամ թլփատութեան շքեղ հանդէս մը կատարէր է Եփմա ըսուած գիւղին մէջ : Այն միջոցին գիւղին գետը երեք օր շարունակ կարմրաներկ հոսեր է : Իսկ այս դէպքը Ղուռուֆի մահուան պատճառ եղեր է : Վասն զի կրսն որ ընդհանուր գաւառին մահմէտականները Ղուռուֆի այս ըրած բռնութիւնը՝ մահմէտական կրօնքին հակառակ և հետեւաբար այս տարօրինակ երևոյթին պատճառ համարելով իսկոյն անոր սպանմանը վճիռ տուած են . մէկ քանի օր ետքը՝ երբ Ղուռուֆ կը պատրաստուէր երթալ տաճկացունել հայոց վերջին

մնացորդ փէրվանա գիւղին բնակիչներն ալ, մահմէտականք անմիջապէս 30 ի չափ սպառազինեալ քաջ դարանամուտներ զրկեցին Շիմաէն քառորդ մը հեռի կրճի մը գլուխ անոր անցնելիք ճամբուն վրայ զայն սպաննելու համար . չարաչար վիրաւորեցին Ղուռուֆը , մարմինն ալ հոն գետինը ձգեցին անթաղ .

Սիւրմէնէի արևելեան կողմն է Օֆ անուն ընդարձակ գաւառը . արևելեան կողմէն իրիզէի և հարաւային կողմէն Սպիրի սահմանակից . այս վերջինէն Պոնտական լեռանց գօտիովը զատուած : Օֆի ծովեզերեայ երկայնութիւնը 3 ժամ է , ծովեզերքէն խորութիւնը 18 ժամ : Ունի անտառախիտ դժուարին լեռներ . 3 գետ . Օֆ տէրէսի , Գալոս և Գարա — տէրէ . գլխաւոր տեղն է Օֆ — պաղարին՝ ուր առևտուր կըլլայ կիրակի օրեր : Գլխաւոր բերքերն են քթան , մանած և իւղ : Կայ 11,000 տաճիկ բնակիչ , կարդացող ու կախարդ մարդիկ . լեզուին յունարէն : Ասոնք Ֆթիի ժամանակ բռնութեամբ մահմէտական եղած են : Օֆի աղէկ նաւահանգիստ մը չունի : Սրևելեան կողմը կը գտնուի իրիզէ կամ Րիզէ գաւառը . արևելեան կողմէն Աթինայի , հարաւէն Համէն գաւառի արևմտեան լեռներուն սահմանակից . Ունի 15 ժամու չափ ծովեզերեայ երկայնութիւն մինչև Քէմէր . նոյն չափ ալ խորութիւն մինչև Համէնի լեռը : Կան բարձրաբերձ առնուիկ լեռներ . մէկ քանի գետ , ունի 12,000 տուն բնակիչ . 11,000 էն աւելի տաճիկ՝ մնացածը յոյն . ամէնն ալ աւազակաբարոյ , ռխակալ ու խորամանկ : Գրլխաւոր գիւղաքաղաքն է Րիզէ , Տրապիզօնէն 20 ժամ հեռի . բնակչաց մեծագոյն մասը տաճիկ , մնացածը յոյն . ընդհանրապէս երկրագործ և աղքատ . մէկ փոքրր մասն ալ սանտալճի և վաճառական . առաջ հոս հայեր ալ կը գտնուէին , որոնք վերջը Տրապիզօն գաղ-

Թած են : Բիզէ ունի կանոնաւոր շուկայ և տօնապահաւոր : Բերքերն են առատ ու պատուական քրթան , մանած , կանեփ , առատ ձկան իւղ և փայտ , լիմօն ու փորթուքալ :

Բիզէի ու Սթինայի մէջ տեղն է Քէմէր Տրապիզօնի սահմանադուխը : Բիզէէն 10 ժամ հեռի է Աթինա աւանը . ասոր ալ հարաւային կողմը 12 ժամ հեռի կը գտնուի Համէն դաւառը : Աթինա ուրբաթ օրեր մեծ բաշտ կը կրլայ , ուր բազմաթիւ մարդիկ Համէնէն կը դիմեն առևտուրի համար : Աթինայի բերքն է ձկան իւղ , մանած , ուռկան , մոմ , որ գլխաւորապէս Համէնէն կը բերեն : Այս կողմի բնակիչները Լալ կը կոչուին . ամէն ալ տաճիկ , ու քաջ , առևտուրի յարմար ու յաջողակ . Մնկուէլի լեզուաւ կը խօսին , տաճկերէն ալ գիտեն . ասոնցմէ շատերը օտար երկիրներու մէջ վաճառականութիւն ընելու կերթան : Այս դաւառը ունի երկնաբերձ , դժուարամատչելի և անտառախիտ լեռներ . մէկ ալ գետ Փարլուան — Դերէ անուն :

Համէն՝ բարձրաբերձ ու անմատչելի լեռներով շրջապատեալ դաւառ մ'է . ունի 70 էն աւելի գիւղ և 6000 տուն բնակիչ մահմէտական : Բնակիչները հայերէն կը խօսին , մանաւանդ կանայք , որոնց շատը տաճկերէն ալ չեն հասկնար : Ասոնց տաճկանալը՝ Սիւրմէնէի ու Գարա Դերէ բնակչաց տաճկութենէն շատ առաջ է : Գաւառիս մէջ հիմա միայն Էլէհովիտ գիւղին մէջ մէկ քանի տուն հայ և մէկ քանի տուն ալ կէսը հայ և կէսը տաճիկ գերդաստաններ մնացեր են : Գաւառիս բնակչաց շատը օտար երկիրներու մէջ հացագործութիւն կընեն :

Տրապիզօնի շրջապատը Տէյրօն — Դերէ գետին ձախ եզերքը Աղճապատ դաւառ կը կոչուի : Ունի շատ գիւղեր , 5000 տան չափ բնակիչ տաճիկ , յոյն , գրեթէ հաւասար թուով , և 312 տուն հայ . կան ամուր լեռներ ,

և 2 գեռա . Սէրա և Կալանիմա : Սէրա գետին չուրը շատ աղէկ է . այս գետին ընթացքը 10 ժամ է . կը թափի Սև ծով Տրապիզոնէն 2 ժամ հեռի արևմտեան կողմէն . Կալանիմա գետը Սէրաի ու Փլաթանայի մէջ տեղն է . 9 ժամ է ընթացքը . կը թափի Սև ծով : Գլխաւոր բերքերն են առատ ծխախոտ , որ թիֆլիզ կը գրկեն : Պատուական ձէթ և ձիթապտուղ . սպիտակ լուբիս , իւղ , հաւ , հաւկիթ , տախտակ : Աղճապատի շահաւոր վաճառատեղին ու գլխաւոր աւանն է Փլաթանա , Տրապիզոնի արևմտեան կողմը 3 ժամ հեռի : Փլաթանա ունի զուարճալի դիրք , լաւ օդ , 500 տուն բնակիչ , մեծ մասը յոյն , մեծ շուկայ , շաքաթ ու կիրակի օրերը մեծ տօնավաճառ . ընդարձակ և ձմեռուան մէջ ապահով նաւահանդիստ : Այս գաւառին մէջ գտնուած հայոց երեւելի դիւղերն են . Սաթարիա , Կալանիմա ձորին վըրայ 48 տուն , և 600 բնակիչ : Մալա . Սէրաի ձորին վըրայ 140 տուն , 1400 բնակիչ մէկ եկեղեցի Սուրբ Լուսաւորիչ անուն : Անիֆա . Տէյիրմէն—տէրէի ձորին վըրայ , 51 տուն , 670 բնակիչ , 1 եկեղեցի Սուրբ Գէորգ անուն : Վէրանա . Տէյիրմէն տէրէի ձորին վըրայ 93 տուն , 693 բնակիչ , 1 եկեղեցի Սուրբ Սարգիս անուն : Փլաթանայի արևմտեան կողմը 13 ժամ հեռի , այսինքն , Տրապիզոնէն 18 ժամ հեռի կը գտնուի Էլէու գիւղը . այս գիւղին մէջ բաւական առևտուր կըլլայ , ունի շուկայ մը . հոս ալ մէկ քանի տուն հայ կայ . Փլաթանայի և Էլէուի մէջ տեղ կը գտնուին Ագճէ—Գալէ , Պէօյլըք—Լիման և Ֆօլ ըսուած ծովեղերեայ երեւելի տօնավաճառի տեղերը՝ որ ունին առևտուրի համար յատուկ օրեր : Ֆօլի մէջ մէկ քանի տուն հայ բնակիչ կայ թամզարայէն գաղթած : Ֆօլ Տրապիզոնի արևմտեան կողմն է 11 ժամ հեռի և Էլէուին արևելեան կողմը 7 ժամ հեռի : Օդը գէշ . ամառ ատեն բնակիչները լեռը կե-

նեն : Էյէուին արևմտեան կողմը 6 ժամ հեռի կը գըտնուի Թիրիպօլի բարձրագիր ու ընդարձակ քաղաքը . բընակիչները տաճիկ , յոյն և 40 տուն ալ հայ՝ որ ունին քարաշէն եկեղեցի մը , կրկնայարկ դպրոց մը , և կըղբաղին առևտրով : Օղը գէշ չէ . ունի շուկայ մը , 3 հին բերդ . փոքրիկ նաւահանդիստ մը . պղնձի հանք , բերքերն են առատ կաղին , գինի , բրինձ , ատաղձ :

Թիրիպօլի արևմտեան կողմը 12 ժամ հեռի կը գըտնուի կիրասոն քաղաքը . աս Թիրիպօլիէն աւելի մեծ է , և իր գիրքն ալ շատ գեղեցիկ է . ունի հին բերդ մը ապառաժի վրայ և մէկ ալ նաւահանդիստ : Բնակիչները տաճիկ , յոյն և հայ : Հայոց թիւը 584 և 89 տուն . հայերը Թամզարայէն գաղթած են հոս , կ'գրաղին առևտրով և ունին 2 եկեղեցի և մէկ դպրոց :

Տրապիզօն կեցանք 13 օր . այս միջոցին հիւպատոսներն ու քաղաքին երևելի անձինք այցելութեան եկան , և փոխադարձ այցելութիւններ եղան :

Հոկտեմբեր 22 ին մեծ ու չքեղ հանդէսով իջանք նաւահանդիստն ու մտանք Նէմցէին Լ.Յ. ընկերութեան շոգենաւն . և ժամը 6 ին պարզ ու գեղեցիկ օդով մը քաղաքէն մեկնելով , 72 ժամ նաւարկելէն ետև հապանք ու մտանք Կ.Պօլիս հոկտեմբեր 23 , ժամը 6 ին :

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Տեղեկութիւնք Եփրատ եւ Տիգրիս գետերուն վրայ.

Ա.

Ե Փ Ր Ա Տ Կ Ա Մ Մ Ո Ւ Ր Ա Տ

Ասիական Տաճկաստանի ամենէն մեծ գետն է՝ որ կը շինուի Հայաստանի այլ և այլ կողմերէն բոլսեալ մեծ վտակներէ։ Առաջին վտակը կը բղխի Պայազիտ գաւառին մէջ, Տիատին գիւղաքաղաքին մօտ Ալատաղի ոսկի լեռներէն (Կորդուաց լեռ)․ այս վտակը Եփրատի արեւելեան թեւն է, որ յատկապէս Մուրատ կը կոչուի։ Այս թեւը սկիզբները Չաղմուր կըսուի, որ կը քալէ դէպ 'ի Ալաշկերտ և կ'ընդունի շատ մը վտակներ․ առաջին Շէռեան․ անկէ կիջնէ Խամու, կը քալէ Էդէպ 'ի Մէլաղկերտ, անկէ ալ ուղղակի Մուշի դաշտին հիւսիսային կողմը․ մինչև հոս կ'ընդունի աջ կողմէն Դուզլա, Գալէ սու, Չարպուհուր, և ձախ կողմէն Բատիչանք կամ Մէլաղկերտի ջուրը․ ետքը Չարպուհուրէն վար կը դառնայ կ'ընդունի Մուշի մեղրադետը․ կիջնէ Կուրկուրէն և քիչ մը վար կ'ընդունի Կինճ սու․ և ետքը լեռնադաշտերու մէջէն անցնելով կերթայ Կապան Մատենի մօտ․ մինչև հոս կ'ընդունի աջ կողմէն Ճապըղջուր սու և Լէլիկ (միւս Գայլ գետըստ նախնեաց) և շատ մը ուրիշ վտակներ, և ձախ կողմէն Խարբերդի գաւառին վտակները․ այս առաջին թեւը հոս Կապան Մատենի մօտ կը խառնուի Եփրատի միւս վտակին հետ։ Իսկ երկրորդ

վտակը Էրզրումի արևելեան հիւսիսային կողմի լեռներէն բղիւնեալ քանի մը գետակներէ կը շինուի, որոց մէկը՝ որ Սեաւ ջուր (քարա սու) կրսուի, Տումլու լեռնէն կիջնէ. միւսը Սարչամու ջուր՝ որ Սպիրոյ լեռներէն կը բղիւնէ. այս երկու գետակները կուգան Էրզրումի գաշտին մէջ իրարու հետ կը միանան. այս միաւորութենէ ետքը՝ գետը մէկ անունով Սև ջուր կը կոչուի ու կիջնէ 'ի Դերջան, որուն ձախ կալմէն իր մէջը կընդունի Դերջանի գետը. անկէ ետքը Եփրատ տաճկերէն Յը—անունը կառնէ, կընթանայ մինչև Երզնկա, անկէ ալ մինչև Կասան Մատէն, անցնելով Կամախէն, Էկինէն և Արաբկերէն. ալ կողմէն կընդունի իր մէջը Գայլ գետը՝ որ Երզնկայի քովէն կանցնի, Բէօմլու—սու, Գուրուչայ, Գարաբունար, Գուրմա, Ոսկիգետակ Արաբկերի քովէն, և ուրիշ փոքրիկ գետակներ, իսկ ձախ կողմէն Պինկէօլ—սու իր գլխաւոր օժանդակը և Կասան Մատէնէն քիչ մը վեր կը միանայ միւս թևին հետ, այսինքն Մուրատի հետ :

Եփրատ՝ այս երկու բազուկներուն միաւորութեամբը ստուարացեալ կոռոզէ Էրզրումի նահանգը, կը զատէ Տիարպէքիւրի փաշայութիւնը Սըվաղի ու Մարաշիններէն. կընթանայ բովանդակ Միջագետի մէջ Ասորեստան և Բաբելոն. կը թրջէ Սէմիզաթ, Պիր, Պէլէս, Ռաքքա, Բերքիդիէն, Աննա, Հիթ, Հիլլա, Տավանիէհ, Սամալա քաղաքները : Երկու թևերուն միաւորութենէն ետքը Եփրատ կընդունի արևմտեան կողմէն Գարայ—սու և արևելեան կողմէն Գապուր :

Պաղտատէն ութ աւուր ճամբայ վար Գուրնայի առջև միանալով Տիգրիսի հետ կը շինէ Շաթ—իւլ—Արապ, (գետ արաբացոց) որ Պասրաէն մէկ ու կէս օր վար կը թափի Պարսկաց ծոցը հինգ գտաբերաններով : Շաթ—իւլ—Արապի մէջ կը բացուի Գերքահ գետը :

Եփրատ ունի 1,830,000 մէթրօ երկայնութիւն :

Եփրատ և Տիգրիս գետերուն մէջ տեղը գտնուած ընդարձակ երկիրը կրտուի ՍԼ Ճէզիրէհ, այսինքն, կրդղի, որ 'ի հնուան Միջագետք կամ Մէզոքօթամի կանուանէր : Միջագետի մէջ կան շատ մը առաջներ կամ ջրանցքներ, որոնց մէկ քանին պարսից և այլոց ձեռագործներն են . կան՝ որ ինքնիրեննուն գոյացեր են : Այս առաջները զԵփրատի ջուրը Տիգրիսի հետ կը հաղորդեն : Եփրատ Պասարայի առջև մյոնի մը չափ լայնութիւն ունի, որ մակընթացութեան ժամանակ կ'աւելնայ : Ընթացքը վերի կողմերուն մէջ արագ է, իսկ վարի կողմերուն մէջ նուազ : Գարնան մէջ գետին ջուրը կառատանայ և արաբացւոց դաշտավայրին մէջ եղէգնուտ ճահիճներ ու ընդարձակ լճակներ կը ձևացունէ, որ Պասարայի և նոյն կողմերուն օդը կապականեն : Գետին Տիատինի բազուկին ջուրը խիստ յստակ է . իսկ Էրզրումի թեխը վերի կողմերուն մէջ պղտոր է Սև ջուրին պատճառու . այս երկու թեխերուն ջուրերը իրարու հետ խառնուելէն ետքը՝ վերի կողմերուն մէջ յստակ է, բայց անապատին մէջ պղտոր և դեղին : Գետին մէջ Կէօլ և յատակը տափակ նաւակներով կը նաւարկեն . առագաստով փոքրիկ նաւեր և շոգենաւանգամ կը բանին Հիլլէէն մինչև Պասրա :

Այս գետին մէջ կան համով ձուկեր, թեփուկ, գեղիկ, մոխ, կետ ելն, ելն :

Բ.

ՏԻԳՐԻՍ , ՇԱԴ , ՏԻՃԼԷ , ԴԿԼԱԹ .

Հայաստանի այլ և այլ կողմերէն բղխած ասիական Տաճկաստանի մէկ գետն է , որ կսկսի մէկ կողմէն Տիարպէքիւրի հիւսիսային կողմի . Պինկէօլ լեռներուն շարունակութիւնն եղող Էկիլ Սանճախի լեռներէն , հոն աւերակ բերդի մը ստորոտը այրի մը մէջէ բղխելով : Եւ միւս կողմէն Սրղընի լեռներէն , ուրկէ կը բղխի զանազան առուակներ , որ հաւաքուելով երկու մեծ վըտակներ կը շինեն , որոնց մէկը կանցնի Արղըն քաղաքին լեռանն առջևէն և միւսն ալ նոյն լեռան ետևի կողմէն , և Արղընի վարի կողմերուն մէջ իրարու հետ միանալնէն ետքը կերթան կը խառնուին առաջինին հետ : Էկիլի և Արղընի այս երկու գետակները իրարու հետ խառնուելով կը շինեն Տիգրիս գետը , որ կ'անցնի Տիարպէքիւրի առջևէն և անոր ուրիշ երկիրներուն մէջէն ու ճէգիրէի առջևէն :

Այս վտակին վրայ Տիարպէքիւրի մօտ քարաշէն կամուրջ մը շինուած է . ասոր մէջ կը թափին ձախ կողմէն Քարա — սու՝ Քարա — Ահմէտ գիւղէն վար . Զարողի — սու՝ Հէօճէթի գիւղէն վար . Անպար — սու՝ Իւվաճըխէն վար . Կէօք — սու՝ Քերխէն վար . Պարավան — սու՝ Քէօսսէլիէն վար . Պաթման — սու՝ Պիսլիմէն վար . Բըթվան — սու՝ Պիսիլէն վար . Թիլ — սու՝ Հասան Քէֆ գիւղէն վար . Բաղէշի Ղուրը՝ որ վանայ Նէմրուտ լեռներէն կիջնէ : Եւ Սերտ կամ Սղերտ գետը , որ կանուանի նաև Պօհդան — սու՝ որ կուգայ

վանայ նահանգին Շատախ գաւառէն, ուր բնակիչք Շատախու գետ կանուանեն զանի: շատ հաւանական է՝ որ Տիգրիսի Շաղ անունը ասկէ առնուած ըլլայ, մանաւանդ որ այս գետը Տիգրիսի արևելեան թևը կը համարուի: Ճէզիրէի առջև Տիգրիսի վրայ փայտաշէն կամուրջ մը կայ:

Այս ամէն վտակներով Տիգրիս կ'ստուարանայ ու կը զօրանայ և կանցնի Մուսուլի, Ալի — Համմամի, Թօփրաք — Քալէի, Թիկրեթի, Պաղտատի, Ճէվազէրի, Վասիգի, Համարայի առջևէն: Պաղտատէն 8 օր վար Քուրնայի առջև կը միանայ Եփրատի հետ աջ կողմէն, և անկէ ետքը Շաղ — Իւլ — Աւու կըսուի, ու կերթայ կը թափի Պարսկաց ծոցը:

Տիգրիս 1,240,000 մէթրօ երկայնութիւն ունի:

Ճէզիրէէն վար Շաղի մէջ կը թափին եօթն երևելի վտակներ բաց 'ի մանր վտակներէն, որոնց անուններն են.

Հէյդէլ կամ Հերմաս ջուր:

Չապ — սու, Թօփրաք — Քալէի առջև:

Սլթուն — սու, կամ Ալթուն — քէօփրիւ, Թօփրաք Քալէէն վար:

Տէյեալէ — սու, Պաղտատէն վար:

Եփրատի արուեստական առաջներ Ճէվազիտի առջև:

Խիւրքէմապատ — սու, Ճեմասի առջև:

Սեր — սու, Յեհվազի առջև:

Այս վտակներուն գրեթէ ամէնն ալ Շաղի արևելեան կողմէն կը թափին բաց 'ի առաջներէն:

Գետին ընթացքը վերի կողմերուն մէջ՝ մանաւանդ Մուսուլին ու Պաղտատին մէջ արագ է, բայց Պաղտատէն վար այնչափ արագ չէ: Մուսուլէն մէկ ու կէս օր վար Տիւ — Աւու — Իտիլ — Ի ըսուած մեծ կամուրջ

Ղին աւերակը՝ կայ գետին մէջ : Տիարպէքիրէն մինչև Պաղտատ +ԷԿ-Վ նաւարկութիւն կրլայ , և Պաղտատէն մինչև Պասրա փոքրիկ նաւեր (թէքնէ) և շոգենաւ կը բանին :

Պարսկային ծոցին մակընթացութիւնը մինչև Գուրնա և մինչև Եզրասայ գերեզմանը կը հասնի :

Շագի ջուրը յստակ է , մանաւանդ վերի կողմերուն մէջ :

Գետեզերքներուն վրայ շատ տեղ սպիտակ կիճ (albastrum) կը գտնուի , և տեղ տեղ ալ աղ ու բորակ : Մուսուլի առջև և անկէ վար գետեզրին վրայ նաւթի ակեր կը գտնուին . նաւթը ջուրին երեսը կը մնայ , զոր բնակիչները կը ժողովեն ու կը վառեն : Գետին մէջ կը գտնուին տեսակ տեսակ ձուկեր :

Կարծիք մը կայ՝ թէ Տիգրիս Եփրատի հետ խառնուած չէր ՚ի հնումն , և յատուկ բերանով մը ծովը կը թափէր :

ՎԵՐՉ

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Հեղինակը՝ դրբիս 173 երեսը խոստացած է +ԷԿ-այ հիւանդութեան նկարագրութիւնն ընել , հանդերձ այստաբանութեամբն ու բուժաբանութեամբը : Սակայն , դժբաղդաբար , ձեռագիրը ձեռքերնիս հասած չըլլալով՝ չը հրատարակեցինք :